

249 231

Т. LVIII.

Р. 1904 кн. II.

Т. LVIII

Mag 33,
äras! tolog

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DES SCHEWENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

Band.

1904, II B.

B. LVIII.

Видання Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Беднарського.

—•••— Вийшло 26/IV с. с. 1904. —•••—

Рік XIII.

Р. 1904 кн. II.

Т. LVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

XIII Jahrgang.

1904, II B.

B. LVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 26/IV с. с. 1904.

НБ ПНУС

249231

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту

ІНВ. 249231

Зміст LVIII тому.

---

1. Впровадження єзуїтів до Польщі, історично-критична студія, написав **Олександр Сушко** (Конець) с. 29—60
2. Причинки до життєпису **Маркіана Шашкевича** та дещо із його письменської спадщини, подав **Михайло Тершаковець** . . . . . с. 1—48
3. Miscellanea: Помічні дні. Причинки до історії панщини в **Галичині** в XIX в., подав **Мих. Зубрицький** с. 1—4
4. Наукова хроніка: а) Огляд часописей за р. 1903 — **Часописи українсько-руські, С. Томашівського й Ів. Кривецького**; б) З юбілейної літератури про **Миколу Гоголя**, под. **Ів. Стещенко** (Докінченне) . . . . . с. 1—60
5. **Бібліографія** (рецензії й справоздання, зміст на с. 45) с. 1—46

Inhalt des LVIII Bandes.

---

1. Einführung der Jesuiten in Polen, eine kritisch-historische Studie von **Alexander Suško** (Schluss) . . . S. 29—60
2. Beiträge zur Biographie des **Markian Šaškevič** und Auszüge aus seinem Nachlast, getheilt von **Michael Teršakovec** . . . . . S. 1—48

3. Miscellanea: Hilfsarbeitstage. Beiträge zur Geschichte des Frohndienstes in Galizien im XIX Jhrh., von Michael Zuhryčkyj . . . . . S. 1—4
4. Wissenschaftliche Chronik: a) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1903 — Ukrainische Zeitschriften. St. Tomašivskýj und Iv. Krevečkyj; b) Aus der Jubiläums-Literatur über Nicolaus Hohol, von Iv. Stešenko (Schluss) . . . . . S. 1—60
5. Bibliographie . . . . . S. 1—46
- Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Впровадженє єзуїтів до Польщі.

ІСТОРИЧНО-КРИТИЧНА СТУДІЯ.

НАПИСАВ Олександр Сушко.

III.

Після таких перипетій — думка впровадження єзуїтів до Польщі починає чим раз більше і більше виходити з колісця мрій; під впливом тих тривожних вісток, які чим раз то частіше напливали в Польщі до Риму — починають єзуїти думати про ратованнє Польщі зовсім серйозно, як про річ рішучо та безпоровочно потрібну. Таким отже чином під кінець 1555 р. приїздить до Польщі з волі єзуїтської старшини звісний патер Альфонс Сальмерон. Отсе і був перший єзуїт на польській землі. З волі генерала мав він розслідити ситуацію на місці. Щоб отже отсей загально звісний в цілім тодішнім католицьким світі єзуїт, сердечний приятель патра Канізія, був лише і лише скромним та зовсім принагідним „теольоґом“, доданим до помочи апостольському легатови Альбойзому Ліппомано — про се зайвим видаєть ся й говорити... Се зовсім не був простий випадок, що разом з апостольським легатом прибув до Польщі й один з найвизначніших тодішніх членів товариства, „socius S-ti Ignatii“, друг та повіренник Льюїолі. Патер Сальмерон приїхав до Польщі теж з немаловажною місією, — бай-дуже що і в характері скромного „теольоґа“ легата Ліппомано.¹⁾

¹⁾ Альфонс Сальмерон (1515—1585), родом в Толедо, стрінув ся в Льюїолею в Парижу. Проповідував головню в Італії. Короткий

І отсе був вже останній крок Льйолі — в дусі гадок Канізія — зроблений для ратовання Польщі... 31 липня 1556 р. творець єзуїтського ордену був вже небіщик. Та вжеж вісти із півночі, які він отримав від патра Сальмерона саме нів року перед смертю, були зовсім не втішні.

Знаємо, що Сальмерон прибув до Варшави враз з апостольським легатом вже в перших днях жовтня 1555 р. Як прийняли Поляки дорогих гостей, знаємо теж — словами: „salve progenies virperagum!“ Ліппомана зненавиділи усі за його безграничну ненависть до акатоликів та за його неублагану суворість та неперемінливість в способах карання „еретиків“. Дійшло до того, що нунцієви грозило просто небезпеченство життя. Природна отже річ, що нунцій бажав дуже сердечно вирвати ся з отсього пекла як найборше. Він слав до Риму листи за листами, повні горечі, розчаровання та розпуки: даремна усяка робота... Польща для Риму пронаща...¹⁾

З такими інформаціями вислав він до Риму й Сальмерона.

Серед лютих морозів вертав єзуїт з Польщі. 22 грудня того самого ще року (1555) був він вже в Відні²⁾, а які вісти привіз він з Польщі, про се довідуємо ся як раз з його листа до генерала Льйолі. „В Польщі“ — читаємо в отському листі — „майже уся шляхта затроєна ересями. Говорили ми кілька разів з королем та з католицькими мужами — та на наш превеликий жаль відобрали нам усяку надію, щоб можна було сподівати ся якогось добра. Говорив я з королівським секретарем (Яном Пшерембским, пізнійшим гнізненським арцибіскупом й примасом), нашим приятелем, про заложене кількох ко-

---

час був професором на університеті в Інгольштаті. Відбув важні посольства до Бельгії, Польщі та Ірляндії. Був першим провінціалом єзуїтської неапольської провінції. Славив ся теж великою ученістю: лишив 16 томів інтерпретацій св. письма. Його біографію див.: Boero Giuseppe, S. J., Vita del Servo di Dio P. Alfonso Salmerone della Compagnia di Gesù, Firenze, 1880. — Про побут його в Польщі див. іме: Cod. MS. бібл. ім. Оссол. нр. 628, стр. 30, 31. [Socher, Sacchinus], Krasicki, op. cit., стр. 126, 127. — Załęski, op. cit., т. I, стр. 132—136. [Пор. Tegoborski, Kazanie, op. cit.].

1) Див.: Rykaczewski, op. cit., т. I, стр. 13 et seq. — Теж моя студія „Предтеча унії“, Записки, т. LIII, стр. 22.

2) Boero Giuseppe, Vita del Servo di Dio P. A. Salmerone, op. cit., стр. 54—57, — B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 593.

летій для ратовання віри, та серед даних обставин бачу в тім велику трудність, а навіть неможливість, бо тут в кождим днем маліє та чахне й та одробина доброго, яка лише тут є, а шляхта загарбує собі церковні доходи та мастки, а навіть землі та замки біскупів, не оглядаючись зовсім ні на правду, ні на справедливість. Против єресий“, пише дальше патер Сальмерон, „не важить ся виступити ні один біскуп, — а кукіль росте та росте... Супроти таких обставин думав нунцій вертати до Італії, та опісля з огляду на великі морози, які панують в тих північних краях, рішив вислати до папи когось зі свого товариства, щоб устно донести се, чого не можна сказати в листі. А що я сам не міг також зробити нічого путнього, рішив вислати мене також до Риму, щоби представити усе папі та прохати його о дозвіл нунцієвого повороту“.¹⁾

Цевна річ, що такі вісти не були Лььйолі милі. Ба — після одушевлених листів Канізія, після так горячих заперень з боку Гозія — ділали вони справді як ледяна купіль. Одною потіхою для умираючого генерала були світлі успіхи ордена де іноді, як ось прим. в Празі, Інтольштаті і т. д. Лише патер Канізіий написав в цьвітні 1556 р. до Кромера стидливий лист, в якому жалить ся над сумним положенем ка-

¹⁾ Воєго Giuseppe, *ibidem*. Цит. теж у Заленського, *op. cit.*, т. I, стр. 135—136. — Інтересне, що про сей побут Сальмерона в Польщі пише один із старших польських єзуїтів-істориків. „Paulus IV, Summus Pontifex, quo rei Christianae in Polonia consuleret anno MDLV nuncium suum Aloysium Lipomanum, Episcopum Veronensem, virum vnaquae doctrinae et pietatis submisit, comite el addito (Orlandini, *Hist. L. 16, n. 5*) uno ex primis decem Sociis, Patre Alfonso Salmerone. Atque hic primus fuit e Societate, qui Regnum Poloniae intravit. Vir ab scientia, virtute et a maximis laboribus pro animarum salute susceptis tota Europa celebris. Quo summi Pontifices Paulus III, Julius III, Paulus IV, usi sunt ad varias legationes in inferiorem et superiorem Germaniam, in Gallias, in Hiberniam, atque hocce tempore in Poloniam. Verum temporaria, eaque brevis apud Polonos fuit illa Patris Alphonsi commoratio, neque ea intentione suscepta, ut domicilium Societati quaereret. Jussu duntaxat Pontificis comes Nuncii Apostolici venerat; tum rebus praeclare gestis et non parva Societati parta laude, anno insequente rediit in Italiam, quo ipso anno Romae posteriorem diem vitae suae mortalis habuit Sanctus Pater Noster Ignatius. De Societate in Poloniam inducenda, nihil tum, quod sciam actum“. *Provinciae Poloniae Societatis Jesu Ortus et Progressus* (Skrzynecki), MS. бібл. ім. Оссол., нр. 628, стр. 30, 31.

толицької церкви в Польщі та благає його не тратити надії та не попадати в розпуку...¹⁾

Минув після смерти Льойолі рік, — а з Польщі доходили до Риму чим раз то сумнійші, чим раз то грізнійші вісти: католицька церква стоїть над берегом загиби!²⁾ Річ природна, що єзуїти мали про все як найкращі інформації.

Зближала ся пора приготувити ся єзуїтам в похід до Польщі, наставав час заложити і в Польщі гнізда Ісусових воявників... Нагода не дала себе довго ждати.

Пйотрківські та варшавські сойми з 1552—1557 рр. були для католиків доброю школою, а для Риму — грізним „*mentem*“. Було річею очевидною, що тут треба було ділати рішучо та скоро, бо в иньшій разі — можна було діждати ся усього найгіршого. Природна отже річ, що новий сойм скликаний королем на кінець 1558 р., а на яким — як ходили вісти — мала бутна шляхта виступити ще з більшою рішучістю як дотепер, викликав в Римі незвичайне занепокоєнє. В один момент посипали ся з Риму до Польщі папські листи, повні горячих напімнень та зазивів до вірности¹⁾, а на тайному засіданю кардиналів 20 липня 1558 р. визначив папа Павло IV легатом „*a latere*“ до Фердинанда I та до Польщі Сціпіона кардинала Ребібу.²⁾

Як незвичайна паніка огорнула римську курию в очікуванні пйотрківського сойму, про се сьвідчить се, що невдовзі змінено недавню постанову вислати до Польщі якогось кардинала, а визначено папським нунцієм звичайного єпископа Каміля Ментуаті (теж Ментуато), виправдуючи заравом сей крок тим, що — мовляв — кардинал потребував би до дороги більшого часу... А тут, звичайно, діло було спішне... При тім „*Venerabilibus Fratribus Archiepiscopo Gnesnensi, ac re-*

¹⁾ Лист патра Канізія до Кромера в Праги, 9 цвітня 1556 р. *Beati Petri Canisii Epistulae et acta op. cit., t. I, str. 607.* — Як зовсім безуспішним був побут патра Сальмерона в Польщі пор. *Zaleski, op. cit., t. I, str. 136.*

²⁾ Вистарчить заглянути лише до Тайнера та Райнальда п. р.

¹⁾ Тут пригадаю прим., що ще 1555 р. одного дня вислано до Польщі з Ватикану (Павло IV, 14 серпня) лише... до 30 папських листів. *Theiner, Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, Romae, 1861, t. II, str. 580 et seq., — Raynaldi Annales, op. cit., 1555, nr. 57 et seq.*

²⁾ Сціпіо кардинал Ребіба був архієпископом в Пізі, звідти й прозваний „*cardinalis Pisarum*“. — Див.: *Raynaldi Annales, op. cit., 1558, nr. 8, 16.*

liquis Regni Poloniae Episcopis“ — не забули додати надії, що — мовляв — „за єпископом Ментуаті прибуде до вас незабаром й сам кардинал“...¹⁾)

Так несподівано іменованому апостольському легатови дано до помочі — двох „теологів“: були ними як раз Канізий та молодий ще єзуїт Теодорик з Амстердаму. Річ природна, що обох тих єзуїтів вибрав папа на товаришів свого нунція — з волі єзуїтської старшини.

Як бачить ся — єзуїти гляділи на відносини в Польщі навіть дуже серйозно, коли вже рішили ся вислати туди не лише одного із найчільніших членів свого ордену, але — що важніше — того, що був про відносини в Польщі найкрасше з усіх поінформований, що кореспондував з визначними польськими діячами, та про якого говорили вони в своїх листах до старшини ордену з найбільшими похвалами, бажаючи оглядати його у себе в вітчизні... І не крізь рожеві шкла гляділи єзуїти на події в Польщі, коли вже рішили ся вислати туди славного патра Канізія, самого протоігумена (провінціала) німецької провінції²⁾), якого слава гомоніла тоді в усій західній Європі, того, що серед найтяжших обставин з чудовою зручністю закладав скрізь, де лише дало ся, єзуїтські колегії. Та треба признати: — коли читаємо у єзуїтського історика, що папа призначив легатови „duos de Societate Theologos — et Canisium nominatim“, — то віде правди діти — красшого вибору — єзуїти не могли зробити.³⁾)

Та до сього часу зміна, яку запримечаємо в поглядах патра Канізія, а радше в поглядах єзуїтської старшини на спосіб

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Іменований ще генер. Льюїолею 7 червня 1556 р. Він був на тім становищі перший. — В. Petri Canisii Epistolae et acta, op. cit., т. I, стр. 622, 623. Sanctus Ignatius Canisio, Roma 7 Junii, 1556. [Пор. іще стр. XVI, LVIII, 645, 646, 649.]

³⁾ Sacchinus, Historiae Societatis Jesu, pars secunda sive Lainius, Antverpiae, 1620, l. II, n. 47—52, 65, — його-ж: De vita et rebus gestis P. Petri Canisii de Societate Jesu Commentarii, Ingolstadii, 1616, стр. 146. — Патер Канізий вгадував про се дуже екромно: „Cum porro Paulus IV Pont. Max. praesesset Ecclesiae, Reuerendus Pater Ignatius a me iam antea nominatus e uiuis pie decessit, et Pontificis Legatus idemque Episcopus Italus ad Poloniae Regnum destinatus fuit, cui visum est me comitem accipere, quem in Poloniam duceret secum. Vnde Cracouiae coram clero Latine uerba feci“... Canisii Testamentum sacrum (авробиографія), Epistolae et acta, op. cit., т. I, стр. 49.

впровадження ордену до Польщі вже в першій половині 1554 р. — довершила ся зовсім: Гозій враз з своїм наївним проєктом запозичити у єзуїтів здібних місіонарів — зійшов зовсім на останній плян єзуїтських комбінацій. Правда, як знаємо, ще десь з самого початку Канізієвої приязни з Кромером обіцяв славний єзуїт приїхати навіть до Польщі, відвідати того, що з самого початку показав так горячу охоту спровадити собі в підмогу єзуїтів, — писав до Польщі багато обіцюючі листи, що ось, мовляв, є в Римі доволі членів ордену, приготованих гаразд до праці в Гозієвій Прусії... Та вжеж легко за-примітити, що усе те було вже лише зручною єзуїтською політикою, якою орден старав ся утримати ся без тіни компромітації на зверх. З одного боку — орден ані думав згодити ся на Гозієву пропозицію, з другого — було якось ніяково дати катеторичну відмовну відповідь як раз першому з польських біскупів, що так горячо прохав єзуїтів. Незвичайно делікатним та щасливим виходом з неприємної ситуації треба вважати звісну відповідь Гозієви кардинала Путєя. Річ природна, що коли орден давав Гозієви так рішучу відправу, то лише тому, що в ордені став незвичайно симпатичним як раз принадний плян патра Канізія, — здобути для ордену вперед Краків та що іно відти впровадити його легальною дорогою до усеї Польщі. Не треба багато говорити, що отсей плян видав ся єзуїтам в порівнанню з пропозицією Гозія просто чудовим. При тім не треба забувати ще й сього, що з таким проєктом звірив ся патер Канізії перед генералом Льйолею ще в першій половині 1554 р., в звісній реляції, в якій писав між иньшим оттак: „а я думаю, що тою дорогою (крізь королівський двір) удасть ся нам лекше втиснути ся до Кракова, де крім університету перебуває часто й королівський двір“.¹⁾ Що Канізії от-сього проєкту не призабув, що він безустанно думав — очевидна річ, не без порозуміння з єзуїтською старшиною — над його здійсненнем, про се свідчить найкрасше Канізіїв такий лист, висланий до Кромера саме на передодню його виїзду до Польщі. — „Я вповні годжу ся з тобою“ писав патер Канізії, „що наш орден може стати твоїм Полякам в великій пригоді. І найправдоподібніше в Кракові могли-б ми працювати з біль-

¹⁾ Canisius S. Ignatio, 16 Aprilis 1554. B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 460.

шим успіхом як деінде. Ми привели-б сюди знаменитих теологів та професорів, яких лучить ся з нами з дня на день чим раз більше... Не жалій отже трудів, мій Кромере, послужити отьому преславному ордену, коли тїшиш ся у короля такими впливами, а ми готові хочби й зараз вислати до Кракова невеличку кольтю. Треба лише подумати вперед — *de loco commodo et sumptibus non amplis sed necesarijs...*, *vt collegij Cracoviensis fundamenta quaedam iaciantur*¹⁾

Очевидна річ, що таке зовсім яене поставлене справи могло дуже легко збудити в Гозію певне підозрінне: аджеж отсе виглядало зовсім на свідоме ігнорованне його вповні щирих прохань... І єзуїти розуміли отсе добре... Ось як кінчить патер Канізий згаданий лист до Кромера: „Думаю теж, що і вармійський біскуп (Гозій) не візьме нам за зле, що ми першу нашу прислугу жертвуємо королеви; при помочи Христа, звідтиля (значить з Кракова) буде легкий приступ і до вармійської церкви“... Оттак солодко потїшав вже тепер проворний єзуїт Гозія — сподїваючи ся більшого хїсна для свого ордена деінде.

Ще один інтересний момент в отьому писанню Канізия паде нам в очи: Канізий сповіщає власне Кромера, що невдовзі загостить до Кракова або він сам, або хто инший з ордена. Коли-ж зважимо тепер, що отсей лист вислав Канізий до Кромера ще в першій половині червня 1558 р., значить більш як один місяць перед тайною консисторією кардиналів, на якій папа Павло IV визначив легатом „a latere“ до Фердинанда I та до Польщі Сциціона кардинала Ребібу, — тоді й зрозуміємо, як належить розуміти отсю скромну примітку єзуїтського історика, що, мовляв, папа вибрав з ордена для нунція двох теологів — „*et Canisium nominatim*“. Під скромною назвою прибічних „теологів“ апостольського легата їхали до Польщі емісарії єзуїтського ордена з припорученя своєї старшини — розслідити на місци терен та ситуацію, і що найважнїйше — приготовляти скрізь прихильну ордену опінію й ґрунт під заснованне єзуїтських колегій.

Коли в Ватикані рїшала ся справа висланя до Польщі папського легата, саме тоді перебував Канізий в Римі. Сюди прибув він ще в половині маю 1558 р. на першу генеральну

¹⁾ Canisius Martino Cromer, Roma, 11 Junii 1558, *ibidem*, т. II, стр. 276, 277.

конгрегацію ордена.¹⁾ І хоча наради конгрегації були ще в повнім розвою, хоча і покінчили ся вони що іно 10 вересня того самого року, та вже-ж — з початком серпня — Канізий разом зі своїм товаришом, молодим патром Теодориком з Амстердаму²⁾ — попращав Рим та так і вибрав ся в дорогу до Польщі. 19 вересня були вже в Відни, де забавили правдоподібно аж до 3 жовтня.³⁾ Тут — невважаючи на таку сумну пригоду, як тяжка недуга а потім і смерть молодого патра Теодорика⁴⁾ та страшну утому наслідком довгої та невимовно прикрої подорожі серед найбільшої літної спеки, Канізий не дармував. Передовсім було йому спішно відвідати короля Фердинанда I: адже-ж він знав, що король не відмовить ніякому його проханню. О що-ж йому ходило, про се дізнаємо ся з його-ж таки реляцій, висланих дуже акуратно до нововибраного генерала Якова Ляйнія. — „Відвідав я раз короля“, доносить Канізий в листі з дня 30 вересня, „а він велів мені ще раз вступити. Прийняв мене дуже ласкаво, а я між иньшим випрохав у його листів до короля і королевої (значить — Жигимонта Августа та його жінки, Єлисавети, доньки Фердинанда I) — pro causa religionis iuvanda“. — Перед своїм від'їздом з Відня був Канізий у Фердинанда I ще тричі. За кожним разом приймав його король дуже ласкаво, чому той був дуже рад, — а вжеж найбільше тому, що Фердинанд обіцяв зовсім певно вислати йому рекомендаційні листи до польського короля та королевої.⁵⁾

¹⁾ Sacchinus, De Vita et Rebus gestis P. Petri Canisii, op. cit., стр. 146—147.

²⁾ P. Theodoricus Aemsterodamus, син Герарда Теус (Teus), амстердамського райці. — Див. B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 301. — Sacchinus вгадує його в найбільшими похвалами (op. cit., стр. 148).

³⁾ B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 303. Canisius Jacobo Lainio, Vindobona, 29 et 30 Septembris, 1558.

⁴⁾ Ibidem, т. II, стр. 309, 310.

⁵⁾ „Caesarem semel invisi et iussit redire. Excepit me humaniter, audiuit clementer pro hoc Collegio intercedentem... Inter ea, quae cum Caesare potissimum egi, litteras ad Regem et Reginam pro causa religionis iuvanda impetraui“. Ibidem, т. II, стр. 303, 304. Лист Канізия до генерала Як. Ляйнія, з Відня, 30 вересня, 1558. — „Priusquam uero Vienna discederem, ter Caesarem conveni, et nescio an antea unquam acceptus ab eo benignius. Praeter alia, quae mecum de arcanis plerisque conscientiae suae communicavit, in discessu testatus est, sibi non displicere, quod nunc ad tempus abessem in Po-

Релігійний фермент в Польщі не був Фердинандови байдужий. Аджеж він бачив добре, що Польща стала безпечним захистом як раз для тих, кого він переслідував. Бож чи не могло його непокоїти се, що ніде инде а як раз до сусідної Польщі виемірували ось хочби чеські брата, яких він так безпощадно прогнав з вітчизни, а які не переставали зносити ся з своїми братами в ріднім краю.¹⁾ Зрештою, для сучасних се не було ніякою тайною, що Фердинанд глядів на усе те справді дуже немилим оком. Про се свідчить вже хочби се, що навіть Кромер, який знав настрої віденського двора ледви чи не найліпше з усіх Поляків, — навіть він радив Гозиеви ще з початком 1556 р. вихіснувати отсе королівське невдоволення на знищення чеських братів в річипосполитій. „Найжеж нунцій (Ліппомано) постараєть ся“, писав Кромер, „щоб римський король пригадав нам наш союз, що ось ми гостимо у себе тих, яких він проганяє“.²⁾ Природна отже річ, що Фердинанд прийняв патра Канізія дуже ласкаво та на відході запевнив його, що його подорож до Польщі „ad religionis causam iuvandam“ тішить його дуже, та що він не забуде зарекомендувати ордена королеви та королевій.

Своїє обіцянки Фердинанд дотримав: зараз після Канізієвого від'їзду з Відня листи до Жигимонта Августа та королевої Єлисавети були готові. „Коли поважаний, побожний та любий нам Петр Канізія“, — писав він в згаданих листах, — „заявив нам, що він вибираєть ся разом з апостольським нунцієм на пйотрківський сойм, щоби там працювати над захованнем та розширеннем в вашім королівстві сьвятої католицької і православної віри та тому і прохав нас поручити В. Кор. Милости його разом з орденем, — ми досьвідчивши гаразд,

lonia, praesertim ad religionis causam iuvandam, ac propterea litteras etiam et ad Regem scribendas curabit, simul et Societatis Institutum Reginae, id est filiae suae commendaturus. Quas ege litteras quotidie exspecto, neque sine illis Reginam hactenus volui salutare“... Ibid., стр. 320, 321. Лист Канізія до Як. Ляйнія з Кракова, 18 Octobr. 1558.

¹⁾ Пор. мою студию „Предтеча Унії“, оп. cit., стр. 166 et seq.

²⁾ „Quod ad Picardos et Scrzinetzki attinet, non incolsultatim videtur, ut Nuntius Apostolicus cum Archiepiscopo scribant ad Regem, quam turbulentum sit hoc genus hominum. Nuntius autem curet etiam, ut Rex Romanorum admoneat nos foederis in eo, quod proscriptus ab ipso a nobis nostrisque receptatur“. Martinus Cromerus Stan. Hosio, 20 Martii, Vilnae, 1556. Hosii Epistolae, op. cit., т. II, стр. 689, нр. 1582.

в якій ревності працює Societas Jesu в Христовім винограді, — не могли допустити, аби згаданий доктор Канізий явив ся перед В. Кор. Милостю без нашого листа, в яким ми не заявили би нашої особлившої ласки супроти нього та його товариства та не поручили такій самій й Вашій Милости“. А дальше пише вже Фердинанд зовсім не двозначно: „З батьківської нашої любови до В. Кор. Милости хотіли ми ласкаво заявити Вам, що по нашій думці чимало пособить до утримання католицької віри в вашім королівстві, коли Ваша Милість (про що ми пересвідчили ся в наших таки краях та провінціях) заложить в своїм королівстві якусь єзуїтську колегію, найкраще в Кракові, де брата того-ж товариства могли би збирати своєю чистою наукою та взірцевим житєм богатші плоди“...¹⁾ Такий самий змістом лист вислав Фердинанд рівночасно і до своєї доньки, королевої Єлисавети.²⁾

Повний доброї надії вибрав ся Канізий до Польщі: 12 жовтня 1558 р. була вже летация в Кракові.³⁾ Перше вражінне, яке на Канізиєви зробила Польща — було погане. Правда — сам Краків впадобав ся йому дуже: „civitas vere regia“ — писав він до генерала зараз під першим вражіннем, — „et opulenta, ubi tamen sectarii plerique non desunt“ — про се дізнав ся патер передовсім з того, що за обома єзуїтами, значить патром Канізиєм та його товаришом п. Ментіні (що заступив помершого в Відні п. Теодорика з Амстердаму) бігала все улична краківська чернь з голосними криками „єзуїти, єзуїти!“⁴⁾ — при чім, очевидна річ, показувала їм усякі нечемні штуки. „Так отже знають нас і Поляки“, — писав

¹⁾ „...Voluimus pro paterno nostro erga Serenitatem vestram amore Ser. v. beneuole significare, nos existimare ad conseruandam religionem catholicam in regno Poloniae non leuiter profuturum, si Ser. vestra (quod ipsimet in regnis ac prouincijs nostris compertum habemus multum profuisse) collegium aliquod Societatis istius nominis Jesu in eodem regno suo maxime Cracouiae institueret, siquidem ibi fratres societatis illinc doctrinae suae sanitate et probatae vitae exemplo uberimos fructos edere poterunt“. B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 827, 828.

²⁾ Ibidem, стр. 829—830.

³⁾ Ibidem, стр. 319, 322.

⁴⁾ „Ciuitas... vere regia et opulenta, ubi tamen sectarii plerique non desunt, quod etiam inde colligimus, quia nos forte praetereuntes sannis excipiunt et, quod miramur, ut huius instituti homines

з горечкою до генерала Канізей, — „тому, що ми боремо ся з сатаною та його поганим насінєм“. Природна отже річ, що Поляки видали ся Канізейові справдішними дикунами та варварами: „ми стрічаємо — писав він — на кожному кроці ті не-вигоди, про які стільки оповідав патер Сальмерон“... Усі в Польщі не культурні — навіть католики¹⁾, а про справи віри — шкода вже й говорити: „*causa religionis grauius afflicta: tota fere nobilium turba studet sectariis eosque defendit in pagis concionantes, vel inuitis Episcopis*“...²⁾

Та при своїм гіркім розчаруванню всеж Канізей памятав добре, пощо він приїхав до Польщі. В кілька днів після свого приїзду до Кракова відвідав він ославленого біскупа Зебжидовського, який зробив на ньому... дуже приємне вражіння та „дав хорошу запоруку навязання інтимніших зносин“.³⁾ З иньшими біскупами Канізей в Кракові не зазнайомив ся з тої простої причини, що їх тут не було; за се надіяв ся пізнати їх на соймі в Пйотркові. Ситуацію слідив славний єзуїт з ідеальною пильністю: протягом кількох днів свого побуту в Кракові міг він вже донести до єзуїтської старшини, що польські владики та взагалі польське духовенство безмірно богате, за се — освічених на так велике число сьвящеників мало.⁴⁾ Ба на тім не кінець... Щоб зробити своему ордену з самого початку як найголоснішу рекламу, виступив Канізей 23 жовтня

---

appellanti. Itaque sunt nostri etiam Polonis non ignoti, quia Sathanae et pessimis eius filiis aduersi, infestique. В. Petri Canisii Epistulae et acta, т. II, стр. 323.

¹⁾ „*Agrestes homines et hospites ubique plus satis: barbariem nondum exiit Polonia... Experiemur spero, paulatim incommoda illa, quae P. Alphonsus narrare solet, doctus et ipse Polonicae protectionis laboribus atque frigoribus*“. Ibidem, стр. 322. Canisius Jacobo Lainio, Cracovia, 18 Octobris 1558. — „*Non dicam de inhumanitate Polonorum, etiam catholicorum*“... Ibidem, стр. 325, лист до Ляйнія з 20 жовтня 1558.

²⁾ Ibidem, стр. 322, 18 Octobris 1558.

³⁾ „*Episcopum Cracoviensem heri conveni, qui bonam mihi spem dedit contrahendae inter nos necessitudinis. Est is diuis nobilis et catholicus admodum (sic!). Reliquos Petroviae nosse licebit*“... Ibidem. Що-ж се за птиця був отсей „католик“ — пор. мою студію „Предтеча увії“ стр. 27, прим. 5.

⁴⁾ „*Episcopis et clero numeroso sunt opes ingentes, sed pauci docti ex tot ministris Ecclesiarum*“... Ibidem, стр. 322, 333.

перед краківськими книжниками з випробованою вже на Заході штукою, а власне з ученим відчитом „de religione“.¹⁾

Під кінець жовтня вибрали ся гості в дальшу дорогу. З початку плян був такий: їхати навпростець до Варшави, де — як говорили — мав король полювати, а звідтиля — порозумівшись гаразд з королем — вибрати ся в дорогу до Пйотркова.²⁾ Та тим часом стало ся иначе: по дорозі рішив летат відвідати ще в Ловічу недужого примаса Миколая Дзежтовського. Як довідуємо ся з Канізієвих реляцій — примас говорив чимало з летатом про недалекий сойм, обіцяв навіть сам приїхати, — інформував його як міг. Говорив теж з патром Канізієм. Він оповідав, що про єзуїтів чував вже чимало доброго, ба навіть пізнав їх особисто в часі побуту в Польщі попередника летата Ментуаті, Ліппомано. Він рад помочи єзуїтам з щирої душі та обіцяв поговорити про се з самим королем, коли лише приїде до Пйотркова.³⁾ Оттакі пляни снував примас перед Канізієм — не надіючи ся, що йому вже не минути смерті: на пйотрківський сойм він вже не міг приїхати, а 18 січня 1559 р. був він вже небіщик.⁴⁾

Очевидна річ, що так скорої смерті арцибіскупа посла не сподівали ся: і нунцій Ментуаті і патер Канізіий числили на його поміч дуже. Передовсім — багато надівав ся від високого достойника Канізіий. „Обіцяв арцибіскуп“, писав він в падолисті до генерала Якова Ляйнія, „старати ся у короля впровадити наших до сього королівства, як про се писав король Фердинанд.

¹⁾ Canisius Jacobo Lainio, Cracovia 20 Octobris 1558. Ibidem, стр. 326 і Dominicus Menginus Joanni de Polanco, Piotrcovia, 15 Decembris 1558, ibidem, стр. 830.

²⁾ Ibidem, стр. 323.

³⁾ „Archiepiscopus humanum se praeibit Legato nostro et multa cum illo contulit de futuris Comitibus, ad quae venturum se in hac etiam corporis imbecillitate promisit“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris 1558. Ibidem, стр. 334. „Illinc (з Кракова) profecti sumus Louicium ad Reuer... Archiepiscopus Gnesnensem, vbi magna equitum multitudine praemissa ad honorem exhibendum Reuerendissimo D. Legato, summa cum humanitate et benevolentia sumus receptj atque tractati quamdiu illic egimus. Ipsi Reuerendissimo archiepiscopo antea fuerat nostra societates commendata, tunc etiam a D. legato et a r. patre. Is bonus senex multa polliceretur, et vtrimum de societate nostra cum rege fuerit hic collocutus, speramus per eum collegium aliquod breuj instituendum esse“. Dom. Menginus Joanni de Polanco, Piotrcovia, 15 Decembr. 1558, ibidem, стр. 831.

⁴⁾ Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 223.

А маючи такий дозвіл, — що можна буде легко досягнути, — можна вже подумати і про заснування двох колегій нашого товариства, як ось прим. в Гнезні та в Познані“.¹⁾

З Ловіча поїхали гості вже просто на сойм. А коли вже Канізий тепер чим і журился, то хіба тим одним, що з Риму не їхав за ними кардинал... Байдуже, хто-б се і за людина був сей кардинал..., Канізий знав лише се одно, що лише і лише один кардинал міг би ще зробити між Поляками яке таке вражіннє.. Инакше — пожалє ся Боже! Усе пропаде...²⁾ — Серед метушні самого сойму орієнтував ся Канізий дуже бистро. Він обсервав усе оком чоловіка, що багато видів та не одно досьвідчив особисто, мірив холоднокровно сили католиків і ворогів, — анї не одушевляючись одними або другими, анї тим більше впадаючи в розпуку. Се що уся майже шляхта, а навіть сенат затрошений єресями — його не лякало. „Тут утримання правдивої віри залежить зовсім від короля та біскупів“ — писав він. „Тому то — річ зовсім зрозуміла — і реформу Польщі треба починати — від біскупів і клеру“. А ті — як він сам запримічав — потребували справді реформи. Духовенство — було темне, — а біскупи ріжнили ся від своєї низшої братії хіба тим, що провадили виставне та веселе житє та своїми богатствами та захланністю стягали на себе ненависть черни. Крім того — „усі вони вже немічні старці, що дбають радше про своє здоровлє, як про свої овечки“. Ба що більше — на Канізия зробили усї ті біскупи таке вражіннє, що — мовляв — вони втратили вже всяку надію та — здаєть ся промишляли над тим одним, щоби на

---

1) „*Archiepiscopus promisit se cum Rege acturum, ut sicut Caesar scripsit, nostri in hoc regnum introducantur. Eo consensu imperato, quem facile obtinebimus, duce Christo, consultari coeptum est de Collegiis Societati nostrae duobus constituendis, utpote Gnesnae et Posnaniae...* Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris 1558, B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 335.

2) „...ut quam primum huc Cardinalis mittatur, per quem addatur Legationi auctoritas in hoc summo discrimine multum valitura“. Ibidem, стр. 321; пор. теж: стр. 326, 336. Зрештою — перед від'їздом Канізий вже тишив ся, що кардинал не приїхав... Меньше компромітації... „*Dei providentia factum putamus, ut Cardinalis discessus huc usque fuerit praepeditus; qui si venisset, satis experimur, quam praeter dignitatem ab istis habitus fuisset, deinde quam parum auctoritas eius hoc tempore profuisset*“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 17 Decembris 1558. Ibid., т. II, стр. 340.

випадок, коли їм прийде́ть ся утікати, мали чим вижити себе та свою челядь! Зрештою — вони так само зраджують велике незнання „*iuris divini et humani*“, як і їх сьвященики... От тому то — по думці Канізія — не була би в Польщі страшна отся пошесть, коли би біскупи вмiли, хотіли та могли боронити перед ворогами церкви себе та свої овечки та провадити дуже добре своє духовенство.¹⁾

Тримаючи — так сказати-б — руку на живчику пйотр-ківського сойму, Канізія не забував ані на хвилину інтересів свого ордену. Серед таких обставин — по його думці — ввійти єзуїтам до Польщі — прийшла вже крайня пора. „А матимуть наші в „польськiм королівствi не мале жниво“, писав він щиро, „передовсім — *ob simplicitatem huius gentis propriam*“, — та ще тому, що Поляки не мають добрих прикладів в самiм духовенствi“...²⁾ А такі обставини треба використати як слід...

Та тим часом — байдужність та рівнодушність ледачих біскупів до єзуїтських плянів починала Канізія непокоїти поважно. Правда — примас Дзежтовський обіцяв приїхати на сойм та поговорити з королем „*de nostris in Poloniam inducendis*“, та, як знаємо, на сойм він не приїздив, і Канізія побоював ся дуже, що ось „*ob illius absentiam res omnis manebit infecta*“. І зовсім природно. Бож на кім більше було йому тут оперти ся, на чію поміч числити? Аджеж він знав добре, що з усіми тими незрячими біскупами шкода було й го-

¹⁾ „*Summa rerum fidei conseruandae et asserendae hic religionis penes Regem et Episcopos pendet*“. А біскупи: „*auctoritatem illis omnem vehementer extenuat avaritiae nota, ob quam odium invidiamque sibi passim apud omnes conflarunt. Omnes praeterea senes ac decrepiti fere, qui in curanda potius valetudine, quam in pascendo grege operas ponunt. Ac veluti rebus desperatis agere videntur, ut si fugiendum sit, habeant ipsi, unde se et suos alant. Miratur Legatus ab his multa concedi atque designari, quae summam iuris diuini et humani prodant ignorantiam*“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 17 Decembris 1558, ibidem, т. II, стр. 341. — „*Non enim haec lues sectaria sic late serperet, minusque valeret in Polonia, si Episcopi scirent, vellent et possent adversus Ecclesiae hostes se, suasque oves defendere et clerum rectius gubernare*“. Piotrcovia, 27 Novembris 1558, ibidem, стр. 336.

²⁾ „*In Polonia regno haud parum efficient nostri, ob simplicitatem praesertim huius gentis propriam et quia bonorum exempla in Clero maxime desiderantur*“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 28 Januarii 1559. Epistulae et acta, т. II, стр. 360.

ворити, а радше він бачив добре, що вони самі просто не хочуть з ним говорити, не думаючи зовсім входити в спілку з заграничним орденем. І Канівий непокоїв ся дуже, — тим більше, що він розумів добре, як безконечно широке та велике поле отворила-б Польща ордену для місіонарської праці „ad maiorem gloriam“ Риму. „А я — писав Канівий зараз таки в першому листі з Пйотркова до генерала — „я дуже рад, щоби впровадити сюди наш орден“. І тут малює нам Канівий проречистими словами грандіозну картину будучої діяльності єзуїтів, неначе віщим духом пророкуючи той шлях діяльності польських єзуїтів, яким вони пішли вже в недалекій будучині... „Оттут — для робітників Христових дуже чудове жниво“ — пророкував він, „а крім того отсе королівство отвориць нам двері нести сьвітло евангелія до сусідних народів. Бо кріпкий тут осідок сатани — в Литві, на Руси, в Прусії, Мазовії, Жмуди та Московщині та в тих безмежних просторах безбожних Татар, що — як кажуть — тягнуть ся гень аж до самих Хінців... О, коби при помочи божій сьвітло евангелія просьвітло ті страшні темряви безвірства. О, коби наше товариство зробило на Півночі се, що зробило вже в Індії... А багато pomoже нам до того король“...

Оттакими принадними красками та вимовними словами малював славний єзуїт перспективу будучої діяльності польських єзуїтів — вже не лише в самій Польщі, і не в самій поганській Татарщині, як се плянував він ще в звіснім листі до Льюолі (з цьвітня 1554 р.), — але і в усіх сусідних краях — на Руси, в Московщині, між Татарами, аж гень по кінець самої Азії!

1) „Ego vero plurimum optarim huc Societatem Jesu immigrare quod messem simul et amplissimam et incultissimam exhibeat ho, regnum operariis Christi, ac praeterea ostium aperiatur ad finitimis populis evangelizandum. Magna est Sathanae sedes (!) in Lithuania, Russia, Prussia, Masouia, Samogitia, Moschovia, et in latissimis illis Tartarorum dititionibus, quas mera impietas occupavit, et quae ad Chineses usque protendi dicuntur. Utinam igitur euangelii lux has densissimas infidelitates tenebras disiciat, domino cooperante; utinam in septemtrione Societas efficiat, quod eadem in India bona ex parte perfecit. Potest autem hac in re plurimum Rex Poloniae, qui nostrorum opera et Dei cum primis gratia opitulante dubium non est, quin infidelibus et schismaticis innumeris hic optime consulere et Christi regnum latissime propagare posset“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris 1558, Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 335.

БІБЛІОТЕКА

Івано-Франківського
педагогічного інституту
249231

А тим часом — якже ж тут впровадити орден до самої Польщі, на кім оперти ся? І Канізий бив ся зі своїми гадками та плянами мов риба об лід, пукав то тут то там — усе надармо!... Навіть гнізненський арцибіскуп — на превеликий жаль Канізія — не приїздив.. „Оттак готово все скінчити ся нічим“ — журился він перед Кромером.¹⁾

IV.

Та вже-ж вертати з Польщі з нічим — доля Канізієви не судила: як раз під кінець свого побуту в Польщі остаточно удало ся йому найти могутного протектора. Був ним згадуваний вже нераз наступник Миколи Дзежтовского, примас Ян Пшерембский.²⁾

Вперше стрінув ся патер Канізий з Пшерембским в Ловічу, підчас своєї візити у недужого Дзежтовского. Він зробив на нім незвичайно миле вражіння. „Се єдиний муж“, писав Канізий зараз таки до генерала, — „і розумний і поважний, ac etiam sincera voluntate instructus ad religionis negotium promoendum“.³⁾ Та поговорити більше з Пшерембским тоді, здасть ся, Канізієви не було коли, хоча нема найменшого сумніву, що Пшерембский спочував славному єзуїтови та його плянам дуже вже тоді. Адже-ж не треба забувати, що вже попередник патра Канізія, Альфонс Сальмерон називав Пшерембского в листі до генерала Льюолі „нашим приятелем“.⁴⁾ Як довідуємо ся із одного листа патра Канізія до генерала Якова Ляйнія, Пшерембский заговорив про заснованне єзуїтських колегій в Польщі — перший. Було се, річ доволі

¹⁾ „*Archiepiscopus audio non esse venturum... Statuerat Archiepiscopus, si venisset, coram cum Rege tractare de nostris in Poloniam inducendis, nunc forte ob illius absentiam res omnis manebit infecta*“. Canisius Martino Cromer, Piotrcovia, 16 Decembris 1558. Ibidem, стр. 338, 339.

²⁾ Про нього див. мою студию „Предтеча унії“, оп. cit., стр. 128 (зам. 1) et seq.

³⁾ Ibidem, стр. 131. — Також: В. Petri Canisii Epistulae et acta op. cit., т. II, стр. 334 Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris, 1558.

⁴⁾ Voero Giuseppe, Vita del Servo di Dio P. Alfonso Salmerone, op. cit., стр. 56.

характеристична, як раз другого дня після смерти арцибіскупа Дзєжтовського (18—19 січня 1559 р.). Що йно той замкнув очи, а тут „кличе мене нечаяно до себе його наступник“, — писав під першим вражіннем Канізий, — „та у світлиці говорить зі мною одним, що його ніщо так дуже не журить, як власне заснованне в Польщі наших колегій. Він думає, що красше не може розпочати свого архиерейського правління, та надіється, що тим робом найлекше зарадить ся потребам молодіжи та клеру... Тому з недалекою весною бажає він мати наших, скільки лише треба до засновання цілої колегії. І не одну колегію рішив ся він засновати, але більше, бо він так багатий, що річними церковними доходами уступає ледви якому німецькому біскупові“.¹⁾

Після тільки невеселих днів журби та непевности, пропозиція Пшерембского була для Канізия справдішим святом. Природна отже річ, що він поспішив в один момент повідомити про все єзуїтську старшину, прохаючи як найгорячіше вволити волю знаменитого польського достойника. „А хоче він“, писав Канізий, „передовсім Чехів і Німців.. Я сказав, що звичайно менше як 12 не висилається до засновання колегії, та що буде досить, коли в сім році двигнемо тут одну колегію. Тоді він відповів, що може навіть більше прийти, аби були під руками до засновання другої колегії. Перша двигнеть ся в Ловічу, де майже сталий осідок арцибіскупа... А я думаю, що нема причини, чому ми мали би так визначному мужеві відмовити“. І не один Пшерембский показав ся тепер так горячим прихильником ордена. „Є тут ще один біскуп“, — писав Канізий в тім самім листі до генерала, „graedius, — який побудував чудову школу за три тисячі червінців... Він став зі мною порозуміватись, чи не обійняли би ми заряду тої-ж школи... Він зветь ся плоцьким біскупом“...²⁾

Не знаю, на якій підставі можна підозрівати Пшерембского в гіпокризії, говорити, що, мовляв, він просто дурив Канізия, який, як бачить ся, „трактував згадану заяву арцибіскупа поважно, коли аж благав генерала чим боршій спрова-

¹⁾ Предтеча Унії, стр. 132, 133, прим. 3. — В. Petri Canisii, Epistulae et acta, т. II, стр. 351, 352. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 19 Januarii 1559. Пригадую, що Дзєжтовский умер 18 січня!..

²⁾ Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 19 Januarii 1559. В. Petri Canisii Epistulae et acta, т. II, стр. 352, 353.

дити в Італії здібного теолога і кількох єзуїтів¹⁾ Адже-ж з листів патра Канізія показуєть ся як раз щось зовсім противного. І так треба зазначити, що отсе „штучне“ одушевлення єзуїтами у Пшерембского не вигасло зовсім так скоро, як дехто думає... Теж не згідне з правдою говорити, неначе-б він „після Канізієвого від'їзду з Польщі та після інсталяції на уряд примаса без папської прекопізації не зголосив ся вже більше в тім ділі ні до нього (Канізія), ні до генерала ордену“²⁾, — бо як раз Пшерембский ще довго опісля не давав Канізієви спокою своїми безустанними проханнями про єзуїтів. Вкінці годі говорити, неначе Канізій, знеохочений таким дволичним поступованнем Пшерембского, писав ось так „зовсім справедливо“ до генерала: „все одначе кінчить ся тут хорошими словечками. Біскупи старі, нездари, більше дбають про своє здоров'я, як про свої овечки“³⁾ Чогось подібного не сказав Канізій ніколи, а коли і писав в одному зі своїх листів до генерала, що тут — біскупи „*omnes senes ac decrepiti fere, qui in curanda potius valetudine, quam in pascendo grege operas ponunt*“, то мушу піднести з натиском, що отсе сказав Канізій ще в грудні 1558 р.⁴⁾, значить — тут знеохота Канізія до Пшерембского ні при чім.

Що Пшерембский розумів своє післанництво „зарадити потребам молодіжи і клеру“ зовсім не облудно, про се свідчить найкраще се, що він зовсім не ждав з заложеними руками, коли то на ратунок католицизму завітають до Польщі єзуїти. Ще того самого року, в котрім він засів на митрополичому престолі, отворив він із власним фондів в Скерневицях школу, в якій польські діти мали виховувати ся в строго католицьким дусі на будучих борців з ворогами католицької церкви. Як жеж щиро та ревно заопікував ся він своєю школою та як високо ставив її післанництво для католицького відродження вітчизни, про се дає нам вимовні свідощтва славний та глосний тоді польський педагог та полеміст Бенедикт Гербест, перший ректор скерневицької школи.⁵⁾ Коли зважимо, що Пшерембский стягав професорів до своєї новооснованної

¹⁾ Załęski, Jezuiti w Polsce, op. cit., т. I, стр. 141—142. По мою студию Предтеча унії, op. cit., стр. 129 (прим. 3), 132 et seq.

²⁾ Załęski l. c.   ³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 17 Decembris 1558. В. Petri Canisii Epistulae et acta. op. cit., т. II, стр. 341.

⁵⁾ Див. Предтеча унії, op. cit., стр. 134 et seq.

школи з усіх усядів, стягав їх з чималим накладом коштів, енергії та трудів — з тої простої причини, що освічених людей в тих початках католицької контрареформації в Польщі було по католицькому боку обмаль, тоді й зрозуміємо, чому то він так гурячо та безустанно прохав Канізія про єзуїтів, які — по його думці — могли би найкрасше „зарадити потребам молодіжи та клеру.

Та тим часом — саме тоді коли патер Канізії почав провадити в Польщі так щасливі переговори, — в Римі рішив генерал Ляїній, на безустанні прохання Фердинанда I, відкликати його з Польщі на сойм до Авісбурга. Послушний старшині — вибрав ся Канізії 10 лютого в дорогу.¹⁾ Очевидна річ, що своїх приятелів в Польщі він не забув. І так ще перед своїм виїздом з Польщі встиг він написати до генерала два листи, в яких по раз другий і третій пригадував йому прохання Пшерембского та Носковского, подаючи при тім ближші інформації що до засновання колегій. „Арцибіскуп виглядає відповіді“, писав він, „коли буде можна вислати кольтонію, та бажає, щоби я був присутний при засновинах, або хтось здібний з наших... Один з біскупів (Носковский?) зложив тими днями на утриманне колегії 400 фл. Та наперед треба покінчити діло з арцибіскупом: вистарчить помочи в сім році одному“...²⁾ В останньому листі, висланім з Польщі повторяє Канізії те саме. „Гнізненський арцибіскуп, про якого я часто писав, прохає безустанно про колегію: він обіцяв оснувати в сім році на славу нашу та Христового імени що найменше одну. Я-ж обіцяв повідомити його зараз про вашу думку... Надію ся з тих засновин великого хісна для церкви. Може отже не зашкодить вислати йому на початок двох“...³⁾

1) Див.: B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 350. Jacobus Lainius Canisio, Roma sub 16 Januarii 1559, стр. 358 — 366.

2) „Archiepiscopus hic nouus... expectat responsum, quando mitti colonia possit. Unus episcoporum his diebus obtulit ad Collegii sustentationem flor. 400. Sed nihil concludam, nisi re confecta prius cum Archiepiscopo; et sat erit hoc anno uni operam dare“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 28 Januarii 1559, op. cit., стр. 360.

3) „Archiepiscopus Gnesnensis, de quo saepe scripsi, constanter urget institutum Collegii, quod, ut minimum, statuit hoc anno unum nobis et Christi nomini glorificando fundare. Promisi statim illum reddere certiolem de vestra sententia, quam ex litteris intelligam:

Пшерембский і після Канізієвого від'їзду з Польщі не перестав дальше прохати єзуїтів помочи. „Про справи польські“, — писав патер Канізії ще в марті 1559 р., „не скажу більш нічого як се, що гнізненський арцибіскуп вижидає вашої відповіді що до як найборшого засновання колегії — *praemissis initio duobus velut eius rei praecursoribus, quos desiderat vehementer...* Я теж очікую вашої відповіді, щоби мати відписати що визначному достойникови — відповідно до обіцянки“.¹⁾

Та неважаючи на енергічні та щирі прохання і арцибіскупа Пшерембского і самого патра Канізія — в Римі з висилкою єзуїтів не спішили ся. Знов повтаряла ся та сама політика обережності, делікатного недовірювання, підозрівання та зволікання — як і в першій половині 50-тих років з Гозисм. Не помогли їй гордовиті запевнювання Пшерембского, що його стати не лише на одну колегію, бо мовляв — він так багатий, що своїми річними церковними доходами ледви чи уступає якому німецькому біскупові... — в Римі, як бачить ся, єзуїти на слово не хотіли вірити... „Адже-ж ми бачимо“, — писали з Риму до Канізія, „що гнізненський арцибіскуп не дав ані якогось листа *ad patrem nostrum* (титул генерала), ані навіть не поручив своїм відпоручникам поговорити про колегії, лише — щоби прохали двох єзуїтів. Тому то *pater noster* поручив ще раз прокураторови арцибіскупа (що перебував саме тоді в Римі) написати до нього (Пшерембского), аби він висловив свої бажання на письмі“...²⁾ Що одначе патер Канізії писав

spero magnam Ecclesiae utilitatem ex hac fundatione consecuturam. Fortasse conveniet duos primum eo mittere...“ Лист Канізія до Ляйнія, Пйотрків, 10. II. 1559, *ibid.*, стр. 362.

¹⁾ *Canisius Jacobo Lainio, Augusta Vindelicorum, 11 Martii 1559, ibidem, стр. 373.*

²⁾ „Circa lo assunto di Polonia si è considerato che l' Arcivescouo Gnesnense non hà scritto niente à N. P. ne manco dato alli soi special commisione di parlar di collegi, ma solamente d' haure doi Theologi appresso di se, et cosi N. P. hà tornato à parlar allo agente dell' Arcivescouo accio che scriuessi al suo Padrone che significasse la uolontà sua per lettere, et queste per piu breuità bastarà si mandino à Vienna doue le potrà aprire il P. Vittoria in caso che'l Riuerendissimo Arcivescouo dica esser l' animo suo di far uno ò doi collegi il medesimo Padre Vittoria è parso spediente che uada in là per uisitar S. S. Riuerendissima et anche per ueder la dispositione che c' è per li Collegi ò uero collegio che si habbia à cominciarsi“... *Johannes de Polanco Canisio, Roma, 12 Aug. 1559, ibid., стр. 507¹*

ще в марті того самого року (1559) зовсім ясно та отверто, що „*expectari a Gnesnensi archiepiscopo responsum vestrum de fundando statim Collegio, praemissis initio duobus velut eius rei praecursoribus, quos desiderat vehementer*“, — сього, здасть ся, в Римі не хотіли розуміти.

Ще до кінця 1559 р. не переставав патер Канізий прохати єзуїтської старшини вволити волю Пшерембського.¹⁾ Вкінці — і він дав усьому спокій. А коли з початком 1560 р. мав Пшерембський загостити до Відня в посольстві до Фердинанда I, вислав вже Канізий до ректора віденської колегії Іоанна де Вікторія таку інструкцію: „Коли прибуде сюди польський арцибіскуп, треба буде спитати його зовсім отверто, під якими умовами хоче мати наших, та най заявить се в листі, висланім до Риму, зовсім щиро та ясно..., зрештою протягом тих місяців не можна розпочинати засновин жадної колегії, хоча навіть знайшли-б ся такі, яких було би можна вислати і до Угорщини і до Польщі“.²⁾

Отся ясна та щира інструкція німецького протоігумена для нас незвичайно важна. Бо коли вона з одного боку свідчить вимовно, що тодішні єзуїти любили все бачити в руках тих, що мали з ними яке діло, відкриті карти, так з другого боку — вона поясняє нам, по моїй думці — доволі виразно й ту незрозумілу по троха нерішучість та кунктаторство єзуїтської старшини, яку запримітити легко вже при переговорах

¹⁾ Бачимо прим., що Канізий пропонував, аби до Польщі поїхав ректор віденської колегії п. de Victoria. Та з Риму відповіли так само: нехай Пшерембський прише на письмі щось певного про колегії („*al fermo di collegii*“). — Polanco Canisio, Roma, 17 Septembris 1559, *ibid.*, стр. 516. — Подібно писав й в жовтні т. с. р. „*A quanto ala andata del Padre Victoria in Polonia se lui douera andare, e bene sia per pochi mesi et se nele lettere del archiuescouo non si trata di qualche colegio non andara*“. Roma, 14 Octobris, 1559, *ibidem*, стр. 536.

²⁾ „*Si veniat Archiepiscopus Polonus aperte ili proponendum videtur, quibus condicionibus nostros impetrare possit, quibus etiam si consentiat. (quod non facile futurum credo) honeste posset illi persuaderi, vt literis Romam missis declararet omnem animi promptitudinem et inchoandi Collegij certam sententiam. Alioquin non puto R. T. recte facturam si hoc relicto Collegio... Poloniam adeat praesertim cum inchoari Collegium his mensibus nullum possit etiamsi ad annum essent, qui mitterentur tum in Hungariam tum in Poloniam*“. Canisius Joanni de Victoria, Augusta Vindelicorum, m. Januario, 1560, *ibid.*, стр. 582 - 583.

з Гозиєм, а найбільше — з Пшерембским. Брак сил — отсе ледви чи не найважнійший мотив такої політики, провадженої — що правда — з ідеальною зручністю, політики, якою єзуїти не лише що укривали фактичний стан числа та здібностей своєї армії, але ще й утримували усіх адораторів ордена в подраженій непевности та напруженім вижиданню, не звязуючи себе при тім ніколи категоричними обіцянками, ані тим більше даючи найменшого приводу до якогось непорозуміння, або й зірвання навязаних зносин. Так поступали собі єзуїти з Гозиєм, таке саме стрінуло тепер й Пшерембского... Очевидна річ, що при тім могли бути, і фактично були, ще й інші причини такого холодного трактовання єзуїтами горячих прохань польських біскупів.¹⁾

Нема найменшого сумніву, що при всім тім Канізії опікував ся „польським арцибіскупом“ ще й далше. Се зрештою й лежало в інтересі самого ордена — тримати все охочих до засновання нових єзуїтських колегій в шаху.²⁾ Та вже-ж ніде правди діти — згодом гас й запал Пшерембского... Чи се стало ся як раз під вражіннем якихсь домашних ферментів, домашньої опінії — годі рішити. Що одначе Пшерембский — при усій його прихильности до єзуїтського ордена — все таки оглянув ся вкінці позад себе, зрозумів, що будь-що-будь він все таки задумав діло незвичайне — заціпити на польській землі зовсім чужий церковний орден, се не улягає найменшому сумнівови: він зрозумів, що рішити ся на такий крок не спитавши вперед ради домашнього духовенства — гра доволі непевна, а може й небезпечна.

Коли власне в половині 1560 р. вернув Пшерембский з польства до вітчизни, тут першим його кроком було — після залагодження деяких справ своєї архидієцезії, подумати над скликанням провінціального синода. При тодішнім сумнім положеню польсько-католицької церкви був такий крок з боку найвисшого польського єрарха не лише оправданий, але й конче потрібний та оживаний.³⁾ Католицька церковь підупадала з дня на

1) Тут прягадую лише королівський „consensus“, який Канізії думав випрохати у Жигмонта Августа при помочи арцибіскупа Дажговського... Хоч Канізії і писав, що той консенс „facile obtinebimus“ — все таки йому се не удало ся...

2) Звертаю увагу, що Канізієві листи опубліковані патром Бравнсбергером кінчать ся 1560 р. (т. II).

3) Пор. Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 247 et seq.

день, а як швидко зростали сили сектантів, про се свідчить сам Пшерембский, нарикаючи в своїх листах на „аррогантне“ поведення єретиків, які ось прим. в самій краківській дієцезії відобрали католикам рівно 160 костелів!¹⁾ Річ природна — щоби усе те направити, треба було з боку католицьких біскупів та взагалі усього духовенства дуже інтензивної, та до того рішучої та дуже скорої акції. При тім не забуваймо ще й сього, що саме тоді були католики як раз під вражінням незвичайно підозрілого ферменту в середині усіх польських акатолицьких сект. І так як раз з початком 1560 р. відбув ся синод протестантів на гробі звісного польського реформатора й за границями Польщі, Яна Лаского, — в маю — з'їзд сеніорів і міністрів, на яким ухвалено запросити на спільний з'їзд і чеських братів, а незабаром — синод великопольських диссидентів (кальвінів) та чеських братів (були й відпоручники великопольських лютрів), а там — під кінець 1560 р. (в падолисті) величавий з'їзд велико- і малопольської шляхти та міністрів всіляких конфесій в Познані.²⁾ Серед того, зараз після приїзду Пшерембского до вітчизни, загостив до Польщі й новий папський нунцій, Берард Бон-Джіованні (Bon-Joannes), біскуп Камеріно.³⁾ Розпочали ся горячкові наради... Річ природна, що думку Пшерембского нунцій лише похвалив.⁴⁾

В другій половині падолиста 1560 р. провінціяльний синод був вже рішений. Зразу заповів його Пшерембский до Пйотркова на день 3-го лютого 1561 р. та незабаром рішив відложити його аж на 2 марта того самого року і то до Варшави, „quod ubi Synodus provincialis Varschovia celebratur, posset ad illam Rmus dnus Cracoviensis commode accurrere et sua nobiscum praesens consilia conferre“. Так воно й справді стало ся, не вважаючи на невдоволення гнізненської капітули (Пшерембский відложив і переніс синод до Варшави без традиційного порозуміння з капітулою).⁵⁾

1) Rukaszewski, op. cit., т. I, стр. 84.

2) Предтеча Унії, op. cit., стр. 171, Любвичь, Исторія реформації въ Польшѣ, Варшава, 1883, стр. 28 et seq.

3) Правдоподібно при кінци липня, а не — з початком жовтня як читаю у Коритковського, op. cit., т. III, стр. 249. — Пор. Rukaszewski, op. cit., т. I, стр. 84.

4) Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 249 et seq.

5) Ibidem, стр. 250 і 251 прим. 1.

По старому звичаю попередили заповіджений провінціяльний синод — синоди дієцезальні (ті скликувано передовсім тоді, коли на провінціяльнім синоді мало ся ухвалити контрибуцію від духовенства), о скільки мені звісно — в Гнізні (для духовенства гнізненського архидіаконату), в Калішу та в Познани, — всі три 13 січня 1561 р. „Який був перебіг калішського синоду, читаємо у Коритковського, „і що ухвалено на нїм, не знаємо, тому що крім маленької згадки в актах митрополичої капітули не згадуєть ся про нього в ніякій ні сучасній ні пізнійшій історичній памяті. Треба догадати ся, що його програма була така сама, як і для гнізненського синоду, які подають капітульні акта: читанне і апробованне поданих арцибіскупом точок. Головною одначе причиною скликання обох синодів була контрибуція, якої домагав ся від духовенства король“.¹⁾

Здогад Коритковського справедливий, та вже-ж — не в цілості. І так здаєть ся — не улягає найменшому сумнівови, що програма не лише дієцезальних синодів в Калішу та Гнізні, які були Коритковському звісні, але й згаданого мною синоду в Познани, була одна і та сама: порядок нарад був такий, що відчитувано подані арцибіскупом „артикули“ та переводжувано над ними дискусію. Ухвали-ж всіх трьох дієцезальних синодів мали бути — річ зовсім зрозуміла — субстратом для нарад провінціяльного синоду в Варшаві. Та вже-ж хоч кс. Коритковський так категорично заповняє, що про зміст згаданих синодальних нарад годі сказати щобудь певного з причини браку усяких сучасних або і пізнійших історичних жерел, думаю, що воно не так зле. Адже-ж яка була програма усіх трьох дієцезальних синодів в Калішу, Гнізні та в Познани — знаємо: подають її нам як раз ухвали синоду в Познани, про які в польській історіографії заховуєть ся гробова мовчанка, не вважаючи на велику їх вагу і того, що ще 1837 р. опублікував їх в оригіналу, перехованого в архіві познанської капітули звісний польський учений Йосиф Лукашевич.²⁾

¹⁾ Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 252, 253.

²⁾ На вагу постанов познанського синоду в січня 1561 звернув я вже увагу в моїй студії п. в. Предтеча унії, стр. 172 et seq. — Оригінал переховуєть ся в рукописнім кодексі познанської капітули, Acta capitularia т. XIII (Metrica venerabilis capitvli posnaniens. anno domini 1560—1567), к. 39—50. — Лукашевич (?) опублікував їх в забутім тепер майже зовсім періодичнім виданню „Archiwum teologiczne“, Pismo czasowe, poświęcone oświeceniю i zbudowaniu religijnemu, wydawane przez ks. Jabczyń-

Ухвали познанського дієцезального синоду з січня 1561 р., та „артикули“ скомпоновані примасом Пшерембским й вислані ним під обрадованне зібраному духовенству на усіх трьох згаданих дієцезальних синодах — з многозначним додатком „*mitimus F. v. articulos, quos proponere in Synodo provinciali domino volente statuimus, quos F. v. secreto servent, ne qua ante tempus ad haereticos perveniant*¹⁾“, се незвичайно цінні причинки до історії польсько-католицької церкви, а радше — католицького відродження в Польщі. Не маючи заміру подати тут всесторонньої критичної аналізи тих ухвал, запримітимо коротко, що вони подають нам доволі ясний образ сумних відносин тодішньої польсько-католицької церкви, поясняють нам з дебільшого причини так могутнього зросту сектантів та вкінці — служать нам хорошим свідощтвом світогляду, змагань та інтересів тодішнього польсько-католицького духовенства — висшого й низшого.

„Коли з дня на день ростуть усякі лиха“, — читаємо в тих „*Articuli, de quibus in proxima Synodo deliberandum erit, per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti*“, — „лиха, які захитали церквою нашої провінції в основах та руйнують весь духовний стан, коли не поміг ніякий спосіб, якого до нинішнього дня і не пробовано-б, ані не помогли ніякі ради, — то нема найменшого сумніву, що отсе — палець Бога, який загорів страшним гнівом та зіслав на нас

skiego, rok II, W Poznaniu, 1837, стр. 216—226 і 359—368. — Довідуємо ся з відгиля, що познанський біскуп Андрій Чарнковский (про нього див. Предтеча унії, стр. 147 і 171 et seq.) „*ob aegritudinem pedogricam, qua correptus est, eidem Synodo sua p(ersona) interesse non potuit*“. Його заступав „*Commissarius... Reverendus Dominus Franciscus Wissoczki, Cantor, Canonicus Vicariusque in Spiritualibus et Officialis generalis*“. На самім початку нарад відчитано „*Articuli, de quibus in proxima Synodo deliberandum erit, per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti*“, а продуктом самих нарад було: 1) *Consultatio et conclusiones Synodi Dioecessanae ad Articulos supra-scriptos pro Synodo provinciali proxime futura, Varschoviam translata ex certis rationibus (!) per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum Gnesnensem, in literis ad Venerabile Capitulum datis, expressis Dominis Nunciis dandae pro informatione*“ — і 2) „*Articuli ex parte Cleri totius Dioecesis in Synodo dati et porrecti*“. Ухвалено ще „*viaticum Nuntiis Synodi... videlicet Obiezierski cum Doctore Paulo Sabinio per marcas sedecem...*“ і „*Mandatum pro Synodo*“ для згаданих обох каноніків.

¹⁾ Див. Archiv. Cap. Gnesn. Листи Пшерембского, нр. 23, цит. у Коритковського, op. cit., т. III, стр. 252, прим. 2.

свою неласку. Тому то треба нам глядіти причин так великої неласки та знайти спосіб їх усунути і ублагати Бога, — а чейже він змилосердить ся над нами та відверне від нас свій гнів“. Вже з тих слів можемо здогадати ся, над чим то мав синод радити: 1) над причинами страшного занепаду католицької церкви, 2) над способами заради.¹⁾ В тій то ціли й поставив Пшерембский під обрадованне цілий ряд точок, яких розбір не лежить одначе зовсім в рамках своєї розвідки. Для нас найважніша з них одна, а власне та, в якій Пшерембский питав у свого духовенства ради, чи не добре було би з причини дуже великого браку домашнього духовенства спровадити в підмогу єзуїтів та вибудувати для них колеїї в славніших місцях, як Краків, Познань, Мазовія, Львів, Вильна, „aut saltim in aliquibus horum“. Бо по його думці — єзуїти чимало пособляють своєю непорочністю, наукою та чудно корисним вихованнем молодіжи зростови побожности, — як се він бачив на власні очи в Відни. Питанне лише, звідкиля взяти фондів і для учителів і для колеїї?...²⁾

Отсе був справді зовсім новий спосіб ратовання католицизму в Польщі, говорячи словами самого Пшерембского — „*remedium, quod ad eam diem non tentatum est*“. Ба, що більше — отсе й перший випадок в історії польської церкви XVI в. поставлення проєкту впровадження єзуїтського ордена

¹⁾ Пор. Предтеча увії, стр. 172.

²⁾ „Cum tanta sit inopia Sacerdotum et Clericorum, ut multae Ecclesiae desertae sint, non sine magno animarum periculo, Sacerdotia quoque minora raditibus aversis extincta, quaerenda via erit, qua Seminarium aliquod Cleri institui possit, et dispiciendum, an non expediat Collegia Societatis Jesu in celebribus locis, utpote Cracoviae, Posnaniae, Mazoviae, Leopoli, Vilnae, aut saltim in aliquibus horum instituere, ex quorum integritate, doctrina et miro instituendae juventutis compendio, ingentem profectum ad pietatem Vienne vidimus, et unde sumptus et ad ducendos et ad alendos petendus sit?“ MS. Acta capit., т. XIII, к. 40, пор.: Arch. teol., op. cit., стр. 218. — Райнальд, який (як побачимо зараз) передрукував цит. „артикули“ Пшерембского під р. 1542 (!) читав се місце „ad pietatem venire vidimus“. Як побачимо низше — така лекція — річ незвичайно важна. Розуміть ся, що текстови Райнальда, який мав під руками висланий до Риму, та певно вірцево викінчений примірник „артикулів“ Пшерембского, треба більше завірити, як не конче докладному передрукови Лукашевича. Зрештою в цит. рукописнім кодексі познанського капіт. архіва, з якого зроблено згаданий передрук, читаю зовсім акуратно „Vienne“.

до Польщі на дневнім порядку синодальних нарад, — факт, який Райнальд наслідком фатальної помилки умістив в своїх *Анналах* під 1542 р., і се, як знаємо — дало привід до цілого ряду непорозумінь та поважних похибок.¹⁾ В історії еволюції проекту впровадження єзуїтів до Польщі — отсе один із найповажніших моментів. З боку-ж самого примаса Шерембського отсе був, по моїй думці, при всій його прихильності до єзуїтів — вповні виправданий крок зрозумілої обережності, яка веліла йому ставити ся до горячих заходів патра Канізія більш в холодную розвагою, або иньшими словами — не думати про впроваджене до вітчизни нового ордена без порозуміння з домашнім духовенством.

Якже-ж прийняло се домашнє духовенство проєкт примаса? Відповідь коротко: на познаньськїм синоді — відкинуло його зовсім. „*Non opus esset quaerere Jesuitas et nova Collegia instituere*“, відповіло усе духовенство, „*immo melius esset antiqua sacerdotia tueri et ministros eorum promovere ac defendere*“...²⁾ І зовсім природно: адже-ж се можна було вже наперед передвидіти, що біле, та взагалі усе домашнє духовенство глядіти-ме на якихсь там прибулів кривим оком, та що дасть рішучу відмову. Нічого отже дивного, що по їх думці краще вже було беречи давнього ладу, ніж заводити непевні новини... Зрештою коли вже комусь там конче забагаєть ся спровадити єзуїтів та будувати їм колегії, то нехай се вже зроблять біскупи та аббати на свій рахунок!... За се — річ зовсім природна — усі присутні домагали ся згідно реформи краківської Академії та колегії Любраньського в Познани.³⁾

1) *Annales Ecclesiastici... auctore Odorico Raynaldo*, op. cit., т. XXI, стр. 189. Передруковуючи „артикули“ Шерембського зазначив Райнальд на маргінесі так: „*Tom. 13. de Conc. m. s. Arch. Vat. sig. 3200. p. 147. Syn. in Polonia Archiep. Gnesnensis*“. Як знаємо — передрук артикулів умістив Райнальд дивним дивом під 1542 р. не звертаючи найменшої уваги навіть на се, що у „артикулах“ говорить ся зовсім ясно про колегію в Відни... Адже-ж се загально звісна річ, що початок віденської єзуїтської колегії сягає 1551 р.! Не звернули на се уваги і згадувані польські історики...

2) *Consultatio et conclusiones Synodi Dioecesanæ ad Articulos suprascriptos... Archiwum teologiczne*, op. cit., стр. 222.

3) „...*Si placet Jesuitas vocare, de opibus Episcoporum et Abbatiarum illis victum instituere*“. *Ibid.* — „*Schola Cracoviensis reformanda*“ (стр. 223). — *Collegia Cracoviense et Posnaniense reformanda*“ (Mandata Dominis Nunciis commissa, стр. 224).

Не може бути найменшого сумніву, що на двох останніх дієцезальних синодах, се-б то в Калішу та Гнізні, прийнято зібране духовенство отсей проєкт Пшерембського так само як і в Познани. Природна отже річ, що коли в перших днях марта того самого року зібрався в Варшаві заповіджений синод провінційальний, — прийшло зібране на нім духовенство над точкою заложена єзуїтських колегій теж до порядку дневного. Загальне-ж бажання реформи усіх шкіл, а особливо краківської школи та познанської колегії Любранського було вимовним задокументованнем волі загалу духовенства.¹⁾ „Щоби отже двигнути якусь семинарію“, відповідало однодушно зібране на варшавському синоді духовенство на проєкт Пшерембського, „семинарію для клериків та сьвящеників, яких брак відчуває церков під ту пору дуже, постановив сей сьвятий синод зреформувати школи, які як раз служать інститутами чеснот, і то зреформувати усі загалом, — і партикулярні, і *vniversale studium Cracoviense*, бо без підмоги наук не може бути й непорочности ка-

¹⁾ По нинішній день вісти про варшавський провінційальний синод в марті 1561 р. були дуже скупі. „При зовсім певних слідах“, пише Коритковський в цит. монографії, „що постанови сього важного синоду доручено капітулам і біскупам в вірних копіях, одначе в цілости не утрималися вони ніде; тому отже не знаємо, які біскупи брали участь в нарадах синоду особисто, а які через прокураторів, який був перебіг синоду і котрого дня скінчився“. — Свої невеличкі вісти про згаданий синод зачернув Коритковський з трьох жерел: 1) Короткий реферат Станіслава Сломовського, кантора і суфрагана краківського (опісля арцибіскупа львівського), зложений ним 28 марта 1561 краківській капітулі (він був її делегатом на синоді): *Acta decr. Capit. Cracov. V, 426*. — 2) Подібний реферат відпоручника вроцлавської капітули й біскупа, Адама Монтана, 11 цвітня 1561, опублікований в *Archiv für die Geschichte des Bisthums Breslau*, herausgegeben von Aug. Kastner, Erster Band, Neisse 1858, стр. 253 et seq. — 3) Цит. збірник синод. постанов Карнковського (1579 р.), де видруковано деякі ухвали й згаданого варшавського синоду. (Пор. *Korytkowski*, op. cit., т. III, стр. 253 et seq.) — Богаті та дуже інтересні причинки до історії варшавського синоду лишив папський нунцій Берард біскуп Кам'єріна в листі до кардинала Морона. Вісти нунція тим більше для нас цінні, що він сам був на нарадах синоду присутній, пише отже свою реляцію як наочний сьвідок. Лист опублікований в *Theiner-a Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, т. II, Romae, 1861, стр. 658 et seq. — Самі-ж ухвали варшавського синоду знайшли ми в цілости в рукописнім кодексі XVI в. архіву кн. Чарториских в Кракові, п. ч. 1288. З браку місця вони будуть подані в найближшій книжці „Записок“.

толицької релігії, Передовсім отже нехай зреформує R. D. краківський біскуп разом з своєю поважаною капітулою краківську школу по вказівкам статутів, иньші-ж R. D. біскупи хай постараються про реформу партикулярних шкіл так при костелах митрополичих, катедральних і колегіятах, як також при парохіяльних костелах, та нехай накажуть дд. схолястикам, або иньшим прелатам, до яких належать *de iure, vel ex erectione, aut fundatione* опіка над школами, постарати ся про гідне утриманне професорів та учителів, передовсім коли їх прелатури добре дотовані; коли-ж би парохі відобрали партикулярним школам якісь старі фонди, нехай накажуть через своїх візитаторів ті дотації вернути. Щоби-ж спудеїв заохотити до студій якимись стимулами, постановив сей сьвятий синод, щоби R. D. біскупи вибудовали в якихесь вигіднійших місцях своїх дієцезій колегії, в яких дбали би *de victu et amictu* спудеїв та наділяли визначнійших здібностями та пильністю — певними стипендіями; з них треба буде деяких по черві допускати до ерейських сьвячень, а опісля до церковних функцій та чинів — відповідно до їх віку та здібностей. Бо таким робом надіється сей сьвятий синод мати з часом якусь пригожу семинарію для клериків. Передовсім-жеж звертається сей сьвятий синод до R. D. познанського біскупа (Андрія Чарнковского, † 1562 р. в липни), щоб він пильнійше дбав про колегію і школу при катедральнім костелі в Познани, щоби допильнував та не допустив до упадку пожиточної, побожної та спасенної фундації й будови познанської колегії, яку заснував його попередник R. D. Ян Любранський. Також нехай постарается вложити ті гроші, які стягнув з міста Ставішина, на якихесь иньших безпечних маєностях, або най бодай вложить їх на руки членів своєї капітули протягом трьох місяців, разом з затриманими податками і нехай постарается ся, поки ще можна, зробити сам заряд згаданої колегії ліншим та пожиточнійшим відкладаючи на се денещо з своїх доходів *pro Ecclesiae et Republicae amore*“.

Природна річ, що для езуїтського ордена така відповідь польського духовенства була громом з погідного неба. Ба що більше — невдовзі рознесла ся вістка, що і сам Пшерембський — небіщик. Він умер в цвітї житя в улюбленім Ловічу, серед енергічних забігів впровадити в жите постанови варшавського синоду, 12 січня 1562 р.¹⁾

¹⁾ Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 266.

Рішуча відмова польсько-католицького духовенства¹⁾, яка сама собою говорила дуже багато, та смерть Пшерембського була рівночасно й невеселим фіналом горячих заходів патра Канізія в Польщі, які так гарно заповідали ся. Для усіх його плянів отее був смертний удар, дарма, що єзуїтські історики кладуть на Канізіїв побут в Польщі таку велику вагу.²⁾ Бо й справді, кого-ж з Поляків з'єднав собі славний єзуїт для своїх плянів, чию прихильність? Адже-ж крім одного Пшерембського та Носковського, по думці Канізія, усі біскупи нездари, з якими шкода навіть й говорити, значить, крім одного Пшерембського та Носковського — не дав йому ніхто прихильної відповіді! Не удало ся Канізієви і випрохати у короля для ордену „consensum, ut sicut Caesar scripsit, nostri in hoc regnum introducantur“, хоч він цинив такий королівський дозвіл зовеїм справедливо дуже високо та хвалив ся в листі до генерала, що ось то ми його... „facile obtinebimus“...³⁾

¹⁾ Тут годить ся ще згадати, що про негативне залагодженне „єзуїтської справи“ на варшавському синоді 1561 р. знав кс. Фіялек. Свідчить про се невеличкий реферат в його недрукованої до тепер студії п. в. Pierwsi Jezuitci w Polsce — в Bulletin international de l'Academie de Scinces de Cracovie, Comptes rendus des séances de l'année 1894, Cracovie, 1894, стр. 226—230 (Les premiers Jésuites en Pologne). „L'auteur nous raconte ensuite comment fut accueillie la proposition du primat Przerębski: le synode de Varsovie de 1561 la rejeta de prime-abord“ (стр. 229). Вважаючи Пшерембського першим з польских примасів, що підніс єзуїтську справу на синоді, тим самим відкидає кс. Фіялек й гіпотези, неначе-б проєкт впровадження єзуїтів до Польщі поставили на порядку деннім синодальних нарад ще попередники Пшерембського. Про дібцезальні синоди, що попередили варшавський синод пров. ш. автор не згадує нічого, а до ляховічної вістки про варшавський синод не подає на жаль жадних жерел.

²⁾ Пор. прим.: „Se per le molte dimande di nuove, fondazioni (di Collegi), che si facevano da ogni parte in Italia, in Francia e nella Germania, non si potè allora venir così subito alla esecuzione rispetto alla Polonia, han però ben ragione quelle provincie (della Campania) di riconoscere per loro fondatore il P. Canisio“. Воєро Giuseppe, S. J.: Vita del Beato Pietro Canisio op. cit., стр. 195. — Подібно читаємо деиноді: K r a s i c k i, De Societatis Jesu in Polonia primordiis, op. cit., стр. 129, подібно, хоча й троха обережнійше — Z a ł e s k i, op. cit., т. I. стр. 148

³⁾ Інтересно, як писав про побут Канізія в Польщі патер Скви-нецкий (в цит. рукоп. кодексі бібліотеки Оссолінських у Львові, ч. 628). „Itaque ut Salmeronis sic et Canisii non diuturna mora apud nos fuit. Non causa videlicet deducendae in Poloniam Sociorum coloniae venerunt (sic!). Tantorum tamen virorum virtus et doctrina majus deside-

Так отже справа впровадження єзуїтів до Польщі та заснування єзуїтських колегій була в даний момент забита зовсім. Але орден не тратить через те надії. Відносини в Польщі обсервують єзуїти так само як перед тим, лише що з більшою дозою холодної розваги та комбінування. Певна річ — дотеперішня тактика закидуєть ся зовсім: єзуїти дбають тепер про се, щоби мати бодай кількох Поляків в Collegium germanicum в Римі.¹⁾ Але проєкт заснування колегій в Польщі не залишаєть ся. Тільки не в Польщі вже він дозріває — поки й не видав овочу, колегії в Брунсберзі 1565 р.

Саме під ту пору відбував ся в Триденті „вселенський собор“, скликаний по раз третій тодішнім папою Пієм IV, а розпочатий в січні 1562 р. Між п'ятьома папськими легатами „a latere“ — був там і біскуп Вармії, Станіслав Гозій, від 1561 р. кардинал. Саме тепер і стрінув ся він вперше як найближше з членами єзуїтського ордену, яких він так радо бажав видіти в своїй дієцезії ще тому кілька літ назад, а які ось саме тепер, перед його таки очима, виступали в поважній ролі папських теологів, викликаючи своїми ученими теологічними бесідами загальний подив. Були-ж тут з єзуїтів самі вибрані, сам цвіт, як патри Канізій, Сальмерон, Яюс та Ляйній. Чи може отже бути в тім щось дивного, що після так болючої неудачі з примасом Пшерембским, прийшло в Триденті між єзуїтами і старим прихильником ордену, кардиналом Гозием, до дуже сердечної стрічи та абсолютного порозуміння?²⁾ Так і повстала перша єзуїтська колегія в границях тодішньої польської

rium accendit in Catholicis (!), ut peroptarent ardentius homines de Societate non jam hospites tantum, sed et incolas habere..“ (стр. 34). Ну — яке то було desiderium католиків, ми знаємо.

¹⁾ Така тактика була певнійша і над тим радили в ордені ще й перед тим. Пор. прим.: V. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 366, 619, 624, 649. Про Collegium germ. див.: Steinhuber Andreas, Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom, т. I—II, Freiburg in Br., 1895. — В половині маю 1560 р. був вже один Поляк в новіціяті — Станіслав Роздражевський († 1619 р.). Wielewicki, op. cit., т. III, стр. 285, Socherus, Historia Prouvinciae Austriae Societatis Jesu, pars prima, Viennae Austriae, 1740, стр. 80, Krasicki, op. cit., стр. 129, Załęski, op. cit., т. I, стр. 171, 174, V Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 649—651.

²⁾ Див.: Eichhorn, Kardinal Hosius, op. cit., т. II, стр. 40—135, 173 et seq., Krasicki, op. cit., стр. 131 et seq., Załęski, op. cit., т. I, стр. 154—158.

річипосполитої, в Брунсберзі 1565 р. Та ніде правди діти — ще й тепер треба було побороти чималі труднощі, а навіть ужити делікатного підступу...¹⁾ Гозий став одним із найбільших добродіїв ордену, вихвалюваний знаменитими патрами як спаситель вітчизни... Він і не сподівався, що єзуїти прийняли його услуги як останню дошку ратунку, вважаючи Брунсбергу лише першим ступенем вступу до Польщі, тої першої стації, першого етапу — походу на поганський Вєхід.

Та треба признати, що єзуїти свого кроку не пожаліли. Вже в дуже короткім часі отся перша єзуїтська колегія в далекій Вармії стала головним осередком єзуїтської пропаганди не лише на усю Польщу, але й на Русь, Московщину, Молдавщину та навіть Швецію... Невдовзі, завдяки заходам Гозія та нунція Коммендоне, дждався орден й давно жданого королівського дозволу, що на його підставі „Societas Jesu мала в Польщі уживати і тішити ся тими привілеями й вольностями, якими тішать ся і уживають усі ордени усіх християнських народів“ (март, 1565 р.)²⁾

На кінець зазначу ще, що по літах — була хвиля в життю найбільшого добродія польських єзуїтів, в якій він жалував гірко свого кроку... Адже-ж на його очах забирали єзуїти Польщі що найліпших її синів... І він підніс голос протесту. Та вже було за пізно: орден став вже надто сильною ногою на польській, а навіть руській землі, щоби робити собі щось зі слів німечного старця-кардинала. Єзуїти, неначе глузуючи собі з нього — питали наївно: і чого-ж ти від нас хочеш? Хиба-ж ти забув вже, що се як раз з твоєї ласки ми ось тут пануєм? І чого-ж ти сердити ся? А зрештою, невже-ж усі ті Варшєвіцкі, Скарґи та Гєрбєсти — невже-ж вони не працюють для вітчизни?

І мали рацію... Так і замовк старець-кардинал, що найбільше причинив ся до заціплення єзуїтського ордену на польській землі. А тимчасом польські єзуїти пішли вже без перешкоди шляхом, який так докладно визначив їм ще патер Канізий, — пішли здобувати поганський Орієнт — „ad maiorem gloriam“ Риму, а на погибель польської річипосполитої...

¹⁾ Eichhorn, l. c., стр. 174, 175.

²⁾ Pamiętniki o dawnej Polsce obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni, вид. M. Malinowski, Wilno, 1851, т. II, стр. 116—118, Załęski, op. cit., т. I, стр. 170—171.

Причинки

ДО ЖИТЄПISУ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА

та дещо із його письменської спадщини.

Подав Михайло Тершаковець*).

Галицьке літературне відродженє оповите ще до сього часу мракою непевности та неясности. Твори перших наших діячів, що саме могли би роз'яснити наші відомости, попропадали відай безповоротно. Передовсім же затраченє творів нашого найбільшого відродителя, Маркіяна Шашкевича, лишить ся для нас невіджалуваною втратою. Що з частиною Маркіянівих рукописів, може навіть більшою, мусимо попросити ся раз на завсїгди, се певно. Пять мішків рукописів, які ще не цілком були знищені тараканами в університетській бібліотеці, пішли догнивати на поліцію¹⁾. Другу, відай останню частину рукописів Шашкевича вдало ся мені найти припадком в архіві бібліотеки „Народного Дому“²⁾; се невеличка пачка карток, аркушів, зшитків з сірого грубого паперу, захованих по більшій часті в дуже гарнім стані. Сею збіркою, подарованою бібліотеці „Нар. Дому“ д. Ос. Крушинським, хочу поділити ся з Шан. Читачами.

---

*) Сі „Причинки“ читав я на „Літературних вправах“ проф. дра К. Студинського, якому при сій нагоді почуваю ся до милого обовязку подякувати за вказанє деяких жерел та поданє цінних уваг що до самої праці.

¹⁾ Пр. пор. „Рус. библ.“ І. Онишкевича, т. III, стр. XXXI.

²⁾ Дд. проф. Ф. І. Свистунови, кустосови та дрови І. Святитському, урядникови бібліотеки „Нар. Дому“ від мене дяка за то, що радо позволили мені користувати ся архівним матеріалом.

Цілий матеріал можна поділити на чотири частини: I. Твори: А) Поезія: 1) Збірка версіфікацій з 1830—1831; 2) „Вже сонце красно...“, 3) „Марусенька мила цвѣточка садила“, 4) „Отец и учитель“ (а, б); 5) „Невинне жаданє“ (а, б); 5) Болеслав Кривоустий під Галичом 1139. Б) Байки; 1) „Потѣк и рѣка“; 2) „Лебедки и ворони“, 3) „Дѣти и жаби“, 4) „Плѣшка и соловѣй“, 5) „Щука и мала рыбка“. В) Проза: 1) „Gościńność w Serbiji“ podług Niemieckiego“, 2) „Любителі славянщизни в народѣв чужосторонних“, 3) Вістка о записі Яблоновського, 4) „Помста и великодушїє“, 5) „О слонї“. Г) Переклади: 1) „Плач Ярославни“, 2) Частина поеми Сев. Гоцинського „Zamek Kaniowski“. II. Граматичний матеріал. III. Листи: 1) Лист Маркіяна до матери, 2) Лист М. до жінки, 3) Лист Миколи Устияновича до Маркіяна, 4) Лист о Дмитра Лучаковського до М., 5) і 6) Два листи М. до Михайла Козловського, 7) Лист М. Козловського до М., 8) Лист М. до тестя, о Крушинського. IV. Документи: 1) Zeugnis, 2) Aertzliches Zeugnis, 3) „Copia dispositionis officii decanalıs“, 4) Лист Юлії Сметанової до Володимира Шашкевича. Крім того в V „Додатку“ подаю ось що: 1) Бруліон подання до суду, 2) „Слово печальное“ виголошене Юл. Дзеровичем при похороні матери Маркіяна, Єлисавети Шашкевичевої.

Більша частина вичислених рукописів ще не друкована. Інші, як NN I. A. (2—6), I. B. (1—4), I. G. 2, III. (5—6), IV. 4, були вже вправді друковані, але що при їх давніших виданнях допущені зміни правописні, а иноді навіть й основні, річеві, то виданє їх в первоввору може бути пожаданим. Низше подано текст на основі оригіналів, а в нотках зазначені зміни в знаних уже виданнях.

Новий матеріал важний з ось яких поглядів: По перше (що ми бачили вже з попередного уступу) дає він нам можливість критичного видання принаймні деяких Маркіянових творів. По друге він показує наглядно, що деякі писання, признавані до тепер критиками за Маркіянові, не були його творами, причім вказує також, що тим самим автентичність иньших творів однородних з псевдо-Маркіяновими мусить бути сильно заквестіонована. По третє, він усуває всякі непевности в хронологічних датах з життя поета, уставляючи їх певно й непохитно. Вкінци, по четвєрте, він дає змогу приглянути ся зблизька одній частині інтелектуальної господарки поета.

Що до першого, то в низше поданих текстів пізнаємо, о скілько дотеперішні виданя були критичні. З опублікованих нами матеріалів дізнаємо ся між иншим, що до сього часу ми не маємо ані одного листу Маркіяна до Тадея Василевського, звісного дідича Княжого та щирого друга поета, хоч один такий лист надрукований в „Рус. бібл.“ Онишкевича. Повстав сей ніби лист з поетової передмови до переводу „Zamku Kaniowsk“-ого і то лиш через зміну в перепинаню¹⁾. О скілько зміст сього передного слова надає ся на лист, се побачуть шан. читачі по його прочитаню. Се-ж прецінь виразно виглядає на звичайну приватну записку поета, якою він вилив на папір свій тодішній сумовитий настрій, на записку в роді короткої нотатки при самім кінци І. В. 4. Така довільна зміна в перепинаню впрочім нічим неоправдана, бо в перводруку зробленім Вол. Шашкевичем у львівській „Основі“ 1870 р., ч. 27 на основі рукопису, її нема, а згадана записка названа виразно „передним словом“, а не листом.

Із зібраних нами матеріалів покаже ся дальше, що Марк. Шашкевич не був автором деяких віршів дидактичних, нпр. „Отець і син“ та „Не хочу богацтва ані гроші мати“, як думано до тепер; його роля обмежила ся до поправлення готового первовзору. Властивим автором згаданих двох віршів був Юліян Вислобоцький, знаний під псевдонімом Василя Зборовського, редактор віденського „Вѣстника“ (1852—1860), „Домової школки“ (1854—1856) та „Отечественного Сборника“ (1853—1859). Що се якраз так, переконуює нас невироблене дрібне письмо, незугарна поетична форма Вислобоцького в противенстві до гарного, четкого письма та плавного вірша Маркіянового, а передовсім се, що Шашкевич сам не вважав себе творцем згаданих віршів і вказав на властивого їх автора, бо ініціали псевдоніму В. З, якими Вислобоцький підписав ся на бруліоні, Маркіян, переписуючи на чисто, репродукував ініціалами його властивого імени Ю. В. Все те вийшло відай тим способом, що Вислобоцький прислав був Маркіянови трохи свого матеріялу (дидактичних віршів та казок) до задуманої останнім „Читанки“.

¹⁾ В рукописі поета звучить іменно дотичне місце так: „Dnia 14 stycznia jakaś ciężka tęsknica...“ і т. д. (N I. G. 2), у Онишкевича те саме місце виглядає ось як: „Dnia 14 stycznia! Jaka ciężka tęsknica...“ і т. д. (Рус. бібл. III, стр. 63). Така хибна інтерпретація мала місце в копії, яку по смерті І. Онишкевича доручено д-рови Коцовському, а сей покладаючи ся на її вірність, лишив її в своїому, зрештою дуже совісному виданю.

Що було в тім ліпшого, те Шашкевич вибрав, поправив і виготовив до друку. Як звісно, Маркіянови не вдало ся за життя видати „Читанки“, бо вона побачила божий сьвіт аж 1851 р. в першім, а 1855 р. в другім виданю. Зладжене „Читанки“ признано в обох разях Маркіянови, але уміщені в ній оповіданя й вірші не були підписані нічим іменем, а тим самим і Маркіянове ім'я було там ні при чому. Дивно тому, на якій основі підтягнуто під його ім'я деякі вірші і всі 26 байок.

Ми вже бачили, як стоїть справа з дидактичними віршами. Так само непевне Маркіянове авторство байок, бо з рукописів виходить, що деякі з них, як пр. „Пот'їк и р'їка“ — то рівно-ж поправлені перерібки чужого твору, таки того самого Вислобоцького. Хто знає, чи й про всі иньші байки не треба-б те саме сказати; а такий здогад скріпляє ся обставина, що вони дуже часто грішать незручно натягнуною дидактикою. Одначе поки не розпоряджаємо повнійшим, рукописним матеріалом, потрібним до такого прослідження, обмежаємо ся на тім, що заперечуємо авторство Маркіяна байці „Пот'їк и р'їка“, а що до авторства иньших байок зазначаємо наш сумнів.

З черги приступаємо до виказання, о скілько новий матеріал, в першій мірі документи, мають значіне для ліпшого розяснення поетового життя й уставиленя біографічної хронології. Ми будемо користувати ся при тім знаними вже біографічними звістками, одначе до тепер не вповні, або й ще зовсім не використаними.

В Маркіяновім житю взагалі лишає ся до тепер одна фаза дуже і дуже неясна й оброблене її в дотеперішних біографіях дає ще досить до бажаня. Маю на думці Маркіянове житє „на сьвіті“, себ-то час від виключеня його з семінарії яко слухача філософії до нового його принятя вже яко богослова, а далі його житє в семінарії. Ми до тепер в сумніві, чим з всякою певністю маємо виповнити рами сего осьмилітнього періоду (1829/30 — 1836/7). Так пр. знаної легенди про виключене Шашкевича з семінарії ізза незначного спізненя поза ліценцію не можемо оперти на якімсь реальнім факті, хоч Сметанова згадує про се в листі до Вол. Шаш. (пор. IV, 4), а мусимо задоволити ся покривкою, за якою криє ся властива причина. Дальше пр. ми не знаємо добре Маркіянового становища до тодішних польсько-руських відносин, що сучасних людей мусіли дуже заповонювати. По друге, сама біографічна хронологія в границях сього осьмилітнього періоду була досить хитка.

Причина такого стану річий лежала в тім, що біограф Шашкевича був обмежений на дуже скупі вістки, подані людьми, які вправді стояли близько поета, але не заміряли дати повної життєписи, лиш короткі, непевні спомини. Останні походили від Якова Головацького¹⁾, Юлії Сметанової²⁾ та Миколи Устияновича³⁾, одначе як видно з ноток, вони були писані в тім часі, коли їх автори були вже в поважних літах, а тим самим і деякі події могли вони запам'ятати в невластивім сьвітлі, або переносити їх до иньшого часу. На жаль, наші побоювання що до можливої помилки в споминах таки здійснили ся, бо в згаданих жерелах нема належної згоди, противно, вони відзначають ся виразними непорозуміннями. Так пр., хотючи довідати ся, коли Шашкевич був на другім році філософії, не можемо оперти ся на сьвідощті Головацького, що в тім самім часі був на першім році, бо раз се мало бути р. шк. 1832/33, а другий 1831/32⁴⁾. Иньші жерела перечать ся так само в значній мірі між собою самими, бо пр. у М. Устияновича⁵⁾ Маркіян був сиротою вже на першім році філософії⁶⁾, себто 1829/30 р., а у Юлії Сметанової аж на четвертім теології, себто 1836/37⁷⁾.

¹⁾ Про Шашкевича лишив він дві статі. Перша поміщена в „Вісник“ ч. I, 1846; друга в „Сборнику Галицко-русской Матицы“ 1885 р., (стр. 10—36) п. в. „Воспоминаніе о Маркіянѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ“.

²⁾ Біографічні дати черпаємо з її листу з д. 28/6 1860 до брата-нича Володимира. У нас IV, 4.

³⁾ Його статя „Возрожденіе Галицкой Руси и Маркіянѣ Шашкевичѣ“. Родимый Листокъ, 1880, чч. 1—4.

⁴⁾ Се виходить ось із яких двох фраз Головацького: „Въ 1831/2 г. кончивъ гимназію, я поступилъ на философическій факультетъ Львовского университета“ (Сб. Мат. стр. 10). Значить перший рік його філософічних студій, а Маркіянів другий мав би припадати на 1832/33. Але низше (ст. 14) читаємо, що „Мы (себто Голов. і Вагилевич) сказались больными въ университетѣ и весною 1832 г. отправились въ путь“. Як же тут дійти до ладу, коли з попередного рахунку виходить, що Голов. 1832 р. був ще в гимназії.

⁵⁾ Родим. Лист. 1886, ч. 2, ст. 27.

⁶⁾ А не теології, себто 1833/4, як впливає др. Коцовський, мов би то опираючи ся на Устияновичеві: „Устияновичъ (судячи маб. зъ сего, що его тов. Маркіянѣ вже на першомъ р. теол. (!) 1833/4 бувъ сиротою) рѣшучо твердить, що батько умеръ Маркіянови ще підчасъ гимн. студій въ Бережанахъ“ (Р. Библи. III, стр. XIX, зам. 5). Такого незрозуміло натягненого рахунку Устиянович не мав, хоч висказуючи ся про сироту Шашкевича яко гимназиста, милив ся грубо вправді, але за те ясно.

⁷⁾ Пр. пор. IV, 4.

З того бачимо, що дотеперішні дані були недокладні і ми приневолені оглянути ся за чимось певнішим. Тут саме стає нам в пригоді новий, документальний матеріал, скупиий вправді й не повний, але він заповнює по трохи прогалини в наших відомостях про жите поета й усталює остаточно сумнівні дати. І так IV, 1, себ-то свідощтво Маркіянового господаря показує, як поет жив і чим займав ся в часі від 1/IX 1830 до 15/X 1831 р. Скінчене філософії припадає на два дальші роки, себ-то 1831/32 або 1832/33. Котрого року воно відбуло ся, не знати, бо одинокє свідощтво про ті часи Як. Головацького перечить само собі, як се вже зазначено.

Ся трилітна мозольна житева школа була пребогата наслідками так добрими, як і злими, що рішали і в житю самого поета і в його творчости. Се той час, коли Шашкевич пізнав уперве вірно свою народність і в якім закільчила ся його пізнійша, многосторонна діяльність. Одначе з другої сторони се був час, коли Маркіян хліба насущного ради витирав не одні чужі кути, мусів розгрізти не один твердий оріх, а які наслідки мало се на його й так уже слабе здоровлє, ми знаємо.

По сій трилітній тяжкій практиці Шашкевич був остаточно прийнятій до семінарії в осени 1833 р., на що вказують посередно два документи: лікарське свідощтво¹⁾, виставлене 31 серпня 1835 р. Маркіянови, яко студентови II р. теол., і протоколи списані з Маркіяном, Головацьким та Вагилевичем в днях 13—15/VI 1837 р.²⁾, в яких поет підписує ся яко богослов четвертого року. Перерва від літа 1837 р. аж до ординації 20/5 1838 була мабуть викликана нерішучостию Шашкевича в справі ожєнення, нерішучостию, про яку свідчить його лист до матери (III, 1) та спомини сестри Юлії (IV, 4).

Я умисно задержав ся трохи довше при розборі достовірности жерел і заведеню певної хронольоїї, бо в двох біографіях Шашкевича, написаних д-ром Коцовським та д-ром Огоновським, нема згоди в хронольоїї. І так дата проф. Огоновського 20/9 1834 р., яко день прийнятя Шашкевича до семінарії, стоїть в суперечности з вірною датою д-ра Коцовського 1833 р. Ся зміна у проф. Огоновського, нічим зрештою неоправдана, стане нам тим більше незрозумілою, коли зважимо, що він, будучи свідомим непевности споминів иньших людей, провірював дати в одинокім ком-

¹⁾ Пр. пор. IV, 2.

²⁾ Зоря, 1888 р., ч. 1.

петентнім місци — в урядових актах¹⁾. Знана совісність пок. професора, видна хоч би і з сього факту, не позволяє підозрівати його в свідомім ретушованю дати 1833 р. на 20/9 1834 р. Зрештою всякі здогади в тім напрямі могли би нас завести надто далеко, а се небезпечно робити, хиба би ми мали до розпорядимости теку записок автора „Ист. руск. лит.“.

Таким робом ми пізнали вагу нового рукописного матеріялу з трех сторін, а лишає ся ще приглянути ся четвертій і прослідити, як розвивали ся Маркіянові погляди про українсько-руську мову та її становище серед иньших славянських.

В часах Шашкевича відповісти собі на се питанє не було так дуже легко. Західно-європейська наука, не знаючи нової української літератури, не могла тим самим нічого говорити про українсько-руську мову. Тому то кождий інтересований в тій справі мусів кидати ся на всі сторони, аби найти відповідь на пекуче для нього питанє, а його погляди мусіли бути копією найсуперечнійших гадок учених.

З рукописного матеріялу виходить, що Шашкевич займав ся ось якими працями: Граматикою Мел. Смотрицького, „Institutiones“ та „Slavin“²⁾ Добровского. Останню працю читав він щойно по двох перших, а виходить се з того, що разом з автором „Slavin-a“ й він сам дивить ся инакше на авторитет Смотрицького, ніж давніше. Про те, на яким становищу стояв Шашкевич до трьох згаданих праць, буде мова низше при самім граматичнім матеріялі. На тім місци скажу лиш кількома словами, яке значіне мали згадані праці для Шашкевича в розв'язці національної квестії. І так „Institutiones“ не могли відповідати національному почуттю поета, бо при поділі³⁾ славянських мов там не згадує ся про малоруську; вони послужили йому лиш до вивчення граматики церк.-слав. мови. Смотрицький говорить виправді про потребу перекладати з церк.-слав. мови на руську⁴⁾, але не дає ясної відповіді, яку саме руську треба

1) Дата 20/5 1833 р. взята дром Огоновським із консисторських фасцикулів, про що я переконав ся на місци, себ-то в архіві львівської консисторії.

2) Slavin, 1808, I вид.

3) Пр. пор. Institut., ст. IV (Praefatio).

4) В переднім слові ось якими словами говорить Смотрицький до учителів про значіне своєї граматики: „Научить (себто граматика) мовлю, и читати по Славенску и писати роздѣлне и чтомое вырозумѣвати цѣлѣ, гди при ней, за повиннымъ потщаніемъ вашимъ (учителі), читаны будутъ

тут розуміти, чи „староруську“ чи „новоруську“¹⁾. Добровського „Slavin“ не причиняв ся до роз'ясненя справи, навпаки він затемнював її, бо з одної сторони поділ славянських народностей був там переведений ще примітивнійше, а з другої знов сторони без сякого такого теоретичного знаня годі було погодити з собою найсуперечнійші погляди Шлецера та Добровського про суть церковно-славянської мови, погляди, які в „Slavin-i“ були зіставлені поруч себе, полеміки ради. Погляд Шлецера²⁾ про підрядність усіх славянських мов супроти церковно-словянської, названої ним „славонською“, тотожної з староруською, мовою Нестора, — стояв на ворожій стопі з поглядами Добровського³⁾ про рівнорядність усіх славянських мов супроти церк.-слав., яка на його думку була матір'ю сербського язика.

Сі оба крайні погляди разом находять послух у Шашкевича, який церк.-слав. мову, по його гадці тотожну з староруською, вважає старосербським діалектом⁴⁾.

звыклымъ школь способом Славенскіи лекціи, и на Рускій языкъ перекладаны“ (Грамматикъ ст. 4—5).

1) Що Шашкевич так розрізнявав їх, се виходить із одного його реєстру, в яким читаємо: „Hein. Wilhelmi Ludolfii Fundamenta Russicae linguae et manuductus ad Grammaticam slavonicam — woraus der Urterschied der altrussischen (slovenischen) und der neurussischen zu ersehen ist“.

2) Несторъ Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt von A. W. Schlözer, Göttingen 1802, I, B., p. 46: „Von allen diesen (себто russisch, polnisch, böhmisch, krainisch, kroatisch, bosnisch, illyrisch oder dalmatisch, Lausitzisch oder Wendisch etc. etc.) ist die vorzugsweise sogenannte Slowenische Sprache die Mutter, zu der die vielen Töchter noch jetzt ein näheres Verhältniss haben, als unter sich selbst“. А вище (p. 40) сказано, що треба розуміти через термін „slawonisch“: „Die Sprache, in der diese (роз. die Russischen) Chroniken geschrieben sind, ist die Altslawonische“.

3) Полемізуючи з Шлецером, Добровський заявив ось як свою думку: „Man darf hier nicht voraussetzen, dass zur Zeit in welcher das Slawonische zuerst geschrieben worden, nur einerley Slawonisch geredet worden sey, aus dem sich die jetzt so sehr verschiedenen Dialecte allmählich gebildet hatten. Nur das jetzige Servische hat sich aus ihr gebildet und verbildet. Die übrigen entfernten Mundarten haben sich nicht aus ihr, sondern neben ihr gebildet und fortgepflanzt“ — (Slavin, 1808, p. 363).

4) Се виходить із одної короткої записки Маркіяна: „Die slawenische Kirchensprache ist kein eigener sondern der

Одначе з другої сторони „Slavin“ веліла Маркіянови над одним призадуматись. Невеличка збірка російських народних приповідок, народні типи в ярих костюмах, етнографічні екскурси із життя південних Славян, згадки про виднійших славянських діячів, виїмки із історії України Енґля, із славянських мітологій — все те отвирало перед очами молодого чоловіка „kochaneę świętą słowiańszczyznę“ (N II, 6 в. самий кінець), манило душу по всіляких нудних „Institutiones“ та граматиках і відай найперше із всіх літературних імпульсів само собою спонукувало оглянути ся за подібними проявами й у себе дома. „Slavin“ приготувала ґрунт і звернула увагу Шашкевича на аналогічні праці в російськїм та польськїм письменстві¹⁾, а вони в купі з працями Шафарика²⁾ помогли йому остаточно з'орієнтувати ся в цілїм славянськїм питаню й завершили кристалізацію його поглядів про становище укр.-руськї мови супроти російськї та церковно-славянськї, висказаних так ясно і рішучо в „Протоколах“.

Ось стілько нового дає найдений рукописний матеріал; зрештою сам текст буде говорити за себе найвимоვნїйше.

---

altservische Dialect (як бачимо травестія наведеного погляду Добровського). А „slavenisch“ і „altrussisch“ одно й те саме, як се видно з висше наведеної записки (пор. стр. 8, зам. 1; тут знов живцем гадка Шлецера).

¹⁾ Як і в якій мірі впливало тут на Шашкевича польське письменство, се показано в студії дра К. Студинського п. з. „Geneza poetycznych utworów Markiana Szaszkiewicza“ стр. 4—10.

²⁾ Маркіян знав обі праці Шафарика („Geschichte“ і „Grammatik“), бо цитує їх в „Азб. і абецад.“ стр. 14. В „Geschichte d. slav. Sprach. u. Liter.“ ставить Шафарик мову українсько-руську (Ruśniaken, Ruthenen, Kleinrussen) на рівні з иньшими славянськими (пор. статью Ягіча п. з. „Einige Streitfragen“, Arch. f. sl. Phil. V. XX, p. 25).

I. ТВОРИ.

A. ПОЕЗИЯ.

1. Збірка версифікацій з 1830—1831 рр.¹⁾

а) Слѣпота юныхъ.

Юнь ꙗси? тѣшл²⁾ шестовати право
 И страстей вагл'ство³⁾ Фрині лукаво⁴⁾.
 Юнаго слѣпость падежемъ вѣнчаєть.
 Низводл⁵⁾ нужднѣ⁶⁾ аможе не чавть⁶⁾.

б) Путь двоиственный.

Два пути зрѣши, тѣсный и пространный.
 Овъ тервіємъ сей цвѣтами усланный.
 Вѣжд' же: Акш путь въ погѣбель широкій
 Къ радости ведѣть тѣсен' и жестокий.

в) Совѣтъ⁷⁾ злобы⁸⁾ и добродѣтели⁹⁾.

Своѣй тѣбѣ совѣтъ вслѣка предлагаєть:
 Сія грудь, а та сласти¹⁰⁾ ѡбѣщаєть¹¹⁾.
 Избери едно, въ нѣмже и пребуди,
 Суть паче сласти ползеншіи труди.

¹⁾ Всі наведені версифікації містять ся в тій самій рукописи (зшиток з чотирох карток грубого, сірого паперу), що й бруліон свѣдоцтва з 1831 р. N IV, 4. На самім верху підпис: Маркианъ.

²⁾ тѣшуся, пращує, staram się. тѣшалівъ pilny, starający się. тѣшалівъ staranie, щеє, pilność. тѣшател' student, żak.

³⁾ отринаю odrzucam, wzgardzam, Фривовѣніє odrzucenie, wzgarda.

⁴⁾ лукавый zły, chytry.

⁵⁾ нужднѣ potrzebnie, gwałtownie.

⁶⁾ чаю czekam, wyglądam.

⁷⁾ совѣтъ sumienie, rozum.

⁸⁾ злоба, złość, злоблуся srozę się, злобивый, złośliwy.

⁹⁾ добродѣтель dobrodziej, тая добродѣтель, spota.

¹⁰⁾ сласть, rozkosz, smak, porządliwość.

¹¹⁾ обѣщаю obiecuję.

г) **С** Бѣѣ не испытослѣвити¹⁾.

Всѣ исполняй, вездѣ присутствуй
Небожь, землѣю и л'домъ царствуй,
Всѣмъ свой свѣтъ даетъ, благимъ и лукавимъ.
Чтожь от насъ хочетъ? сѣе, да его славимъ.

д) Вѣра Божіа.

Крѣпка ѣсть любѣвь, но крѣпка и вѣра;
Тѣ силна ѣсть, но и сей равна вѣра.
Аки на землѣ вуть творить на мѣри.
Словомъ едїнѣмъ прѣставляеть горы.

е) Любовь къ Богу.

Любѣщимъ Бѣа суть вся во благо,
Всѣ суть имъ ниву, и вреждебство трое.
Вся тѣхъ лщенїя преходѣтъ воскорѣ,
Аки пернаты²⁾ возлетѣвше горѣ.

ж) Любовь Бжїя къ намъ.

Дивенъ ѣсть мѣжъ сей, закалѣяй сїна.
Обаче чудна вещь здѣ не едїна.
Сему дивися: Бѣ на землѣ смѣрти
За насъ преданъ быхъ, (sic!), хотя нашъ грѣхъ смѣрти.

з) Чинъ любве къ Богу.

Чудно, преслѣвно, и велике дѣло
Творить, Гда возлюбившій зѣло.
Какоже и мы тѣци можемъ быти:
Символїчести оучать насъ примѣты³⁾.

и) Надѣжда или оунованїе⁴⁾.

Крѣпка есть любѣвь, силна же и вѣра,
Оупованїю въ моши⁵⁾ равна вѣра.
Но и преходить творя не зibleмы.
Всѣмъ вездѣ сущи и котвы и шлемы⁶⁾.

¹⁾ испытословлю, pownie się wywiaduję. испытанїе wywiadywanie.

²⁾ пернатъ pierzem obrosły, ptak.

³⁾ примѣтъ rzecz przypadkowa.

⁴⁾ оупованїе nadzieja.

⁵⁾ мощъ siła, moc.

⁶⁾ шлемъ szyszak, przyłbica, Misiurka, Herb. Безносередно під замітками дописано: Надѣющїися на Бѣа, яко горá сїонъ неподвигнется въ вѣкъ. — Ψ аломъ рѣд.

Чудів всюда тма:
 Всьо так порядно
 Всюда так ладно
 Всюгда (!) щось жие
 Робит дѣлає
 Двигнеть (!¹) лѣтає
 Ходит и плине
 Радо-сь (!) спѣває
 Впсело мило;
 Боже, ой Боже!
 То твоє дѣло!

А глянь меж люди,
 Гаразд и пишно
 Всюда ватишно²);
 Й лиха не буде!
 Док душа вѣрна
 У грудьох тлѣє
 Година мирна

В вѣк не звидѣє.
 Бо божа воля
 Вѣм добра жає
 Вѣм добра доля
 Най зацвиває
 Се щастье в неба
 До нас приєпѣло:
 Боже ой Боже
 То твоє дѣло.

Маленькі дѣти
 Де лиш станете³)
 Бога славѣте!
 Що лиш глянете
 Собѣ думайте
 Боже ой Боже
 То твоє дѣло!
 И честь му дайте⁴)
 Из серця мило.

3.)

Марусенька⁶) мила
 Цвѣточки садила
 Водовь пѣдливала
 С тихенька спѣвала:
 Ростѣт ми цвѣточки
 Райскі⁷) дѣточки,

Ростѣт ми весною
 Розвиньтєсь красою
 Лѣтом ми зацвѣйте
 Головку пристрійте
 Менѣ молоденькій
 Стрѣйтєсь раднєнькій.

4. Отец и учитель⁸).

- а) Нѣкій Отец учителя сѣ питає
 Йѣк би своему сину щастє дає
 В найкоротший спосѣб?
 А вѣн му чинити каже
 Учи єго Бога знати
 И читати тай писати
 Дай му в инѣ розум дєсний
 А так буде син твой щастний.

¹) первісно: Двигає-сь.

²) " Лиха не буде.

³) " Що лиш гляте (!)

⁴) " Єму честь дайте.

⁵) Було друковане у Онишкевича т. III, стр. 17 і 58—59.

⁶) У Онишкевича стр. 17 „Диястрованка“, а стр. 58 „Дѣвчинонька“.

⁷) " " Райскіи.

⁸) Ся перша редакція належить Юл. Вислобоцкому, друга М. Шашкевичови.

б) Отец ся один Вчителя питаў Яким бы свѣтом Сынок щастя маў? Сей му отповѣвъ: Навчи Бога знати,	Навчи хороше ¹⁾ Читати, писати: Виѣсто имѣнье ²⁾ Дай му розум ясный Тогда Твій сынок По вѣк буде щастный.

Б. Невинне жаданне³⁾.

а) Не хочу богатства Анѣ грошѣ мати Нѣ Паном волота Нѣ королем бути. Но в рад добрих душей Най ма небо прийме Потом мене щасте Тай весь свѣт обийме.	б) Не хочу богатства Ани гроши мати Нѣ паном, бояром Нѣ царем ся звати; Лишь добрый най буду И Богу миленькій Най любят мя люди Тогда я щастненькій.

В. Болеслав Кривоустий під Галичом 1139⁴⁾.

1. Не згасайте йасні зорі
 Не ввій вытре в низ Днѣстра
 Не темните (!) красні звори
 Днесь Галиче честь твоя!
 Бо хто Русин підбѣгайте
 Соколами на врага!
 Жваво в танец васпывайте
 Пѣснь веселу гурра-га!
2. Побарисья облак тьмистий,
 Шче годинку шче постой,
 Тобѣ прийде росповѣсти
 Славний руский в Ляхом бой.
 Од Бескида аж де морье
 Пѣснь весела загула
 Від Запада аж де⁵⁾ ворья
 Чути голос гурра-га!
3. Цокрай Днѣстра край бистрого
 Йасний сокол там жене
 Йарополка кїйевского
 Скоропадний кїнь несе.

¹⁾ У Онишкевича, стр. 58: Навчи го хороше.

²⁾ Онишкевич, стр. 59: имѣня.

³⁾ ut supra (стр. 13, зам. 8).

⁴⁾ Онишкевич т. III, стр. 26—27. Рѣкописъ знайшов проф. Ф. Свин-
 стун між паперами Якова Головацького.

⁵⁾ Онишкевич: до.

Гей хто Русин за ратище
В крепкі руки мечь йасний
Шпарка стрѣла най засвище
Гордий Лъаше! день не твій.

4. Не оден ти город красний
Льутим мечом розметаў,
Руки не оден несчасний
По родинѣ заломаў.
Нинѣ счезла пуста слава
Скверний розьбѣраў-сь вѣнец,
Сорок восьма крвава справа
Гидкий дала ти конец.
5. Вачь Болеслав гордовитий
Поклоном нивеньким впаў
Враг напастник сановитий
На чужім кони втыкаў.
Радость, радость Галичане!
Не вагостит більше враг,
Греми Днѣistre, шуми Сане!
Не прискаче воўком Лъах!

Б. Б А Й К И.

1. Потѣк и рѣка¹⁾.

Повѣк з громом шумом²⁾ из гори текущий
Смѣявс' в рѣки, в той час тихенько пливущою³⁾.
А як смѣги згибли в горах води нестало⁴⁾
Тай з того потока поточище стало⁵⁾
А що гірше, що бѣг прудким скоком током⁶⁾
Получивс'⁷⁾ в рѣкою, и стау бути...⁸⁾

1) Автором сеї байки був Юліян Вислобоцкий; Маркіянові поправки зазначені. Вона була друкована під іменем Маркіяна в Онішкевича т. III, стр. 56, а передтим в „Читалиці“ 1851 р.

2) Шашкевич поправив на: шумно — у Онішкевича: Потѣкъ шумно въ громомъ...

3) Шашкевич поправив на: идущою.

4) „ „ „ верх води недаѣ.

5) „ „ „ поточок лиш стаѣ.

6) „ „ „ перше скоком.

7) „ „ „ Сплившись.

8) „ „ „ не бувъ нѣ потокомъ.

Онішкевич: не бувъ вже потокомъ.

У Онішкевича є моральна наука, якої нема в рукописи:

Кто съ шумомъ въ свѣтѣ самъ ся величае,
Тай добру славу самъ си ровгоняе.

2. Лебедки и ворони¹⁾.

Водою плила
 Лебедка б'їла.
 Надлет'їли чорні ворони,
 Надлетли (!) в сес'ї сторони.
 Бачте кракнула одна до дружок
 Бачте лебедка б'їла як сн'їжок,
 А мы такі гндкі
 Чорні и брідкі
 Стрімголов на берег впали
 В зьоби болота набрали
 И стали в горы метати
 Б'їлу лебедку нуряти.
 А леб'їдь в дурних см'їявся²⁾
 Стаў б'їл'їшій, лиш скупався³⁾.

Хоть лихі люде соромом метают
 Добрі и честні на тее недбают.

3. Д'їти и жаби⁴⁾.

Коло озера
 Що день в вечера
 Хлопц'ї сюда тудя б'їгали
 И на жаби зас'їдали.
 Лиш ся котра в води показала
 Каменем зарав в лоб доставала⁵⁾
 Одна з них над другі см'їла
 Так в води до них пов'їла:
 Д'їти, д'їти! лиш'їт тее бит'їе
 Вам то грачкою нам йде о жит'їе.

4. Пл'їшка и солов'їй⁶⁾.

Р'їкла пл'їшка к солов'їю що тихо сид'ївъ
 Жаль ся що р'їдко щебечеш! сей 'їй відпов'їў.
 Лучше мало доброго, н'їж лихоти много.

¹⁾ У Онишкевича (стр. 56—58) стоїть ся байка п. в. „Лебедка б'їла“.

²⁾ Онишкевич: см'їядась.

³⁾ „ скупалась.

⁴⁾ Друковано у Онишкевича т. III, стр. 56.

⁵⁾ У Онишкевича: д'їстала.

⁶⁾ Друковано у Онишкевича т. III, стр. 55.

Б. Щґка и мала рыба¹⁾.

Рыба в водѣ червака ловила²⁾
 Не могла зѣсти й дѣжесь сердила
 Надбѣгла щґка, червака ковыкнѣла
 А в червом ѣдка причѣплена бѣла
 Взявь³⁾ рыбаць щґкѣ на берег тягнѣки.
 Рыбакъ врадѣвала
 Так дрґгим скавала
 Добре то часом и маленковъ бѣти!

В. ПРОЗА.

1. GoŃcinnoŃ w Serbiji, podług Niemieckiego.

Плећ пиќна znachodzi się w Serbiji jeszcze w stanie jakowejŃ podległoŃci ku swoim męzom; jestto więcej patriarchalny zwyczaj z przedwieku jak tureckie niewolnictwo. Pan Otto Pirch pisze (w opisanii Serbiji, tego, pokojem Adrianopolskim przez Administracyę turecką uwolnionego, i do radoŃnej niezawisłoŃci posuniętego kraju, który teraz w księciu Miłoszu pana dziedzicznego pod wyzwoŃcią Porty ma), o przyjęciu, które miał u pewnego zamożnego kupca w mieŃcie Czaczak co następuje:

Rodzina składała się z dwojga staruszków ich syna, i tegoż pięknęj młodęj zony. Tejże staranie o nas poruczono, które ona z największą uprzejmoŃcią skuteczniała. Nic mię więcej nie zdziwiło, jak kledy ocknąwszy się obaczyłem tę krasną mołodyczkę, która złozywŃy na piersi ręce na krzyż u drzwi naszego stała pokoiku, czekając chwilę w ktorejby swoją czynnoŃć rozpocząć mogła. Ciagle nawet w nocy tak się ubierają, aby wszelką nieprzystojnoŃć usunąć, i w tym względie panuje także między męzczyznami skromnoŃć, która do tych nie wielu piękných praw tureckich należy, i do Serbiji przeniosła się. SkoroŃmy wstali zwinęła młoda niewiaŃta pięкne nakrycia (koldry) naszęj poŃcieli, i złożyła je na stronie w pokoju. Podała potem wodę do umycia się a najęj ramieniu wisiał ręcznik zлотem i roznobarwnęm jedwabiem wyszywany (najmilsze zatrudnienie mieszczanek).

Po niejаким czasie wejŃsza niosąc pięкny talerz z blachy lakierowanej, a na tym Ńwięzą wodę do picia, we wielkim kryŃtalowym

1) Ще нїде не друковане.

2) Первїсно: уврѣла.

3) " Ставь.

kubku słodkie duszone owoce na kryształowych talerzach, i Rakiją w małych szklaneczkach. To stanowiło niby wstęp do śniadania. Następnie przyniosła kawę i czibuk (lulkę z tytoniem). Tym sposobem usługiwała nam ta młoda kobiątka i u stołu przy obiedzie, którego téż jój ojciec i brat byli uczestnikami. Gdy wieczorem do domu powrociliśmy postawiła śród izby wielki metalowy świecznik z ogromną świecą podobną tym w naszych kościołach a stanąwszy u drzwi czekała kiedyby świecę objasnić potrzeba była. Na zakończenie dnia przyniosła kąpiel na nogi, przyczem ustrojona była we wszystkie swoje piękne piérscienie i branzoletty (Armbinder).

Nawet u stołu ksiązęcia usługiwała księżna i jój córka księciu i jego synom, i nie siadali razem u stołu; ponieważ podług staroserbskiego zwyczaju niewiasty nie objadują razem z mężczyznami. Jednakowoz po wielu serbskich domach ten zwyczaj zwołniał, a Serbowie uwolnieni od dozorstwa tureckich urzędników i panów witaają u siebie zwyczaje i sposób życia u ciwilizowanych narodów Europy. I ta część Europy zyskuje się teraz dla oświaty.

2. Любителі славянщивпи в народѡв чужосторонних¹⁾.

1. Фраицеско Марія Анпендїнї ученный (вченый) Піарь в Рагузѣ, родом в Піемонту (нобожної горї) великїм був любителем славянщивпи. Року 1808 видав писменницу (грамматику) Иллїрическу, посвященную рѡвночесному исправителю Далматїи, маршалкови Мармонт. Сей маршалок ўважав мову славянскую, в теперїшним положенїю Славянѡв да прочїих народѡв Европи, много потребный санови войсковому. Тойже двома лѣтами пѡзвїѣжше, сущ первый исправитель Иллїрїи, установив в Любянах своим штабовим офирицером особое училище славянское, пѡд назвою: schola palatina slavica... и в тѡмже мѣстѣ (городѣ) повелѣв издавати славянскую газету.

2. Грабя де Майтре, вправдѣ в Chambery в Саваўдїи, але з колѣвна французского народжений, коли був послом сардиньским в Петербургу, читовав славянсько-греческїи книги черковнїи. Примѣру без примѣру в француза, сьвѣцкогo, грабїого и дїпльоматика. В своих Soirées de St. Petersburg радит Европѣ западнои вчити ся языкѡв славянских, которих, красными, первотворними, удосконалеными и давними називае.

¹⁾ Перевід в польського: „Miłośnicy sławiańszczyzny u narodów obcych“. — Rozmaitości. Pismo dodatkowe do Gazety lwowskiej. Rok 1831. Dnia 25 lutego Nr. 8 pp. 57–58. — Містить ся в тім самім рукопису, що й „Помста и великодушїе“.

3. Лорд Аридрух Норе, грабя Гильфорд, син первого мѣнѣштра тогож имене перед пятидесяти лѣт, Павла Соляриха в языках славянских ученик, силуе ся вѣд килькох лѣт довести, яко без свѣдомости языкѣв славенских, анѣ греческого, анѣ латиньского в докладностію знати не можпо, і яко обѣ тѣи языки вѣд источника славянського виплили.

4. Ученный и в Европѣ знаный князь de Ligne, приятѣль Вольтера, тое о языкѣ славенскѣм, зважанѣм яко щєц общій рѣзнорѣдных нарѣкѣв, оголосив мнѣніе: Мнѣю (видит ми ся) же язык славянскій, найдавнѣjším межи всѣма языками есть бо всеобщій (najpowszechniejszy) на землі, хотя ще того не вѣд всѣм доводит. Но гнѣваю ся на тое, же нѣзвиско егѣ сторон, зневажают именем, невѣлность припоминающим; то ест поблужденіе. Славянским надлежит звати сей язык вѣд слави, а не славонским (вѣд словесе невольник). Якая рѣзность! и як величаю ся тым, щѣм тее вѣдкрив.

Из писемѣ временного званного: Rozmaitosci, число 39, листъ 310 списав S. L. I.

Вѣдки названіе склави, склавени Esclavon и проч. потекло, довѣлно довив Шафарик в Исторіи мови и словесности славенской. л. 5. —

Приписка моя.

3.¹) Вістка о записі кн. Яблоновського на завалівську церкву.

In der k. galizischen Landtafel (tabula regia) in libro Fundationum 109 Seite 109 befindet sich eine in polnischer Sprache verfasste, erneuerte, dem Convente des S. Basilius in Zawałow, vom Fürsten Jablonowski ausgestellte Verschreibungsurkunde über gewisse Anker, welche ursprünglich vermuthlich vom Daniel K. von Halicz u. dessen Bruder Roman, aus Anlass der glücklichen Besiegung der Polowcer, diesem Convente geschenkt worden sind²). Diese Urkunde ist beiläufig folgenden Inhalts:

Joseph Alexander Fürst von Prussy, Jablonow u. Lachowice, Graf von Lisanka u. Zawałow, Liber Baro v. Podhorce — Jablonowski, Wojewode u. General v. Nowograd u. s. w.³). Einst hatte der mit der römischen Kirche in Einheit lebende Roman...

¹) Рукопис: піваркуш сїрого паперу.

²) Die ursprüngliche originelle Urkunde ist in Suczawa zur Zeit einer Feuersbrunst verlohren gegangen.

³) Nun folgt eine Reihe v. Titeln und Auszeichnungen, auf die der polnische Apel sehr viel hält, und welche im gedachten Schreiben eine halbe Seite einnehmen.

4. Помста¹⁾ и великодушїе.

Страшная зараза (помѳр) названая холера вже досягнула була границь западнои Россїи. Страх, смущенїе (замѳшанїе) и спустошенїе складали двѳр сеи страшнои вїдѳми. Пѳзно в осенї року перешлого, доходит вѳсть аж до единой в глубоких лѳсѳ на уединенїи стоящои хати лѳсничого, яко страшило в крок ся приближает и вже в селѳ Сопошок званом, ледво двѳ милї отстоянном выбухнула. Вѳдѳбравши сїю страшную вѳдомость, сидѳв одного вечера уцтывый лѳснычый, Олекса Волкомир, в молодю своєю голубкою в теплїй хатоньцѳ, розмовляючи о средствах запиненїя сеи страшнои зарази од уединенной своей деревни. Двох гожих и красних синкѳв его вже в теплим заснули були лѳжку. Нагле завыли британи на подвѳру, а хлопец служащїй дав знати, же млинарь во села Сопошок просит абы му вѳльно було вѳйти, шукающому в тѳм отдаленным домѳ хоромы перед холерою. „Мельник“ возопи задуменный (!) Алекси, „наш першый враг смѳе глядѳти хоромы пѳд тою стрихою, на которую тѳлько проклятїй метав вѳд часу, як тѳбѳ слюбовав-ем, любовная жѳнка? Но мы, мы нїколи не були его вѳчными (zasiętemi) врагами, най вѳйде, коли наш домок мнит притулком собѳ. Возьмим теї поступок за первый крок соединенїя сним, приймим го в гостѳ. Входит мельник до хати в заблужденным зрѳнїем и непевнѳм слабым кроком. В жалости яв (став, взяв) просити обѳих людей о прощенїе своей так довгои ненависти, которая немала иншого источника, як любовь к Малгоратѳ, теперишнои жинцѳ лѳсничого. Подав руцѳ обѳм, просив вторым разом о изволенїе так довго седѳти в их уединенной хатинѳ, доки в селѳ в(а)разливый помѳр не устане (переможе ся). Лѳсничий и жена его стали зважати го яко доўго неогляданного приятеля и убѳгали ся дати му доводи щирои прихильности, по вечерѳ визначили ему лѳжку и пѳшли ся вчасовати. По кїлькох годинах хлопец лѳсный дае знати, же мельник захоровав, и же на нїм всѳ знаки холери показуются. Зриваеся Алекси, абы ся очевидне переконав ся о нещастю, а нисколько хвиль уваги утвердили его в страшнѳм переконанїю. Лѳснїи уложили мысль винести на ношах сего нещасного, бы зарѳд хоробы не вѳстав ся в их домѳ и несотворив зарази. Нехоче чути того уцтывый

1) Помста, мщенїе, zemsta, pomszczenie się изросли от корене письменно- або церковно-славеньского; сюди односити ся дасть и мзда в значенїю заплати, нагороди; мздовоздатель, мздовоздаянїе, которїя словеса одвергши припряженїи слоги, потекли од жередла м-с-т, и м-з-д, понеже убо с и з, т и д яко гласи единого орудїя едно в мѳсть другого в мѳвѳ часто стае, сего дѳля, твердити можно же от единого vyrосли пня.

лїсничый, а над серцем его обовязок гостинности, и охота помощи нещасному, верх берут. А так повелїв (росказав) для безпечности, жєнї и дїтем винести ся на гору, а сам з домовими лїками, всяких уживає средств, котрих лїкари Россійскїи ку запобїженїю тої страшної хороби подали. Сама навет жена его повиносивши сплячїи дїти на гору, з одданїем (посвященїем) себе самої помагала мужови в тїм чєловїколюбивїм дїлї. Хороба сягнула верха, чувство блискої смерти дойшло нещасному, вїбрав всї сили и возласи: „Неба! най мя ваш перун трїсне, за мою страшную злїсть, забїйте мя, смерть не будє менї так страшною, як чєловїколюбїє вашеє, окропне на вас прєгрїшив-ем. Вїдайте яко вчувши в себї зарїд тої страшної слабости, умислив-єм занесенїем еи в дїм ваш, догодити моему помстосластїю. Осягнув-єм щом хотїв, обоє вас з собою в грїб волоку, а ото над самїм берегом сего гробу, уняла мя сильна скруха, голос сумлїня тигрисовими калїчит мене пазурами. Вас хотїв-ем побити, вас моїх добродїтелїв, ах! мисль сїя не дасть ми сконати, 'сли за кару моеї злобы не виволочети мене в лїс вовкам на попас“. Знуженный сею бесїдою стратив притомиїсть, а малжонковє отрухлїли на услышанное. „Викенмо в лїс сего пса, най го вовки розвирвут, стали кричати люди лїснїи, або на нервїм повїсьмо го деревї, най круки ножрут грїхом заправленное сердце“.

„Не тако, друзи мо(и), озвав ся лїсничый: анї нещастя, анї поблужденїє авї грїх не дїють нам права на помсту, вїн є чєловїк, неща(с)ный ближїй, котрый нашои потребує помощи а благочинити врагом райским є свойством (przymiotem)“. А так обоє тїи люде помножили соблюденїє (starania) свое а недовго помыслный skutok звїчав их ревность. Мельник подужав. Вдячность жалующого була неописаема, а радость уцтывих людєй, же не надаремнїи були их труди була без граиць. Але небо крило опїки розпїстерло над тїм людзколюбивом родом и повелїло з далека минути заразї. По килькох недїлєх, в уединеннїм сем дїмку лїсничого, обходили учти помощи и згоди а повїсть такої помсти і такогє великосердїя од уст до уст (!) в цїлїй Россїи стала переходити. — Z rozn. г. 1831 Nr. 8. 25-о Марса 1833. М. Шашк.

Примїтка: В „Правдї“ з 1872 р. ч. I—III знаходимо: „Шїста и великолумїє. Оповїданє на основї записаної Маркіяном Шашкевичем справдениї подїї; розказав Володимир Шашкевич“.

Молодий Шашкевич розминув ся з правдою, бо висше наведене оповїданє, не записав його батько, а переклав, до чого він сам признав ся.

Володимирове оновїданє значно розширене через впровадженє нових осїб, а підмащенє солодкаво-сентиментальним сосом любовним та найженє психїчними парадоксами роблять несмачне вражїне.

5. О слоні.

Слонъ ест найбольшій зо всѣхъ четвероножныхъ звѣрей. сук и вѣсннайцѣт стѣп (Schuh) високи. Древнїи на слоньох вежи созидали деревлянїи; в такой вежи находили ся часѣм бѣльше двацяти воинѣв. Нѣс слонѣв ест дѣуга порѣжная трубá, которого як руку употребляет; а его два доугїи зуби, знанїи нам именов слоневой кости. Тае ест вельми (дуже) повѣтная и вѣрная, сили незмѣренной. Может бремя трыцят цетнарѣв носити. Живит ся травою и листьем з деревин и жиє блиско ста лѣт. — 31 Марса 1833.

Г. ПЕРЕКЛАДИ.

1. Плач Ярославнин¹⁾.

Ярославнин голос²⁾ ся розлѣгае; Зазулею незнаемую (незнаною) ранком сумненько куе: Полечу каже зазулею по Дунаю; вчочу бобровый рукав в рѣцѣ Каялѣ, втру князю кровавыя его рани на дивним тѣлѣ.

Ярославна рано плаче в Путивлѣ на городскихъ (замковых) стѣнах, и жалѣбно (жалѣстно) промовляе: о вѣтер! вѣтрило!³⁾ Чому (про що) Господине насильно вѣеш? Чому мечеш ханьскїя стрѣлки лекким крыльцем на вои (вѣйско) моего Лади? Мало тобѣ було гѣр пѣд оболочками вѣяти, лелѣючи (похитуючи приплаваючи з лехка) корабли на синѣм морѣ? Чому Господине мое вѣсьелѣ розвѣявись по травѣ (по зѣлю) ковыли?

Ярославна ранком плаче на стѣнѣ города Путивля, жалѣстно промовляючи: О Днѣпре словутицю! ты пробив-есь Каменни горы скривз землю половецкую. Ты лелѣяв-есь на собѣ човны (носады) Святосла-

¹⁾ Рукопис: чотири нецїлі картки сїрого паперу, з них записанї три сторони і частинка четвертої. При перекладї користував ся Шашкевич ось якими перекладами: В. Ганки на чеський та нїмецький язык, Бельовського на польський та Пожарського на російський. З кожного зі згаданих перекладів є фрагмент, що відповідає Шашкевичевому; нема лише російського, який загинув. — Шашкевич перевів цїле „Слово“: Сов. Н. Вахнянин, будучи в 60 рр. гїмн. проф в Перемишлї, відчитував його своїм ученикам; оповїдає се й о. А. Бачинський, тепер парох в Клїцку, тодї перемиський ученик.

²⁾ Перечеркнено: ранком.

³⁾ Первісно: вітрец!

вови до полку Кобякового : возлелѣй Господине мою Ладу ко менѣ, абым не слала кнему слез раненько на море.

Ярославна рано плаче в Путивлѣ на городскій стѣнѣ : припѣваючи : Свѣтлое и тресвѣтлое сонце (соненько)! Ты всѣм теплое и красное, чому Господине простерло-сь горячую свою лучу на Ладиньї вои? в полѣ безводнѣм жаром луки им попачило-сь¹⁾, тугою тули заткалось. Lw. 1-o Czerwca 1833.

2. Частина поеми Сев. Гоцинського

„Zamek Kaniowski“²⁾.

Dnia 14 stycznia jakaś³⁾ ciężka tęsknica zasiadła me serce. Wiatr szumiał⁴⁾, w mych piersiach jeszcze bardziej wichrzyło, skąd poco i dla czego niewiem. jakieś myśli ociężałe przewlekały się nieładem przez mą duszę jak wpoł śnieżne w poł deszczowe chmury dnia tego — czasem mimowolnie zahomoniły usta moje nutą dzikopłaczącą najczęściej strojem dumki ruskiej, bo ja je tak lubię, jak ziolka rosę. Pie-szczoty niewinnej milej odwzajemniałem, ale tylko dla jej zaspokojenia. Dusza serce myśl wszystko we mnie procz ciała, czegoś innego pragnęło wyteżalałem oko zacząmsiś obszerniejszém, większém zacząmsiś wspanialszém ale oraz cichszém i swobodniejszem; — a najczęściej kończyło się wszystko tuhą za Podlisiem, za tamtymi górami, za Tad-deuszem. W tem zamąceniu moich myśli moich życzeń i chęci, uchwyciłem za Goszczyńskiego Zamek Kaniowski rozłożywszy wpadłem na drugą stronę, części trzeciej i jałem się nagle powstałej we mnie myśli przyznając za śmiałej i wyzszej nad moje siły, ducha ruskiego wionącego w tem dziele ująć w naczynie ruskie.

1) Пор. відповідне місце в пол. перекладі :

Łuki w bezwodnym spaczyły im stepie
Żary, tęsknota zadławiła tuły...

2) Друковано в львівській „Основі“ 1870 р., ч. 27 (стр. 105—106), потім у Онишкевича т. III, стр. 27—30.

3) У Онишкевича : Dnia 14 stycznia. Jaka ciężka tęsknica zasiadła me serce! і т. д. Розуміє ся, що так змінений первісний текст став не простою запискою, а листом.

4) Володимир Шапкевич мав рукопис під руками тоді, коли вона не була ще дуже знищена, тому по тих словах міг він ще відчитати : nad strzechą mej chaty. Тепер рукопис вже стерта на крайчику, а з боку дасть ся ще відчитати : me okno.

Коли, и якто, стала, незнати¹⁾
 Могила в лѣсѣ густѣм²⁾ дрѣмати.
 Поросла мохом, над вершком горою
 Збило ся гіля вкруг с обологою.
 Гіля старого як свѣт старый дуба
 Що смѣсь в громів и недолѣ³⁾ зуба
 А дуб буѣ велит, виш золотої банѣ⁴⁾
 Лаври печерскої, кіевскої панѣ
 Що вѣм сестрицям⁵⁾ своим перед водит;
 Сей старец, в хмарах головою бродит⁶⁾;
 брат старший славной пуци Лебедина
 Пуц передвѣцькнх найстарша дитина
 Як рідный батько⁷⁾ степу не одному.
 Бо небес лютость не раз по над ньому⁸⁾
 Пересувалась — мовѣбы тої неньки⁹⁾
 Пѣсьнъ що дитинку¹⁰⁾ хоче вколисати;
 Сердит ся посварит часом¹¹⁾ и знова пѣсеньки
 Гомонит в тиха, щоб дитя приснати.
 Чи жаркѣ лѣто страшнї громы¹²⁾ сѣбе
 Чи сумна в мраках осѣнь бурей свисне¹³⁾
 Чи в лугах голихъ туга зима тисне
 Верх того дуба всѣгда зеленѣе.
 Як витязя славы вѣнец зелененькій
 Вѣнец вѣковъ мужа, що заснувъ в могилѣ¹⁴⁾
 И мысль свою в дуба красоту прибравши

1) Онишкевич т. III, стр. 27: Коли то стало и як се — незнати —

2) " " " Могила вѣ лѣсѣ густому...

3) На горі дописано рукою поета: лютость; і так є в „Основі“ і в Онишкевича.

4) Онишкевич: Велетень — высшій золотої банѣ.

5) Первісно: сестрицям вѣм.

6) Онишкевич: Старецъ у храмахъ (!) головою бродить.

7) Первісно: Як рідный він батько...

8) " бо часів лютость гналась по над ньому
с тучами в громом.

9) і 10) Онишкевич (27--28) Пересувалась, наче пѣсня неньки,
Що дитинячко... і т. д.

11) " " То посварить мовѣ, то знову...

12) Первісно: страшным громом.

13) У Онишкевича: Чи сумна осѣнь зъ мракъ бурю...

14) У Онишкевича виглядають ось як сї два стихи:

Вѣчно зелений, наче вѣнецъ славы
 Витязь мужа, що заснувъ вѣ могилѣ.

И кровю своєю его підолявши
Знова віродив ся¹⁾ у дубовѣй силѣ²⁾).

* * *

Сонный Небаба під ним спочиває
Лѣжником в него моріг споловѣлый
Стріп в галузя, пень порохнавый бѣлый³⁾
Під головою, а думку спѣває
Степовый вихорь (пустинный) що хащами⁴⁾ гонит
А сторож вѣрный кінь станлями ввонит.
Згадок то мѣсто могила й дуб давный
Казаў бысь⁵⁾ брате, що то витязь славный
Що о ним думка України⁶⁾ голосит
Котрого доси вкршвала могила
Явит ся явом, в могили ся вносит
Така в ним краса, така величь, сила⁷⁾).

Ой незавидуй козацькой дитинѣ
И его снови в сей тяжкій годинѣ!
Глянь му на лице як ся розбѣснила⁸⁾
Спутаных мыслей сердитая сила:
Вежа здавалось лиснула огнями
На коня скочиў — тай за козаками
Аж серед яру, щож ему ся дѣє⁹⁾
Намѣст дружини воўків стадо шние.
Милон¹⁰⁾ голос десь ген за горою...
Жене ид нему свѣтло ще лискало...¹¹⁾
То Ксеня в очи дивит ся грозою;
Воронів кілька в уха закракало¹²⁾).

1) Онишкевич: Знову й зродивъ ся...

2) Три останні стихи виглядали первісно в рукописи ось як:
Заснуў казаўбысь муж вѣков в могилѣ (могилу)
Й мысль его в дуба прибравши ся силу
Витаяя кровю все ся напуває
Держит вѣнец славы що неувядає. —

3) Онишкевич: Стрѣль — изъ галузя, — пень, порохня бѣла —

4) На горі дописано: лѣсами. — У Онишкевича: по лѣсу...

5) У Онишкевича: Казавъ бы,

6) " " дума України.

7) " " Явомъ явивъ ся, невиданный доси,
Така краса въ нѣмъ и величь и сила.

8) " " Глянь у обличье, вздришь, якъ розбѣснилась.

9) На боці: щож там боуванѣе. Та сама фраза у Онишкевича.

10) На горі дописано: Орлики. Так само у Онишкевича.

11) У Онишкевича: Кличе на него; а свѣтло, що бухло, —

12) " " закракало въ ухо...

Купався в потѣ; — вирватись силув
 Аж бачь! на прутѣ вѣлѣнѣм гарцює.
 Зжяхнуў ся, з ляку из сону порвався.
 Когож то видит, хтож то показаўся¹⁾?

* * *

Якийсь край него сидѣў си старенькій²⁾
 Сивый як голуб и тихомирненскій³⁾
 Де очи були, дивит ся ямками.
 Ёдну си ногу⁴⁾ заложив на другу
 И спер бандурку на своим колѣнѣ
 По струнах з лехка посуваў пальцями
 Зводиў на тямку старых думок тугу
 Лѣта и дѣла що стались⁵⁾ не нынѣ.
 Теперь Небабѣ не милѣ тѣ гостѣ.
 До слѣпця скочиў и гукнуў во злости:
 „Гей дѣду! кто ты? Якеє ти тут дѣло⁶⁾?
 Насмѣшком⁷⁾ звільна одповѣў дѣд смѣло:
 „Лице ти мабуть дикѣє як и мова⁸⁾
 Що взяў ми очи Богу буди слава⁹⁾.
 Знов бренькаў (звенькаў) струни нерѣкши и слова¹⁰⁾
 Нѣбыто словом одним всего збуде¹¹⁾.
 „Смѣшком¹²⁾ не збудешь, не марна то справа¹³⁾
 Бог тя тут принѣс, чорт тя не добуде¹⁴⁾!
 Старче мов¹⁵⁾! кто ты? що въ сѣм лѣсѣ дѣвш¹⁶⁾?
 А заким оком зглянути успѣвшь
 Дужим медведем днему підхопиў ся¹⁷⁾.
 Слѣпец не зляк ся як нерше з вагою
 Рѣк ковакови: „Пусти! вирвешь струну!

- 1) У Онишкевича: Когожь то бачить? хто се показавъ ся.
 2) „ „ Якийсь край него дѣдъ сидѣвъ старенькій,
 3) „ „ похилый, тихенькій,
 4) Онишкевич (стр. 29): Одну ось ногу...
 5) „ „ Лѣта и вчинки що збулись не нынѣ.
 6) „ „ яке тобѣ дѣло.
 7) „ „ Зъ насмѣхомъ...
 8) „ „ „Мабуть обличе дике якъ и мова,
 9) „ „ Та взявъ Богъ очи, гараздъ, що не бачу!“
 10) „ „ И знову бренькавъ не...
 11) „ „ Неначе й сего, що сказавъ ось, буде.
 12) Нервісно: жартом
 13) Онишкевич: ...бо и я слѣвъ не трачу!
 14) „ „ Хоть Богъ привѣвъ ось, но й чортъ не добуде
 15) „ „ Дѣду, мовь...
 16) Нервісно слідувало: Рѣк; и як медвѣдь д нему підхопиў ся.
 17) Онишкевич: ...до него вхопивъ ся.

Не купишь иншу, не купишь новую¹⁾
 Бачь слѣпец темный я вдороги збиў ся.
 Не лютъ ся не грѣвай²⁾ без гуку без стуку³⁾
 Колим не милый зведи на дорогу.
 Сли перепросишь, дась копѣйку вруку
 Бачь я не такой, я в бандурку труну⁴⁾
 И на добраніч думку заспѣваю.
 — Лихо не слѣпец, я кличу, питаю⁵⁾
 А він як камѣнь з мѣстця недвигнуў ся⁶⁾.
 Думаў си козак; нищечки всмѣхнуў ся⁷⁾
 Бо вже и лютость и грѣв притихае⁸⁾.
 Чом, колись тейный, самѣській лѣзашь⁹⁾
 Провѣдниченька чомуж ти не маешь¹⁰⁾?
 Уже мирнѣйшим¹¹⁾ спитаўся голосом¹²⁾
 Дѣд усмѣхнуў-ся; „ба!“ мрукнуў під носом¹³⁾
 „Костур у мене що вкого ратище
 Чи тихо в свѣтѣ чи те вихорь свиче
 Слота погода чи ніч чи видненько¹⁴⁾
 Мать Русь перейду; він провідниченько¹⁵⁾.
 А од Канева аж по саму Смѣлу
 Всяку спізнаю під рукоу¹⁶⁾ могилу,
 Пень при дорозѣ кождий в тямцѣ маю¹⁷⁾
 Під ногоу всяку верховину знаю¹⁸⁾.
 Нынѣ відбившись від моєї дружини
 Заснуў-ем серед¹⁹⁾ лѣсової тѣни²⁰⁾

1) На боці дописано: не обдаруєшь за стару новою. Та сама дикція лишила ся у Онишкевича.

2) На горі дописано: От не серди ся дуже...

3) Онишкевич: Не сердь ся брате; без гомону й гуку,

4) „ Я не такой то — въ бандурку труну,

5) „ „Лихо не старецъ! грѣмаю, питаю.

6) На горі дописано: А він байдуже, не одповѣдає

7) Онишкевич: Подумаєть козакъ и нишкомъ всмѣхнуєть ся!“

8) Первісно: в ним утихає. У Онишкевича:

Бо вже въ нѣмъ лютость и грѣвъ притихає.

9) Онишкевич: „Чомъ, коли темный, самъ по свѣту ходишь?“

10) „ Чомъ проводириєть съ собою не водишь?“

11) На горі дописано: легеньким (мирненьким)

12) Онишкевич: Уже спокѣйнымъ голосомъ спытаєть ся.

13) „ „Ба!“ дѣдъ пѣдъ носомъ моркнуєть и засмѣяєть ся.

14) „ ...чи въ ночи чи въ днину

15) „ Зъ нимъ перейду я всю Русь-Украину;

16) „ Всяку рукою пѣзнаю могилу,

17) „ Пень при дорозѣ кождый памятаю

18) „ И пѣдъ ногою кождый горбъ пѣзнаю.

19) На горі дописано: покрай.

20) Онишкевич: Я на край лѣса заснуєть собѣ въ тѣни.

Якъсь лукаве зависливе¹⁾ лихо
 Узяў ми костур²⁾ підсунувшись (підкравши ся) тихо.
 Нѣщо казати, буў кован и стане³⁾
 За добру шаблю. — Мій сердитый⁴⁾ Пане
 Чи злѣсть минула? грѣх доўго сердитись⁵⁾.
 Пѣсьнь заспѣваю, — щоб нам погодитись
 Лиш си настрою д гласа пѣсеньки
 Мою бандурку — знай хочь пйду куда
 Хочь де повернусь, всюда сыну всюда
 Мій старый голось и думки миленьки.

II. Граматичний материял.

Живучи „на сьвітї“, Шашкевич займав ся досить пильно наукою граматики, а передовсім граматикою церк.-слав. мови. Одначе йому не судило ся стати граматиком. З чималого в порівнаню до цілої рукописної збірки граматичного материялу лиш дещо гідне уваги буде низше подане. Решта — се або виписки з иньших граматичних праць або найвисше переклади і про них годить ся подати хиба коротенькі вістки.

Які граматичні праці інтересували Шашкевича, се знаємо вже із вступу, а що до виписок та перекладів із них, то вони були ось які: Деклінаційні та конюгаційні взірці із граматики Мел. Смотрицького, а так само із „Slavin“ Добровського в 1808 р., латинський витяг із „Institutiones“, плянований на понад 10 одноаркушевих зшитків, в яких лишило ся лиш 7, польський фрагментарний перевід звучні церк.-слав. мови рівно-ж із „Institutiones“, язикові не цікаві спостереження над учительним євангелієм І. Балабана та иньші дрібнички, як всїлякого роду lexicalia або ексерциції на тему „человѣкъ“ або „члонки людского тѣла“.

1) Первісно: підсунувши-сь.

2) На горі дописано: Костур узяло.

3) Онишкевич: ...кований бувъ, — стане.

4) „ сердешный.

5) „ Чи вже минула злѣсть? грѣхъ було злитись!

Я заспѣваю ось, щобъ подружитись,
 А дальше: Тѣлько пѣдъ голось пѣсеньки нахилю
 Мою бандурку... Хоть де межи люде
 Я нї повернусь, всюды, брате, всюды
 Мѣй старый голось и думки всѣмъ милї“.

Взагалі сказавши, граматична спадщина по Маркіяні не представляє великого інтересу: він занадто числив ся в авторитетом Добровського, в якого праці він головню вчитував ся, аби в чімнебудь оспорювати його погляди. Одинокий раз зробив він нам несподіванку: На довгі реценти Добровського¹⁾, коли й як уживати глухих самозвуків в церк.-слав. мові, Шашкевич, повторивши найскорше всі його виводи, замічас вкінци від себе осьщо: „Zdaje mi się, że zbytecznie jest używać *z* i *ь*, bowiem gdzie niema *ь* tam twarodo się wymawia spółgl. tak jak gdyby stało“; се, як бачимо, гадка, яка на 30-ті роки могла бути що найменше безбожною ересью тим більше, коли зважимо, що на саму її агадку декому ще й нині перебігають мурашки нова спиною та будять глибокі психічні процеси. Одначе кілька літ пізніше в Русалці Дністровій вона була таки переведена в діло.

Коли би ми хотіли означити час походження оглянених граматичних рукописий, то його по всякій імовірности можна умістити в роках між 1830-тим а 1833-тим так, як на 1830 рік вказує спеціально Маркіянова архаїчна скрипция тотожна зовсім із скрипцією версифікацій з 1830—31 рр., — а на 1833 рік, як на найдальший в тій трилітній границі, нотки самого Маркіяна, уміщувані дуже часто при кінци рукописи з означенем часу її повстаня.

Сю цілу збірку, яка по своїому змістови становить свого роду цілість, можемо вважати вступом до пізнійшої основнійшої граматичної праці Шашкевича, якій він дав вираз в „Азбуцї і Аbесадл-ї“. Точнійше означити взаїмні відносини обох тих стадій та показати, що помогло Маркіянови розширити свої погляди граматичні — на тім місци — се не моя річ.

1.

Богови Bogu имя существительное собственное (eigener Nahme) падежа дателнага составляет также Богу — skąd nazwisko i zek Bug na rusi czerwonej i Bog czyli B o h на rusi wielkiej czyli czarnej?

Bug wywodzą niektórzy od buku wielkiego stojącego niegdyś nad źródłem téjże rzeki (co i powieść ludu téjże wsi, w której swoje ma źródło Werchobuża potwierdzać się zdaje a co słyszałem osobiście w téjże wsi). Lecz dla czegoż niemówią powszechnie Buk, ale Bug? **N**, **K** i **g** są gardłowe więc łatwo się przemieniać mogą. Zkądże w wywodzie etymologicznym pochodzących odtąd słow wzięło się **ż**, wszak wiemy że **g** do **ż** ma większe pokrewieństwo nizeli **k**. **k** zaś do

1) „Institutiones“, pp. 15—21.

cz 4 buk, buczek, buczyna etc. dla czego Wercho-buże (wieś nad samém źródłem téj rzeki leżąca) a nie Wercho-bucze, — dla czego Bużek wieś o dwie blisko mil od piérwszój leżąca na tejże rzece, a nie Buczek, dla czego Bużanie narod dawny na brzegach téjrze(!) rzeki mieszkający a nie Buczanie? — znakiem że nie k lecz g ma zakończyć nazwę téj rzeki. — Lecz dla czego pisze się przez u, a nie o, gdyby pochodziło od Bóg więcby powinno się pisać przez o, więc tu jest u, samogłoska ze słowa Buk, ale o i u są tylko samogłoski i przejs(c)ie jednego głosu do drugiego jest krótkie zależy tylko na nieznaczném zwięzieniu lub rozszerzeniu kanału ust do wydania tych głosów ułożonego, powtóre mogła ta rzeka nazwisko dostać w czasach kiedy piśownia niebyła ustalona, albo kiedy wcale... (на тим рукопис уриває ся).

2.

Znajduje się w Galicyi w Cyrkule Kołomyjskim, góra nazwiskiem Черна-гора; góra tegoż samego nazwiska (černa-gora) znajduje się w Serbii pod rządem tureckim, która Sławianom około niéj mieszkającym, dała nazwisko černo-gorcey. Ciż Černo-gorcey używają dotychczas jakowejs niepodległości od Porty, którój po Sławiańsku bronili, tak że Porta nie kusi się więcéj wydziierać im ich swobody. (Mają własne narzecze w mowie).

Jednakowość nazwisk Чернарора w Galicyi tak często w Pieśniach gminnych ruskich wspomianéj, a černa-gora w Serbii dały mi pocho-p domyślać się czyli černo-gory Serbscy nie wyszli z okolic Черногоры Halickiej (Galicyjskiej), które wychodnie w 7-m wieku nadały góróm i okolicom gdzie swe rozłożyli ogniska, idąc za uczuciem miłości ojczy-stych progów które wspomnienie w ich piersi wzbudziło, i które wspomnienie zatknęli na górach, dla oswojenia się z czużynoju. Obaczny czyli wywód philologiczny nie wesprze nas w naszym zdaniu. Russini, szczep Sławian, używają o gdzie inni e potrzebują; ale pomimo tego zostało gorze w Galicyi nazwisko Черногора, co zupełnie z Serbskim černa-gora zgodnie brzmi, zwłaszcza że черниый Sławiańskie Russia oddaje przez чорный, a przecież niespiewa чорногора, tylko черногора. Ta więc nieodmienność nazwisk pomimo tak wielkiej odległości czasu i miejsca, jako też pomimo przejętego zwyczaju na Russi używania c w miasto e wyciska marzeniu mojemu cechę pewności i prawdy; zwłaszcza że Szafarzyk z Herodotem twierdzą jakoby Sławianie okłodunajscy, i południowo-zachodni od północnej strony Karpatów wyszli (Karpat, chrobat, chroba(c)ya, Kroat, Kroacya) Schafarik mówi: Die zwei grossen slavischen Reiche Gross-

Croatien und Gross-Serbien wohnten vor dem VI. Jarhunderte im Norden der Karpathen. — A na drugim miejscu str.... tak się wyraża. Die südlich an der Donau wohnenden Völker al(s) Kroaten, Slavonier, Dalmatiner, Serben, Bosnier und Bulgaren sind die aus Gross-Kroatien, und Gross-Serbien eingewanderten Slaven. — Pod Nazwą Kroatia wielka i Serbia -wielka rozumie on zawždy kraje właściwie Ruskie. Na trzecim miejscu na K... mówi znowu. „Die Kroaten und Serben trennten sich zwar schon im 7. JahrHun. von den Slaven, die in Roth- und Klein-Russland zurückgeblieben sind, und auf die erst später der Nahme Russe übergegangen ist (kiedy i skąd?) aber ungeachtet diser langen Trennung von beynahe 1200 Jahren, sind sie mit den Russen der Abstammung nach näher verwandt, weil sie beynde(!) zu einer Ordnung gehören als die Lechen oder Pohlen, die ihrer Sprach(e) noch nich(t) dahin gehören können“. — Badajmy czyli między językami nieznajdziemy śladu téj prawdy. We wszystkich księgach serbskich tak najdawniejszych jako i nowszych czytamy **є** w miasto **я** a posłuchajmy Rusina Halicij wyjąwszy część do Wołynia należąca, mówiącego **је**, albo **е** otwarte lub też mniej więcej ściśnione w miasto **я**; co większa w Kolomyjskim **кряѣ** gdzie jest **чернагора** mówią nawet razem ze Serbem **се** w miasto **ся** — np. Serb **мучет**, R. **мучет**, S. **петъ**, R. **пцеть**, S. **месо**, R. **мцесо**, S. **име**, R. **имце** i t. d. co nas przy naszym zdaniu utwierdza.

Lecz zostawiam to do późniejszych badań, jak będę więcej znajomy w Kochanej świętej Krainie łagodnych Sławian.

Pisałem u méj chorobie dnia 14-o Marca 833. we Lwowie.

3.

Cechą języka sławiańskiego najpiękniejszą jest krótkość zwięzłość, iż tak rzekę **Лаконичнось**, przez co ten język staje się zdolnym do wyrażenia najgłębszych pomysłów, w umie wyrobionych, do oznaczenia pojęć nadzmysłowych, zręcznie je strojąc w szatę zmysłowości zewnętrznej, przez co działając na zmysłowość duszy (jeżeli tak nazwać można wyobraźnię) bawiąc i unosząc naucza. — Dla tego zdaje mi się iż tę samą myśl wyrazić trzema słowami jest stosowniej do charakteru sławianszczyzny, nizeli rozciągać je do sześciu wyrazów; zdaje mi się więc że: **дабы весь міръ**, toż samo wyraża co, **ащебы вси люде круга сего**, zbliżając się jędnak więcej do ducha Sławianszczyzny. — Że zaś pod tém słowem **міръ** nie rozumie się tylko **вселенная**, **Universus mundus**, ale i ludzi tego ślady znajdują się między ludem ruskim np. **такого було міру, же аж etc.** — **неслиханного невличенного було міру**.

Ш. Л и с т и.

1. Лист Маркіяна до матери (що перебувала в Княжу у свого зятя)¹).

Najukochańsza Mamo Dobrodziężko!

Upraszamy bardzo pięknie, aby Mama kochana była łaskawa przysłać co prędzěj Zacharciowi bóty, bo bosy, i już ze dwa tygodni do szkoły nie chodzi. Mysliliśmy że X. Szwagier na konkurs przyjedzie, ale nie wiemy dla czego nie przyjechał. — Ja może już tego roku zostanę księdzem, bo Jego Excellencya X. Metropolita chce mię tego roku w Grudniu bezzennego święćć. Oczekuję rady Koch. Mamy Dob. i X. Szwagra. — Zacharciowi bóty proszę niezapomnąć przysłać.

Całujemy ręce Koch. Mamy Dobr. — Siostrę i X. Szwagra uści-skamy. — Marcyan.

Адрес: Leopól. Admđm Rndo Dno Terentio Smitana fratri multum dilecto in Kniaze.

2. Лист Маркіяна до жінки.

W prezbyteryum w poniedziałek wieczór po pacierzach po godzinie 10. 838.

Droga Lubeczko! Julunciu moja!

Miałbym ci wiele powiedzieć, ale czy Ci to napisać potrafię wątpię, bo to są rzeczy właściwie drobnostki dla innych, które tylko w potoczystej, szczérej, otwartěj, dobrodusznej, wesolěj pogadanę rozłączonych od siebie małżonków obficie nasuwać się na myśl mogą. — Wielebys na mnie odmian postrzegła, gdycys mię w tém momencie gdy to piszę ujrzała. Wyobraź sobie twego męża siedzącego przy wielkim stole nakrytym wielkiemi arkuszami grubego bibułowato wyglądającego papiéru — siedzącego naprzeciw jednego kollegi piszącego list do swojej żony, który niegdyś był nieprzyjacielem kobiet, i stale żenić się zarzekał, — wyobraź sobie mówię męża twego, z opryszczonym nosem (ty się śmiejesz, myslisz że od tabaki, o nie, ja jěj teraz mało zażywam bo... nie mogę) wyglądającego bez faworytów jak holo pupa, w starěj wytartěj zbrudzonej rewerendzie, we troje nad tém papiérem zwinionego, z brzuchem na plecach, zamiast pod pierściami, i z talarem, a może tylko z półtalarem na wierzchu głowy,

¹) Як виходить зі змісту, лист походить з 1837 р. Маркіян ще не рішив, чи має женити ся, тому очікує ради матери.

nie mogę ci dokładnie tego opisać, bo nie mam do czego przy-
mierzyć, to tylko wiem, że troszku większy jak sorokowiec) —
wyobraź sobie mówię męża twego tak, a usta twoje śmiać się
będą, ale dobre twe serce żałować go będzie; ale wiesz co, lepiej,
nie łam sobie głowę, ale przyjeźdź i zobacz, a usmiejesz się, a ja
się tobą serdecznie nacieszę (obróć). Ty sobie myślisz: zawsze
mu figle w głowie! — ale gdybyś mu sie tak z boku gdzie teraz
przypatrzyła, zdziwiłabyś się i powiedziała byś, to nie marcyan to nie
mój mąż, to nie ten co był w Derewni, to nie ten co to pisze, —
spowazniałem, ale lepiej powiedzieć stałem się ponurym, zawsze za-
myślony, zawsze czemsiś zajęty, bardzo mało mówiący, zamiast podska-
kiwania zwolna chodzący, ciągle z brewiarzem pod pachą aż mu już
boki powyjadał mierzący codziennie sto i kilkanascie schodów zgóry
i do góry — taki twój Marcyan teraz, ale zdaje się tylko we Lwowie
w murach, które na mie zawsze jakiś wpływ nieprzyjemny wywierają.
— i t. d. — i t. d. — i t. d. — i t. d. — i t. d. — Od Niedzieli
jestem sługą Ołtarza Bożego i chcę i pragnę być wiernym gorliwym
i czuwającym jak owe dziewice w Ewanielii świętej czuwające i oczek-
ujące oblubieńca. Proszę cię, błagam cię, łącz rano i wieczor twoje
pobożne i z pełnego serca twego wypływające Modlitwy z mojami go-
rąciami Modlitwami, by mię wiernego sługę swojego Bóg wspierać
raczył, i aby podawszy Nam rękę swoją Wszechmogącą zaprowadził
nas do przybytku błogosławionych, i umieścił nas u podnóżka Tronu
Swojego, nierozłączonych!

Julunciu, prosz Tata Dobrodzieja, i Mamy Dobrodziejki by Ci po-
zwolili w Sobotę przyjechać i pocieszyć stęsknionego męża twego.
Prosz Mamę także odemnie i od Siebie, aby była łaskawa razem z Tobą
przyjechać — bo w Niedzielę odbiorę ostatnie poświęcenie na Kapłana
Bożego. — Całuję Cię droga Julo, ty wiesz jak serdecznie — Kochaj
mnie, jak ja Ciebie kocham a będę szczęśliwy, i Ty będziesz szczęśliwa,
bo ja tém samem że Cię kocham jestem szczęśliwy. — Twój Marcyan.

На боці на поперек дописка :

Brata Dobr. i Bratowę i drugiego brata, i malenką Świst' ucałuj
odemnie !

3. Лист Миколи Устияновича до Маркіяна.

Kochany moj Bracie Marcianie !

Zaledwie co teraz przez wydarzoną okazyję mogę do Ciebie
pisać o moim pobyciu i o moim powodzeniu się. Możesz słyssał, że
teraz zostaję w Mizuniu Cyrkułu Stryiskiego Dekanatu Dolinskiego.
Jestem do tych czas zdrow moja zona toz samo, powodzi mi się tak

jak każdemu administratorowi w górach gdzie tylko owies i kartofla rodzi się. Przypomniałem sobie iż nieraz będąc na studiach wybierałeś się na zętycę, co ci i doktorowie tak mi się zdaje radzili; byłaby teraz najlepsza pora i sposobność, byś mógł użyć tej kuracyi. Mizuń to miejsce, gdzie ja zostaje, bywa co roku od kilkanaście osób chorych odwiedzany, ludzie ktorzy całi swój majątek w owcach i bydłe rogatym pokładają, dostarczają pod dostatkiem zętycy dla słabych. Byłoby to niezłe, byś tego ieszcze miesiąca zaraz po odebraniu tego listu jak najprędzej starał się wyjechać do mnie; nie czekając na pozwolenie konsystorskie, tym bardziej iż zętyca Majowa (u nas teraz Maj) jest najskuteczniejsza. Expensa nie będą duże; podruz tylko najwięcej ci będzie kosztować, zętyca bardzo mało. Proszę Ciebie, niezaniedbuj tej sposobności, poniewaz na drugij rok może niebędę w Mizuniu tym bardziej że juz paroch proponowany ale dla roznych przyczyn nieinstaluje się i może resignować będzie.

Was to gdzieś mocno zastanawia, iż od tego czasu, jak ożeniłem się o mnie nic niesłychać, mowilem naszej Mamie będąc u Ferwalterow podczas praktykę, że niebędę mógł być w tamtych stronach jak niezostanę w Hrehorowie administratorem i niestety dotrzymać muszę, z przycryn które ci powiem jak do mnie przyjedziesz na zętycę. Mamy naszą przepros odemnie niech Mami się niezdaje że ja dlatego iż mam swoje otrzymanie juz zapomniałem o moich Rodzicach.

Droga ze Lwowa do Mizunia wypada przez Mikołajow, Stryi, Bolechow, Hoszow, za Hoszowem zjżdza się z cesarskiego goścince na prawo, ójrzysz na słupie do Kniazołuki, Nowośielicy a z Nowośielicy do Mizunia; razem 15 mil.

Droga z Hoszowa przez Kniazołuką, Nowośielicę do Mizunia prywatna lecz rznięta, Drzewami obsadzona; bądź pewny iż najbezpieczniej jechać mozesz.

Przyzdzaj jak najprędzej unas między gurami spokoj święty, niema tych intryg iak u waszych stronach; przyjemne położenie wsi między gurami óstawiczny ruch fabryki zelaza szum rzeki swicy z gory spadającej sprawia wesołos(ć) przytym i spokojność umysłu. Cojej(!) Mamie ręki całuję, ciebie i twoją Julię toz samo i oczekuję Ci jeszcze przed 15-m t. m. Mikołaj. Dnia 10-o Maja 1839.

Адрес: An Herrn Herrn Markian Szaszkievicz administrator u theueren Bruder in Niestanice. sehr dringend.

На другій верхній стороні адресу дописка :

Kochany bracie Jusefie!

Бądź tak dobry oddaj ten list jak najprędzej P. Kruszynskiemu i pros go odemnie by odesłał do Niestanice. Mikołay. Mizuń dnia 10-o Maja 839.

4. Лист о. Дмитра Лучаковського¹⁾ до Маркіяна.

Wielmożny Księżę Sąsiedzie Dobrodziej!

Na dniu 20. t. m. iest u nas Praznik chciej tedy luby Sąsiedzie z godną Zonką do nas na Obiadek przyjechać a wielką przyjemność nam WW. Państwo Dobr. zrobicie.

Oczekujemy łaskawego przybycia szczerze Was kochający Sąsiedzie Łuczakowscy dnia 18-o Sbris 842.

Адрес: Adm dm Rdo Dno Dno M: Szaszkiewicz Curatori Animar: in Nowosiułki.

5. I. Лист Маркіяна до Михайла Козловського²⁾.

16. Октов. 842. — Любезный Брате и мила сестричко!

Ждаў-емъ и ждаў-емъ звѣстку від тебе, щобъ дочутись як самае, и чи горванье ваше однакою тисне васъ силою, — и стаў-емъ вже тужити, коли вже сонце вакотилось а від васъ нѣкого невидко й невидко. Выбачь дитинячѣй говорливости моеѣ! бесѣда мола до тебе выдасть са тобѣ як бесѣда парубоцька до дѣвчини милоѣ, выдасть сама легенька, мѣлка, вѣтровка; но не лай мене за нюю, не давай доганы шырому сердцю, которе ще не вдеревнѣло, що знае в собѣ житя, що тьохкае тьохканьемъ невсыпущимъ до тыхъ що го порозумѣли, и не смѣялись, но холодочкомъ дунули на него — що на силу рвучись из грудей блукало ся сумными пущами сего свѣта и припадало до людей? — до студенного камѣня, до твердой крыць! — и знов блукалось и знов носилось на крылахъ журбы и туги, и як пчѣлка не в едно забринѣла оконце, не до одного приклонилось(!) листочка, — но дармо всюда мертве лице, стоуповатѣ очи, камѣнне сердце бущее водяными словами; — блукалось мовлю и носилось бѣдное мое сердце, аж спочило на твоимъ сердци припочинкомъ солодкимъ, аж выплакали очи тугу на твои груди, аж сплила сама душа моя в душею твою, як ся спливаютъ воды гнучкой Лѣмницѣ в водами Днѣстра великонного. — Не лай мене за тую мову! — скажешь: „не лаю! — таж и не смѣѣ сама! — бо вѣрь менѣ коли с тобою хоть на паперци говору, тож менѣ лекше, али ты сама не смѣешь — твоє сердце добре, так ми повѣдає мое сердце.

Повѣдаешь же корецъ пшеницѣ хочешь ми прислати; я ино четвертку просиў-емъ для розплодку, набиў-емъ swei 4. корцѣ. —

¹⁾ О. Дм. Лучаковский, товариш — приятель Маркіяна, був парохом в Козлові, буського деканату. — Сю відомість зволила менѣ подати д. Ем. Бачинська в Лучаковських. — Крім того пр. пор. Schematismus Arch. leop. 1842., стр. 147—148.

²⁾ Друковано в „Рус. библ.“ т. III., стр. 60—61.

Буѣ-мъ у Львовѣ, буѣ-смъ и на горѣ вуй збираѣ-сѧ в недѣлѣ до васъ коло вѣтїрка приѣхати; — казаѣ-смъ що ѣдете до Оглядова, на-рештѣ пригадали собѣ, же сукнѧ Теклина готова, и стануло на тѣмъ, щобѣ Теклюня приѣхала, примѣрила сукню чи добра — тай з нею мас и вуй приѣхати.

Мы також ѣдемъ до Деревнѣ вѣвторок и може не вернемсѧ аж в четверѣ; тож мѣркуй абысь так прислаѣ, жеб коней дармо не трудити.

Не тужѣтъ там и не плачте в огни нещастя твердне крыця душъ тугихъ. Посылаемъ рукавички — а жесьмо вдома мало взяли маммоны, (бо бильше небуло) тож не купилисьмо черевичок, бо поправдѣ Кажу не стало; не гнѣвайте сѧ. Бувайте здоровѣ. Маркіян.

Wasylewski bierze się do wydawania pisma czasowego podał o pozwolenie — i wzywa mnie za współpracownika artykułow ruskich, którym także w tym piśmie robi miejsce.

Адрес: Admdm Rndo Michaeli Kozłowski r. g. c. parochi Ucisz-koviensi in Uciszkow.

6. II. Лист М. III. до М. Козловського¹⁾.

Милый Брате Михаиле!

То сякъ то такъ я ся догадаѣ, чому-то не приѣхалисьте до насъ въ недѣлю, або хочъ въ понедѣлокъ; колисьте може, най Богъ вступитъ, хори, тожъ дармо, — а коли, дай Боже! здорови, то намъ дуже жалько на Васъ, що відцуралисьте ся насъ тай нашого маленького бѣ-долашку, що наветъ Русина не було якійбы го до хресту святого по-тримаѣ. — Вже може вичитаѣ-сь Могилѣ думи и Ластівчинѣ пѣснѣ, тож передай, бо вже тра відсылати до Л'вова, а натомисть на тобѣ Грыцька Основяненька Повѣсти. — Напиши менѣ будь ласкавъ як Тобѣ ся видять думи Могилы, и якъ до тебе промовляла Ластѣвка. — Коли вже може мои нѣсенѣтницѣ позбираѣ-сь, то передай до мене, вже я тобѣ згадуваѣ, нащо вони менѣ потрібнѣ. Г. Тымнякъ, що васъ дуже бажаѣ видѣти на св. Николая, поклоняе ся до Васъ, а моя жѣнка добре сердита, однакъ Васъ від серця цюлуе. Бувайте здоровѣ та веселѣ. Маркіянъ.

Четверток.

Адрес: Всечестному Отцу, Священному Михаилу Козловскому любезнейшему братови в Тѣшковѣ.

¹⁾ Друковано у О н и ш к е в и ч а, III., стр. 62—63.

7. Відповідь М. Козловського Маркіянови.

Милий Маркіане!

Могилу в Ластівкою твоїй Степан вручив миї в Церквѣ Сторонибаській. Могила до сердца моего весело не говорит, — а Ластівка щось сумного с' собою приносить; прото несподѣваю ся аби тая весело щєбетала, а тамта радость возовщала. — Ластівка полетѣла до Красного — Могила остала ся на полях Утѣшкѣвских. — Наш дядько Захарий Аудиковский в нова небеспечне недужний — переказовавъ абисмо приѣхали до Лвова — взаўтра до свѣта вѣдиждаемо Шляком битим в поворотѣ до васъ вступимо, если дорога буде лучша як ниї.

Для тебе Брате ще нѣчого не зробивѣм, бо часу не було — якосто оно буде, але треба зачекати.

Паперцю бѣлен'кого посилаю Тобѣ чєтири болоны — пиши красен'ко, тилко абис що не перекрутив памятай. — На празник й Христини приидемо — если сохрани Боже яка пилнійшая дорога неவிпади — бо щось ми дуже кучно, довѣдавшис о слабости нашего Добродѣя и баг'ка. — Цюлую васъ родину, цѣлим сердцемъ Михаил Козловск(ий). Утѣшкѣв дня 5. Декемвр. 842.

Адрес: Всечестнѣйшому Отцу Маркіяну Священнику Рускому в Нових Селцях'.

8. Лист Маркіяна до тестя о. Крушинського.

Nowosiółki 26. Marca 843.

Łaskawy Tatu Dobrodzieju!

Antosia jest rekonwalescentka, przebyła szczęśliwie wszystkie dnie krytyczne jednakże nim miną dni jednascie nie opuści zupełnie łóżka, a przed trzema niedzielami z izby wyjść nie będzie mogła, a przeto i do domu nie będzie mogła pojechać. Moja słabość przy niedobrym marcu nietylko że się nie zmiejsza, ale nawet czasami się powiększa, dla tego Szmid powiada że dopóki ciepła nie będzie, nie uczuję polepszenia. — Pigułki na bolące zęby Iula pojęła — Tato, przy wszystkich wiadomościach przecie nie donosi, jak się chorzy w Derewni mają.

Względem tych 5. morgow pola dostałem z cyrkulu mandat który do Tata posęlam. Ja myślę stanowczo się opierać téj zamianie prywatnej, zwłaszcza że chociaż narachowali 5 morgów pola więcej, to w łąkach uczynili uszczerbek; że w tém cyrkularnym mandacie stoi 5. Joch an den Pfarrer übergebenen Grundes, to ja dla tego przyjął, że inwentarz parochialny leży w cyrkule, a ja nie mając podług czego dobierać, musiałem to wziąć, co mi upchnęli. I z chłopami także zrobiona podobna zamiana, dotąd niepotwierdzona jeszcze przez cyrkul.

W tém położeniu rzeczy zdaje się nie można nic innego zrobić, jak albo prosić o Vorschuss, albo o dekret interimalny.

Pan Szmid kłania się Tatowi.

Nasza Siwa ciągnie wciąż ze swolmi zlogami.

Posélam postrach na naszego nieprzyjaciela; — tylko że dużo pijano, a nieprzepijano.

Krochmal Jula pojéła. Całujemy ręce rodziców kochanych.

Marcyjan. vert.

Szmid dał słowo, że jeżeli na naszą wielkanoc będzie ciepło i pięknie, tedy pojedzie z nami, jako nasz Doktor nadworny do Derewni.

IV. Документи до біографії Маркіяна.

1. Zeugnis¹⁾.

Kraft dessen bestätigt wird, dass H. Martian Szaszkievicz von Kniäze Zloczower Kreises gebürtig vom 1-ten September 1830 bis 15-ten Oktober 1831 beim Gefertigten in Kost und Wöhnung stand. — Während dieser Zeit hat er sich durch 6 Monathe der slavischen Sprache beflissen, wie auch bei dem (!) gr. k. Konsistorium-Kanzley als Tagschreiber verwendet wurde. Die erübrigende Zeit verwendete er beim Gefertigten theils zum Unterrichte der Kinder theils zur Aushülfe in Amtsgeschäften bey der Siechenhaus-Verwaltungs-Kanzley. — Durch diese ganze Zeit hat er von seinem guten Benehmen, Aufführung und Sitten, und von seinem emsigen Fleisse die besten Beweise gegeben, und sich meine Zufriedenheit im vollen Masse erworben, so dass ich es zu meiner Pflicht mache, dies auf sein Aufsuchen schriftlich zu bezeugen und mit eigenhändiger Unterschrift zu bestätigen.

2. Aertzliches Zeugnis.

Ich Endesgefertigter bezeuge hiemit dem Hörer des zweyten Jahres der Theologie H. Marcyan Szaszkievicz von Anfang April bis Ende August l. J. an einem chřönischen Brustkatarrhe ärztlich behandelt und zwar durch die eingeleitete, mit Sorgfalt und Pünktlichkeit fortgesetzte systematische Heilmethode eine Besserung seines fest ein-

¹⁾ Се бруліон сьвідоцтва, писаний самим Маркіяном; містить ся в тім самім рукопису, де й збірка, що зачинає ся „Слѣпотою юныхъ“.

gewürzelten Übels erreicht dasselbe jedoch bisher nicht vollständig gehoben zu haben.

Zloczow den 31-ten August 1835. Dr. Kratter Kreisarzt.

3. Copia dispositionis officii decanalis Uniovensis r. g. c. ad AR. Vincentium Łoziński parochum in Zadwurze promotae.

N-ro 223.

Ad relationem AR. Martiani Szaszklewicz parochi in Nowosiolki cum affiliatis dtto 28-a Stbris a. i. morbo impediti, committitur AR. Vincentio Łoziński parochi Zadwurzensi, ut regimen spirituale memoratae parochiae suscipiat, et ad reconvalescentiam usqu(e) AR. Martiani Szaszkiewicz, officio suo rito fungatur.

De commisso AR. supplicanti sub hodierno informatus, et ad Consistorium fiat relatio.

Gliniany die 29-a Stbris 1842.

На другій стороні стоїть:

De praesente in copia exorata dispositione ad AR. Vineentium Łoziński parochum Zadwurzensem promotae. AR. Martianus Szaszkiewicz parochus in Nowosiolki informatur atque ejus relatio dtto 28-a Stbris a. i. resolvitur.

Ab officio decan. Uniovien. Gliniany die 29-a Stbris 1842. Dolnicki.

4. Лист Юлії Сметанової до Володимира Шашкевича¹⁾.

Kochanyj Włademirku! Chcesz się dowiedzieć odemni co o twoim Ojcu, coz ja tobi moge powiedzieć więcy, jak juz tile z jego serdecznych przyjaćioł pisali o nim, czytając pisemko Ustyanowicza, z h a d k a za Markijana zdawało mi się ze go widze, ze slyszy muwiącego, podziwiałam przyjazn, jaką przyjęte było serce Ustyanowicza dla Markijana kiedy tak trafnie tak dokładnie napisał o nim, wdzięczność uczułam dla niego, jakby z grobu ubudził Markijana, Naydroszego brata mego, był dobrym miał serce z poświęceniem się dla drugich Natura dość laskawa była dla niego, obdarzyła go rozsądkiem i dobrym sercem, ale nienależy wychwalac ho jak On sam pisał wełyczajesz sia Czełowicze umom twoim jak den switłom zabuwszy ze to maje od soncia.

Ten człowiek pragnoł gorąco, całą duszo, zaszczepić wzajemno miłość i przyjazn między ludzmi, ale biada jemu, ani on ani zadne

¹⁾ Сей лист був друкований уже в статі „Вспоминка о Маркіянѣ Шашкевичу“ (Зоря Гал. яко Альб. на 1860), одначе в перекладі і з деякими дрібними змінами та пропущеннями.

pismo niezdołają wyrugować niewdzięczność na przyznaczone miejsce, to jest na dno piekła.

Tile dobrych chęci dla ludzi, tak silna wola do dobrego, nareszci tile zawodów, niemoze się utrzymać w słabej lepiance człowieka, musiała się rozprysnąć, a duch uleciał, moze, w lepszą krainę. — z czasów studenckich coż moze o nim powiedzieć, kochalismy jego wszyscy, i on nas, przyjechałszy do domu na święta powyrabiał nam powinszowania dla Rodziców to świadczy że chciał się Im przysłuzyc i nam podawał do tego sposobność, wieczna mu pamięć za to. — Wstąpiwszy do seminaryum dopiro się zaczęła jego niedola, On myślał że tak jak jego duch buja swobodnie po podniebiosa to znow za-nurza się we wnętrze ziemi tak i z ciałem wolno, a to rzecz inna, przyznaczonym został jakimus Bazylewiczowi za towarzysza, ten przekroczył przeznaczono godzinę, Markijan niechciał go opuścić, a potem ciężko pokutował za dobroc serca, moze nie na swoim miejscu, wydaleny zostali ze seminaryji, i trzy lata tułał się pomiędzy ludzi, Oyciec odmówił mu wszelkiego sparcia sam się otrzymywał, starał się usilnie poprawic błąd dobrego serca odwizdał regularnie szkoły, ale coż, kiedy niewolno było składać publicznie ekxamina, az dopiero po trzech latach został przyjętym do seminaryum, przez ten czas zdrowie jego mocno ucierpiało, im więcy duch stawał się silniejszym, tym ciało słabszym troska o utrzymanie i umysłowa praca niszczyły go, po ukonczeniu szkolnych godzin chodził do biblioteki czytać, i jak nam muwił do włoski cerkwi uczyc się sławianskiego języka.

na ostatnim roku teologii, w styczniu umarł ojciec w maju odwizdał go ksiądz Biskup Snigurski w seminaryum i radził żeby się święcił niezonatyj i dostał pierwsze poświęcenie co zwykli bioro; rada Matki przemogła. — Ozenił się przyszedł na administracyji do Niestaniec potem do Humnisk nareszci do Nowosiulek i tam zycie menczenski zakonczył, tak ciężko chorował że juz ani widział ani słyszał a jeszcze żył. — niewim czy słusznie był od konsystorza przysładowanym przez długi czas niewysłano propozycyji na No(wo)siaulki i nie powiedziano przyczyny, a on musiał cierpiec niedostatek niebiorąc z kasy piniędzy, czym więcy doznawał ucisku tym jakby na przekor, przykremu losowi zatapiał się w książkach, bo tez to prawda że nikt niepotrafi w ucisku tak pocieszyć jak książka tam człowiek znajdzie balsam na wszystkie rany.

zeby ktos z dekanatu podał mysl zbierania składek w celu wysłania Markijana na zentycy pierwszy raz słyszy i niewim kto tobi to powiedział, Markijan sam muwił do mnie że Mikołaj Ustyanowicz za-

praszał go w gury na zentycy i muwi pojade jak skasy dostane piniądze, tymczasem zycie zakonczył i skassy niedostał.

jak miano trumne wstawiac do grobu ksiądz Grabianka terazniejszjy paroch Nowosiulki przemuwił ruski słowo a ksiądz(z) dziekan Dolnicki wrciłszy (!) z pogrzebu niemógł pochwał dla niego wynaleś, otoz to tak literatom po smierci kadzą, a za zycia jesc nie dadzą.

Co się tyczy pism Kozłowski wręczył mnie dwa listy i niedokonczono poezyjki o p y c h a n e p a n e gdyby miał więcy nie trzymałby dotąd w ukryciu, a zreszta spytasz się jak będziesz u nas.

Ciało Markijana wstawiono w murowanyj grób z synem swiatsławem, Pani Winnicka kolatorka, dowiedziawszy się ze zycie jego na schilku napisala z wiednia aby go tam pochowano grób ten przyznaczonyj był na tymczasowe schowanie zwłoków jej męża, dopokąd kaplica nie ukończy się.

Bądź zdruw całuje cię twoja ciotka Julianna Smitanowa.

Proszę cię kochanyj Włademirku przysli mnie książki Wernyhora ja tu musze zostac do połowy Lipca to mnie potrzebna dla skrucenia czasu pod adreso ksiądz(z) Obłoczyński w Truskawcu takim sposobem nayprędzy dostone ostatnia poczta Drohobycz przez Stryj.

Truskawiec dnia 28 go Czerwca 1860.

Д о д а т о к.

1. Бруліон поданя до суду в просьбою о дозвіл 15-літній Юлії, сестрі Маркіяна вийти заміж за Терентія Сметану.

Excelsum Iudicium!

Subsignata Elisabethis de Audykowskie Szaszkievicz, post Rndum Simonem Szaszkievicz Parochum rit. graec. Kniazentem derelicta vi-
dua — ac mater naturalisque tutrix derelictarum prolium cum eodem olim Rndo Simone Szaszkievicz procreatarum — prospicienda bono minorenis filiae suae Juliannae Szaszkievicz enata occasione, quod Rndus Terentius Smitana Alumnus r. g. Semnarii Leop. finito cursu Studii Theologici ut A mentionatam filiam minorennem ni uxorem ducturus sit — ac ni eodem vota ex parte suo benedicendo — praesentibus Excelso Iudicio supplicat — eidem minorenni Juliannae Szaszkievicz jam 15. annum aetatis suae ut B. agenti Consensum ad ineunda vota matrimonialia cum fato Rndo Terentio Smitana — ex parte sua — quod suprema tutela ellargiri dignari; et quidem ex motivis:

1-o Minorennis filia Subsignatae Julianna Szaszkievicz legalem annum aetatis ut A egressa in tali aegestatis statu versatur — ut filiam Subsignata tantum ex propriis sudore ac labore aequisitis praeter se ceterosque sex minorenes proles sustentare debet in tali itaque statu, ut vix hodierno procurari possint — Subsignata ex adducto futuro matrimonio — nil aliud quam bonum filiae suae sperare omnino valet.

2-do Sponsus Rndus Terentius Smitana absoluto ut A cursu Studii Theologici — quod rit. graec. Curator animarum — sibi suaeque uxori eo respondentem Sustentationem procurare potest — insu-

per vero Subsignatae — per plures annos personaliter ex integritate morum ac virtute sua notus est — quare Subsignata libenter in hoc matrimonium consentit Excelsoque Judicio supplicat — ergo percipiendas partes interessatas — Consensum judiciale[m] mox fatae minorenni Juliannae Szaszkievicz ad ineunda vota matrimonialia cum Rndo Terentio Smitana ellargiri dignari.

Stante vero eo, quod Subsignata unico ex hoc casu Leopolim advenit, et ob aegestatem suam sine projudicio sui — minorennium pupillorum diutius commorare haud valet, idcirco Excelso Judicio humillime supplicat petitum modernum prima Sessione resolvi, atque stante Sessione partes aditari dignari.

N. N. mater ac tutrix.

Subsignatus Zacharias Audykowski medio Decreti Excelsi Judicii dtto 20. Maji 833. ad N. 13450 constitutus Contutor — videndo ex adducto matrimonio bonum pro minorenni Julianna Szaszkievicz revera eminere — ideo evitando repetitionem motivorum — petito Supplicantis matris Elisabethis Szaszkievicz accedendo — Excelso Judicio supplicat — iidem into deferri — Allegatas ejusdem facto usu sibi restitui disponi dignari.

In massa eadem taais locum non esse decet allegatum sub C. N. N. Contutor.

Rubrum:

In massa hereditaria post Rndum Simonem Szaszkievicz. Ad Excelsum CR. Forum Nobilium Leopoli ad N. 13450/833.

Elisabethis Szaszkievicz mater ac tutrix prolium minorennium cum olim Rndo Simone Szaszkievicz procreatarum -- tum Contutor Dnus Zacharias Audykowski — Leopoli in hospitali ad Stum Lazarum — degentes supplicant Juliannae Szaszkievicz minorenni filiae olim Rndi Simonis Szaszkievicz ad ineunda vota matrimonialia cum Rndo Terentio Smitana — judiciale[m] consensum ellargiri.

2. Слово печальное

при похороненіи благородной вдовы Єлисаветы Шашкевичь упокоившейся дня 10 марта (26 февруарія) 1854.

Сочиненно и провозглашенно Игнатіємъ Дзеровичь Сотрудникомъ и катихитою головного и двѣвчяго училища въ Бродахъ а посвященно Всечестнѣйшему Намѣстнику Олеського деканата Терентію Сметана и Его благородной супружѣ Юліяниѣ съ Шашкевичь.

Тутъ мой гробъ! тутъ всею ся!

Тутъ мета житья челевѣческаго! Тутъ сонъ твердый и глубокий среди бури сего свѣта! тутъ краина спокойна! тутъ сонъ исцѣляющій всѣ боли тѣла, а дающій душѣ вѣчный сопокой! Уже колька лѣтъ минуло, якъ знужена зноями и трудами сего житья отдаленна отъ Васъ Ваша мати честныи и милыи дѣти, Вашему сердцу задавала жаль; — но Ей сердце далеко большій стискаль жаль и туга, а той жаль покрывль голову Ей снѣгомъ борше нежели старосги часъ. — Быль то жаль матери! матери русской, котора видѣла дѣти свои розсыпаны въ розныи стороны, а на ихъ лонѣ спочивати не могла! Но праведникъ не постыдится предъ Богомъ. — Ей молитву выслуhalo небо и теперь заснула сномъ вѣчнымъ на лонѣ одной возлюбленной дочки, потѣхи дней Своихъ. — Поблагословивши всѣ дѣти Свои въ душѣ, хотя судьба не позволила, бысь всѣхъ при Твоемъ сконѣ видѣла, идешь отъ насъ мати на лоно Отца Небесного, въ объятія мужа Твоего — въ объятія сына Твоего и дочки — Сына, которого славою русское имя такъ украшается!

О счастливая мати! житье Твое совершилось, но слава имени Твоего не загинетъ, пока лѣтопись русского народа сына Твоего Маркіяна славу съ потомками на ей листахъ читати будутъ.

О счастливая мати! Ты выплекала дѣти Твои въ трудахъ и болѣзняхъ на славу церкви, отечества и союза челевѣческаго, бо Твои дѣти нею суть! а хотя окончилась Твою вандровку, память Твоя николи не загинетъ, и мы Тебе глубоко въ сердцѣ заховаемъ, и ти, которымъ Твой сынъ въ думкахъ русской недоли вляль потѣху, и ти, которымъ Твой зять и дочка не щадячи трудовъ и имѣнія своего до просвѣщенія имъ помогли.

Якуюжь иную могилу вѣконамятну и мы притомны той жалостной годниѣ Тебѣ поставимъ?! Все зубъ часу сотретъ — но слеза урочена на Твоемъ гробѣ, разрывающій грудь жаль пребудетъ яко несокрушимый памятникъ, поставленный вѣрными русской матери сынами на Твоемъ гробѣ!

Якимъ же страшнымъ мгновениемъ Божиимъ ти дороги останки той благородной и честной матери русской стаютя пынѣ печальнымъ образомъ жертвы Всевышнему на Его престолѣ. — Га! не иначе! Только судьбою Всевышняго стало ся, что бы тая дорога намъ мати по утратой нитцѣ Своего житья, отъ загрѣтыхъ русскимъ чувствомъ дѣтей одобрала послѣднюю Своей вандровки надгороду, и на лонѣ Вашемъ дѣти, въ Вашихъ очахъ житье окончила и межи Вами останки Ей опочивали!

Честъ и вдяку отдають Вамъ нынѣ Ей мертвыи уста, которы тихонько, солоденько, материньско до Васъ промовляли а такъ нынѣ той обрядъ Св. не яко оказалость — (бо тая дымъ) но яко домъ принадлежащій Ей цнотамъ, себѣ посвящаютъ.

Средь общего жалю — средь понурої тишины, прерываемой только глубокимъ вздохомъ — средь мертвымъ свѣтломъ горящихъ свѣщъ досталася менѣ тая найпечальнѣйшая, но полна чести часть, чтобы я говорилъ о исходѣ той женщины, той матери, съ которою пошло столько добродѣтелей подъ могилу! Но я жалю причастникъ съ Вами Ей дѣти, о ней мовити маю? Но най миѣ вольно будетъ яко сыну русской матери отдать Ей тую честь, которую розумъ кажетъ а сердце чувствуетъ; хотя золота блеску не додамъ.

Была на той вандровцѣ житья въ заводѣ Своемъ найлѣпшою матерію и снокойною сожителькою повольныхъ сыновъ русскихъ.

Абы'мъ ани правду не скалялъ ани тое святое мѣстце — позовлю съ Вами Братія, которы одно съ мною чувствуете о Ей житью — Ей житью яко невѣсты — яко матери — яко сожителькѣ нашей и союза чловѣческаго.

Поганьское блудное мнѣніе не отдаеть вартость женщицѣ въ заводѣ въ назначенью Ей въ житью; но на долѣ церкви христіянской, у подножья креста нашего Спасителя мы жиемъ и повинны жити въ томъ пресвѣчененью, же есть обще всѣхъ Отецъ на небѣ мужей и женщинъ, который роздаючи всѣмъ заводъ, жертвы, посвященія, отъ насъ жадаеть; — Мы же Братія случены всѣ союзомъ братней милости уважаемъ посвященіе-ся яко долгъ правый и первыи права въ сердцю нашемъ вырыты, которы отъ насъ церковь, отечеству и сожитію семейственному принадлежать.

А тѣмъ образомъ въ сердци невѣсты! матери! Ей посвященъся для дѣтей — дѣтей красоты чловѣческаго союза що выровнати годно? Мати по званію Своему жиетъ въ свѣтѣ пространномъ, но для него умерла! Ей свѣтъ есть Ей тихая хатка, где свои дѣти плакаетъ, и имъ свою науку вноуетъ — для свѣта холоднокровна, а для своихъ дѣтей туетъ въ сердцю Своемъ въ свѣтѣ пописы, лавры, трофеи! Око ей бачне, рано, коли соненько-зоронька ранняя обудить, спочиваетъ на дѣтяхъ своихъ и въ вечеръ на томъ самомъ скорбѣ спочиваетъ, бо ктожь ей той скорбѣ отдасть, если не достережетъ его! — Чи то любомудрія велика пространность? чи правничей штуки оборотность влеть въ сердце и мысль дитяти тое, що мати по званію своему черезъ свое чуваніе, и повольное, осторожное выхованіе надасть, которое потомъ ничо выгубити не потрафить, хотя чувство и мысль праву затьмити единымъ есть заданіемъ сожитія въ свѣтѣ. Дѣти честныи и правы

съ подь надзора матери выпущенны на волнуемое ся море свѣта суть славою и дуною матери — суть красотою церкви и отечества, суть вѣкопамятна могила, досягающая Небесъ, на гробѣ матери. Той образъ короткїй женщины по званію ей когожь представляетъ лучше якъ не ишедшую отъ насъ въ Христѣ сестру Елисавету?!

Отъ молодого вѣку Своего ажъ по сивой главы, ажъ до нынѣшняго печального обряда идучи за голосомъ Всевышняго отповѣла тая въ Христѣ сестра наша, тутъ предъ очима нашими сложена, красно и славно званію Своему — бо дѣти Свой на славу церкви, Отечества и общества выплекала — а хотя зѣница перазъ залила ся слезами, сердце стиснулося жалемъ, коли'сь видѣла дѣти Твои розсыпаны а самую себе яко волнами морскими занесенну на скалу отдалена отъ всего, що около Тебе жило — и въ томъ то разѣ яко христїанска матеръ — съ вытревалостію Русина въ нещастію и съ отдаьемся на волю Всевышняго, жилась въ дѣтяхъ Твоихъ, потѣшалась себе и дни Свои солодила — ту чувствуячи материнскїй жаль, роздирающїй сердце надъ стратю дочки и сына Маркіяна, ту бальсамомъ потѣхи напоило ся сердце Твое, слышучи славу Ёго въ стихахъ Ёго, повтаряныхъ отъ задуманныхъ чувственныхъ Русиновъ — хоть самъ пошелъ подъ могилу — ту вѣсть о 3 сынахъ Твоихъ вѣрныхъ Монарху и полезныхъ отечеству и церквѣ вѣнчала Твою сѣдую главу, — ту слышучи о дочкѣ въ время мятежа вѣрной преданїямъ русскихъ отцевъ Своихъ, далекой отъ подхлѣбства свѣту, не цурающей ся первобытного строю и мовы своей Матери-Руси — ту видячи зятя своего нещадающего всѣхъ трудовъ для общества челоувѣческаго, для просвѣщенїя тѣхъ, которы своей опїцѣ новѣрены маеть, словомъ и дѣломъ, память себѣ творячи вѣчную въ Васъ Парохїяне Ёго!

Тое все выпогаждало лице Твое и сродило въ Тебѣ бажаніе на на лонѣ Своихъ дѣтей спочивати! Болѣй отчно надъ утратю такой матери! болѣйте, кому мила память бисерей въ молодой Руси, бо одинъ съ нихъ идетъ подъ могилу! Правда, же никнешъ мати съ помежи насъ, и мы самы смутны съ тугою на сердцю повернемъ и поглядати будемъ на тое мѣстце ложа Твоего, съ виткисъ до насъ такъ солодко промовляла, но пока русскихъ дѣтей имя не загинетъ и Твое въ сердцю ихъ не загинетъ!

А теперъ сестро-мати! прїйми отъ насъ остатный долгъ, который отдаемъ Твоимъ останкамъ, и пращай намъ.

Позвольтежь и менѣ Ей голосомъ по разѣ остатный промовити. Дѣти мои, тѣшу ся, бо дни житїя моего вѣнчаны Вами — тѣшуся, же на Вашемъ лонѣ спочивати буду — но притомъ прошу Васъ, даруйте, если моя слабость прикрости Вамъ сдѣлата — то остатная мнѣ услуга

отъ Васъ! Памятайте на мене, переходячи мимо моеї могилы, уронїть слезу на моемъ гробѣ! Жїйте для добра общества якъ доселѣ, а поставите себѣ вѣкопамятну могилу въ сердцахъ русскихъ.

Благословю! жегнаю Васъ по разъ остатный и дякую за Вашу трудъ. Не забудьте мое материнское благословеніе моимъ прочимъ сынамъ послати. Въ Васъ дѣти жила'мь, Вами мои дни болѣзни моеї сододила'мь, Васъ всѣхъ въ памяти живо маючи весело и спокойно мои дни окончала'мь. Вы невѣсты, сожительки мои пращайте миѣ. Желая Вамъ ровной потѣхи въ дѣтяхъ, яку я дознала'мь, а хотя черны хмары судьбы навлекутъ мракъ на печальное сердце Ваше неразъ — потѣшайтесь Вашими дѣтьми, а сердце материнское дознаеть роскошь велику.

Я отходжу съ свѣта того дѣти мои спокойна и съ тою надѣєю, же радость мою помножите, коли по судьбѣ Всевышняго приукрашены дѣлами посвященіяся для добра челевѣческаго обачемя предъ трономъ Его.

А теперь отдайте мя вѣчному упокоенію и спустѣтъ мя до гробу!
— Тутъ мой гробъ! тутъ вселюся!

Русланові псалми.

Вже по видрукованю цілого матеріялу впала мені в очи коротка Маркіянова записка зроблена олівцем, що містить низше наведені почуеня; а що складом гадок вони похожі на „Русланові псалми“, [поміщені у Онишкевича, т. III, стр. 39—40] тому й я лишнь за ними таку назву.

Не великато слава що ю від людей маєш.

Бо за славою свѣтовою ходитъ завсѣгда жѣрба.

Хто за славою истинною и вѣчною розпадає-сь на свѣтовѣ недбає.

Чоловѣк видитъ лице чоловѣче, а богъ сердце чоловѣче.

Слава доброго чоловѣка, є свѣдоцтво доброго сѣмльня.

Май добре и чисте сѣмльнє, а завсѣгда веселий будешь.

Не чисте сѣмльнє завсѣгда непокоитєся и зжяхає-ся.

Мирненько спочивати бѣдешь, коли сердце твое не лає тя.

Не весели-ся, лиш при добрымъ дѣлѣмъ.

Що ти Богъ дау приймай з покорю (смирно) сли миле весели-ся величай дателя (дача) и дякѣй, сли не миле, не нарѣкай не распѣкай-ся, надѣся и моли-ся а злекшѣє лихо и мине.

Колись в чим провиниў и прогрѣшиў, бѣдь собѣ сам сѣдарем по правдѣ; а сли приїде кара (казнь) бѣдь терпеливим в покорѣ.

Колись в гараздѣ ждай смѣтка, колись в печали и жѣрбѣ надѣйся на радость.

Чого не знаешь не стидай-ся вчити; невѣти а хотѣти ся навчити, в честно, невѣти а нехотѣти ся навчити то ганьба.

Miscellanea.

Помічні дні.

Причинки до історії панщини в Галичині в XIX в.

По прилученю Галичини до Австрії старав ся австрійський уряд упорядковати відносини між дідичами і підданими. Передовсім означено докладно сі обовязки, який мав сповняти підданий в хосен свого пана за ужитковане землі, яка була в його посіданю. Але тому що визначені в тиждні дні, в які мав підданий працювати для свого пана, не вистарчали на виконане всеї роботи на панських ланах, уставив австрійський уряд 1786 р. помічні дні за доплату на час сінокосів і жнив. Та сей уряд знав аж надто добре безоглядність дідичів супротив підданих. Щоб охоронити селян від самоволі панів, наказав отже австрійський уряд своїм циркулярним властям, аби кожного року оголошували плату за помічні дні. Циркулярні власти уложивши ціни повідомляли консисторії, а сі деканів — з зазивом, щоб кожний сьвященник три неділі, або сьвята, оголошував в церкві народови, які ціни уставлено в дотичнім році за помічні дні. Переглядаючи 1900 р. писану книгу, де записувано всякі розпорядження духовної і сьвітської власти, — власність руської парохії в Кривчи над Сяном, порохницького деканата, знайшов я там низше поданий Okólnik порохницького декана, о. Ігната Давидовича, пароха в Радимні. В сій книзі були також вписані розпорядження про ціни за помічні дні в рр. 1819, 1824, 1829, 1830 і 1831. Обіжник з 1817 р. подаю тут в цілости, бо в нїм докладно говорить ся про помічні дні, півнійших не подаю в цілій основі, а лише ціни в спільній табельці. Цікаве явище що ціни в 1819 р. значно упали супротив 1817 р. Можливо, дідичі кривдували собі, що ціни за високі, що вони не можуть

обстати, і уряд зробив їм уступку, бо визначив два роки пізнійше ціни значно менші. За те в р. 1831 підносять ся ціни за запряги.

Також додаю ще розпоряджене перемиської консисторії з 1827 про помічні дні в Самбірській окрузі. Визначені там ціни низші, як були в 1824 і 1829 р. в Перемиськім. Яка притока сеї ріжницї в цінах, годї сказати. Може через те, що в Перемиськім властителями сіл були дідичі, в Самбірській камера; а може і менша видатність землі в переважній части Самбірського округа обнижала ціну за роботу на поли.

№ 78. Okolnik. Na mocy najwyższego dekretu nadwornej kancelaryi de dato 22 marca r. b. Najiasniejszy Monarcha rozporządził raczył, aby za dni pomocne stosownie do okolnika ddto 9-a augusti 1786 dominiom gallicyiskim od pewney klasy poddanych w czasie siana košby i zniwa robic się mające, wynagrodzenie podług rzeczywistey czyli mieyscowey ceny płacone było; aby te mieyscowe ceny przez kazdy cyrkularny urząd z roku na rok albo dla całego cyrkulu, albo ieżeliby w okręgu iego znaczna roznicza płacy za robocizny ukazywała się, dla roznych okolic cyrkulu wyiednać, postanowic w przy należytym czasie przez kuready do wiadomości podać, ze rekursu przeciwko przez cyrkul wyznaczonym cenom mocy wstrzymującey (vim suspensoriam) nie mają.

To najwyższe rozporządzenie stosownie do wys. guber. dekretu ddto 19 kwietnia 1817. № 16933 do powszechney wiadomości z tem wyraznem dodatkiem podae się, ze te ceny, ktore cyrkularny urząd do wynagrodzenia za dni pomocne czasowicie postanowi, iedynie za dni pomocne przy siana košbie i zniwie płacone bydz mają. Dominia zaś nie mają prawa za te same lub inne cene do innych robot pociagać, albo też tę klasę poddanych, ktorzy do robienia dni pomocnych podług okolnika ddto 9-a augusti 1786 nie są obowiązani do odrobienia tychże pomimo podwyższoney ceny zarobkowej przeciwko ich woli przymuszać.

Gdy ta najwyższa wola częścią w tem celu została oznaymioną, aby poddani mogli miec sprawiedliwie zapłacone wynagrodzenie ich pracy, a tem sposobem zapomozienie wyżywnia się, częścią zaś aby poddani do pracowatosci i czynnosci pociągnięni, a osobliwie krescencya iak nayspieszniey i bez uszkodzenia do stodoł zebraną była, przeto poddanym iak naysurowiey rozkuzuie się te dni pomocne z pilnością i usiłowaniam odrabiać, bo inaczey na żądanie dominiow kazde niedbalstwo surowo zgromione zostanie.

Na mocy tego naywyższego rozporządzenia wysokie rządu kraiowe dekretem de dato 27 maja r. b. № 25302 na podanie tuteysze urzędowe następujące ceny za dni pomocne na rok terazniejszy postanowiły i wyznaczyły.

a) za ieden dzień pomocny przy siana košbie, albo przy koszeniu zboża, to iest gdy poddany kosą robi . . . . . 30 kr.

b) za ieden dzień pomocny przy zniwie zboża, gdzie też kobiety i wyrostki z sierpein wychodzą . . . . . 22½ kr.

c) za ieden dzień pomocny z zaprzęgiem 2-ga bydła połtrzecia tey ceny, która dla zniwiarza iest wyznaczoną to iest . . . . . 56 kr.

d) za ieden dzień pomocny z zaprzęgiem 4-ga bydła, iezeli do tego tylko ieden człowiek uzywany półtora razy tey ceny, która za parobydłowy dzień iest wyznaczony to iest 1 fl. 24 kr.

Jezeli by przy takowym czworobydłowym dniu ciąglem dwoch ludzi było, podwoyna parobydłanego dnia należytość należy się 1 fl. 52 kr.

Ktorem to sposobem poddani płaceni bydź maia. Dominiom tedy i zwierzchnosciom mocno zalecono aby podług tego stosowali się, poddanym ninieysze rozporządzenie oznaymili, za dni pomocne wyznaczone ceny pracy płacili i od tego nie odstępowali. W. W. J. J. X. X. dusz starownikom zas okolnik ten z tem nakazem Przeswię. Urzędu Cyrkularnego Przemyskiego ddto 3. junii b. r. № 5598. J. W. konsystorza ddto 2 maii № 1107 przesyła się, aby kazdy rozporządzenie to w kazdey parochialney cerkwi ludowi na nabozenstwo zgromadzonemu przez trzy dni niedzielne lub święteczne publicznie pod surową odpowiedzialnością ogłaszał i z ogłoszenia takowego w kazdem razie wywieść się mógł. Z Radymna dnia 20. czerwca 1817. Jg. Dawidowicz Dziekan Pruchnicki.

З парохіяльної книги в Кривчи, до якої кождочасний парох вписовав всякі розпорядженя висших властей, переписав я ціни за помічні дні ще за pp. 1819, 1824, 1829, 1830, 1831. Сі ціни за всі наведені літа так виглядають :

	1817 p.	1819 p.	1824 p.	1829 p.	1830 p.	1831 p.
Косарь	30 kr.	16 kr.	18 kr.	20 kr.	22 kr.	24 kr.
Жнець	22½ kr.	12 kr.	12 kr.	14 kr.	15 kr.	18 kr.
Запряг в парюу худоби і одним чоловіком	56 kr.	30 kr.	36 kr.	50 kr.	54 kr.	1 з. — kr.
Запряг з 4 худоби і одним чоловіком 1 вол.	24 kr.	30 kr.	50 kr.	1 з. 15 kr.	1 з. 20 kr.	1 з. 30 kr.
Такий сам запряг і двоє людей . . .	1 вол. 52 kr.	1 з. — kr.	1 з. 4 kr.	1 з. 40 kr.	1 з. 45 kr.	2 з. — kr.

Подібне розпоряджене в справі помічних днів в Самбірським окрузі з 1827 р. подаю понизше:

№ 909. W cyrkule Samborskim, oznaczone w roku przeszłym za dnie pomocnicze w czasie sianozęcia i zniwa ceny, są takie na rok 1827 utrzymane, a to:

1. za ieden dzień roboczy z sierpem	10 kr.
2. za ieden dzień roboczy z kosą	15 kr.
3. za ieden dwusprężny pociązny	30 kr.
4. za ieden czworosprężny pociązny o iednym człowieku	40 kr.
5. za ieden czworosprężny pociązny o dwóch ludziach	1 fl.

w walucie wiedeńskiej.

Co dusz starownicy poddanym w moc wezwania c. k. krajowych rządów z dnia 1. czerwca r. b. do liczby 33350 zwykłym sposobem ogłosić maia. Przewielebny J. X. Dziekan takowe zarządzenie dusz starownikom dla uskutecznienia bez zwłoki przesze. W Przemyslu dnia 13-o czerwca 1827, Jan Biskup, Sielecki.

Мисайло Зубрицький.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1903. — Часописи українсько-руські.

Літературно-Науковий Вістник у сьому році закінчив шестий рік свого існування. Був видаваний по тій самій програмі, що й давнійше. Наукова частина дещо біднійша була тепер, ніж попередніми роками, попри се однак сей річник інтересний науковою частею що до різnorodности і вартости. Богато цікавого було уміщено у Хроніці, як досі бувало. З кінцем року редакція розіслала „Покажчик“ до всіх дотеперішніх томів, влучивши сюди і Хроніку та Бібліографію. На жаль однак сей Покажчик не дуже придатний, бо уложений не відповідно до матеріалу, а по заголовкам статей. До того й не повний він. Та пригляньмо ся останньому річникови.

Найповажнішою працею наукового відділу була стаття О. Терлецького — „Галицько-руське письменство 1848—65 р.“, друквана з посмертних паперів. З огляду, що се майже одинока праця з того обсягу, докладнійше обговоримо її в бібліографії. Скажемо тільки, що вона служить продовженням „Літературних стремлень Галицьких Русинів“, друкованих у „Житю і Слові“ (XXIII, XXIV). Друга з ряду стаття більшої вартости, то студія І. Франка про І. Гушалеви́ча (XXIII, XXIV). Фігура автора „Мир Вам братя“ підпала тут такій самій аналізі, як давнійше Петрушевича й Наумовича, а з того показуєть ся, якою патологічною проявою єсть у Галичині москвофільство: в одних воно убиває природні дари ума, в иньших людей, цілком нікчемних, робить буцім то великих поетів і незабутніх діячів. Коли два иньші згадані патрони галицького москвофільства мали що найменше якийсь природний талант, що в часом змарнував ся або скривив ся, то Гушалеви́ч

належав до людей, що не знати чому виростають на великих людей, а не мають до того ніяких основ. Ціла його слава за життя, ну і по смерті — в некрольогах, така сама штучна і неприродна, а навіть патологічна, як і само галицьке москвофільство... Автор змалював сього „великого поета“ зі всіх сторін. Він піддав основній критиці головні твори Г—а, що були його славою, головню „Мир Вам братя“, показуючи, яка безідейність, яка мертвота, а навіть безхарактерність випускала їх у світ. Успіх деяких його творів поясняє автор тим, що „Гушалевиц сим разом оказав ся рідною дитиною свого часу — не бурливого 1848 р., а гнилої доби попередніх літ, виступивши серед бурі, оказав ся навіть віщуном, віднайшов у серці руського інтелігента грубі поклади інерції, тупости та апатії, і відозвав ся до сих темних сил відповідним для їх смаку темним словом...“ Так само аналізує автор иньші його твори з перших виступів — головню його вірш в честь цїс. Фердинанда. Иньші його ліричні пісні і нісеньки стали популярні тільки тому, що до них давнійші наші композитори доробляли гарні музичні арії — та й задля них сьпівають ся деякі ще до нині. Вскорі по перших семінарських виступах був Гушалевиц покликаний до ширшої публичної діяльности, брав участь у з'їзді руських „учених“, а 1849 р. почав видавати часопись „Новини“, цілком пусту і безідейну, а пізнійше „Пчелу“, цілком не ліпшу — і на них зупиняєть ся автор довше, показуючи цілу мізерію Гушалевица, як редактора й автора. Про політичну діяльність Гушалевица, як посла до гал. Сойму й австрійської Державної Ради, автор говорить дуже мало, за те знов докладнійше розбирає його твори з пізніших часів, його чим раз більший упадок, ненависть до нової національної думки, та при тім безхарактерність, що проявила ся між иньшим у писанню похвальних рецензій самому собі до російських часописей.

Гарна статя п. Олександрі Бфименко про національне роздвоєнє в творчости Гоголя (переклад) показує, в яких суперечностях жив сей письменник, родом і серцем чистий Українець, що до культурних, політичних і соціальних поглядів — Росіянин, та злука довела його до повної психічної суперечности. До кінця життя він пристрасно любив Україну й українську мову, Московщину мало що не ненавидів, а разом із тим був горячим російським імперіялістом. „Гоголь носив у глибині душі дві правди, в яких одна укривалась на дні його артистично творчої психології, оживленої національним елементом, друга володіла зверхньою поволокою його резонуючої душі. Тим способом світогляд великого письменника був повний роздвоєня і тяжких суперечностей. Те роздвоєнє і суперечність були натуральним і психологічним впливом сеї обставини, що Гоголь відірвавсь від свого національного ґрунту для служби російській державі, але не позбувсь і не

міг позбутись виключности своїх національних симпатій. Він став ся вірним прибраним сином російського імперіялізму, але не міг асімілюватись із російською нацією...“ (XXII).

У статі — „До характеристики семінарських часів Івана Котляревського“ подано за W. (Русская Мысль, X) спомини І. Мартинова, російського геленіста, що учив ся у тій самій школі разом із Котляревським, спомини з ріжного боку інтересні, незвістні для дотеперішніх біографів поета (XXIV). У статі п. з. „Про незабутнє“ дав ветеран нашого письменства д. Д. Мордовець цікаві спомини зі своєї знайомости з М. Драгомановом. Форма спогадів белетристична, але подекуди має документальну вартість, бо вилетіні в оповіданні деякі листи Д. З тих листів видно невідрадли матеріальні обставини, серед яких опинив ся М. Д. на вигнання, та між тим ревно заходи його коло збирання підмоги серед російських земляків на нову поступову пресу в Галичині, якої моральним батьком був він до смерти. Частину одного листа сконфіскувала ц. к. прокураторія за критичний вислов про політичної стан Галичини (XXI, XXII). Автобіографія П. Грабовського відслоняє страшенну картину життя сього талановитого письменника, що зійшов зі світа передчасно завдяки політичним порядкам сучасної Росії (XXII).

В некрольогах подано згадки про П. Грабовського, Костя Горбала (XXI), К. Устияновича (XXIII), — огляд письменської діяльности останнього писав В, артистично-малярської І. Труш; про Ів. Воробкевича подав доволі докладну силуетку В. Гнатюк, означаючи при тому стійність його літературної спадщини (XXIV).

В Новинах нашої літератури бачимо оцінки: на нове українське оповідання М. Вовчка („Чортова пригода“) і при тому рецензент (д. Франко) піднімає на ново питання авторства „Народніх оповідань“, схиляючи ся до признання його за Марією Марковичкою (XXXI); І. Личко обговорює оповідання нового письменника Винниченка п. з. „Сила і краса“, підчеркуючи гарні прикмети оповідання, авторови віщує будущину, але обережно, тож і поклав заголовок: Талан чи випадковість? (XXI); прихильний відзив про „Зорі“ М. Чернявського подає д. Франко (XXI); так само прихильну оцінку знайшла „Осінь“ В. Лепкого у п. М. Грушевської, за що — дивоглядно — образив ся на сю оцінку автор і його приклонники (XXI).

В останніх роках виступив письменник Семен Земляк, що пише оповідання в українського життя — по французьки. Д. Франко розбирає його оповідання *Sous le knout*, підчеркує місця, що свідчать про дійсний талант автора. Критик догадуєть ся що С. Земляк — то жінчина польської народности (XXIII).

Понад те літературної критики у цьому році не було, хіба що дрібні замітки у „Хроніці“. Натомість редакція відчинила в цьому році нову рубрику: „Дискусії“. Зачалась вона голосами про статтю д. Єфремова в Київській Старипі п. з. „Въ поюсахъ новой красоты“. Забирали тут голос: І. Франко, В. Коцовський (XXI), І. Конач (XXII, XXIII) і К. Гриневичева (XXII). Як відомо д. Єфремов став на становищі, що в літературних творах повонні панувати виключно соціальні теми, а всякі „настрої“ — то деґенерація. Д. Франко виступив проти так вузького поняття артистичної творчости, признаючи добрими й нові напрями, аби тільки був справдішній талант. Безоглядну оборону т. зв. декадентизму підіймив д. Коцовський і п. Гриневичева, натомість д. Конач вибрав середину, хоч таки його симпатії по стороні т. зв. старої школи. Про domo sua заговорив у тій самій справі ще д. Хоткевич, один із анатемізованих д. Єфремовом авторів (XXII). „Дискусії“ велись ще в одній притоки, а се в поводу статі д. Стешенка „Новѣйшая украинская поэзія“ (Научное Обзорѣніе, 1902). Забирали в ній голос: С. Єфремов двічі („Критика sui generis“, XXII і „Відповідь профана“, XXIV) і сам автор („З приводу уваг д. Єфремова“, т. XXIII). Полеміка, на жаль, не удержала ся у тоні поважної наукової дискусії — стала вкінці неспачна.

О. Макарушка подав огляд руських памяток у Кракові, а то в музею ґр. Чапського, кв. Чарторийських, в т. зв. „руській“ каплиці на Вавелю і теперішній ґр. кат. церкви (XXI). Ґ. Хоткевич подав свій реферат про українських бандуристів та лірників, читаний на XII археол. з'їзді в Харкові. Ся частина, що обговорює історію народніх сьпіваків, могла-б бути і цілком пропущена; за те характеристика кількох бандуристів з Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній интересна. Зазначено тут забування історичних пісень, а сьпівання передусім реліґійних. Вкінці висказує автор остре слово догани рос. урядови за те, що переслідує бандуристів і лірників (XXI). У XXI т. поміщено статтю про „Історичне товариство в Чернівцях“, що почало свою діяльність доволі голосно, за те тихо заснуло. Чи викопано що з широко zakresної програми — не чувати нічого. Наміреному з'їздови славянських фільольогів у Петербурзі 1904 р. присвячено дві статі, одну проф. Ягіча (в перекладі), другу д. В. Подано в них огляд підготовань і докладний плян праць з'їзду (XXIII). М. Вороний дав короткий нарис життя і творчости артиста-маляря С. Васильківського (XXII). Про малярські вистави у Москві писав П. Перекидько, зазначаючи українські сюжети і твори Українців: Столиці, Розвадовського, Крижицького, Ковалевського, Пимоненка, Маковського й ин. (XXII).

Реферат дра М. Кордуби про біблію в освітленю найновіших вавилонських ровкопів обертаєть ся коло голосного в останніх роках питання, званого по німецьки *Bibel und Babel-Frage*. Автор зробив добре що познайомив про нього ширшу публіку, але реферат має одну хибу: використана у ньому ледви десята частина відповідної літератури, а про голоси противні поглядам проф. Деліча (між ними і дуже поважні) таки не згадано нічого (XXI). Сюди-ж належить перекладена статя Майспера про найдавнішу законодатну книгу на сьвітї — вавилонського короля Гаммурабі (XXI), і така-ж замітка про королівську бібліотеку у Ніппурі, віднайдену проф. Гільпрехтом (XXII).

В новинках історичної літератури подає др. І. Копац короткі згадки про виданнє: *Der alte Orient*, Е. Маєра *Zur Theorie und Methodik der Geschichte*, А. Гарнака *Die Mission und Ausbreitung des Christentums*, II. Кавера *Palestra vitae* (XXI), і про нові видання німецького бібліографічного інститута (XXII). З історично-літературних статей подано у перекладі: нарис Г. Брандеса про данську літературу по 1870 р. (XXI); словінська література 1902 р. Ф. Відіца (XXII); М. Грушевський подав у 25 літню річницю смерті М. Некрасова огляд житя й письменської діяльності сього поета (XXI). М. П—к подав характеристику славного чеського політика Ф. Рігера, що саме умер у тім році, звернувши головну увагу на становище його супроти Русинів на конституційнім соймі 1848—9 р. (XXII). В перекладі подана статя проф. Ягіча про А. Н. Пипіна з нагоди його 50-літнього ювілею (XXII).

„Дещо про Закопане“ В Шухевича подає вражіння і помічення автора з сього кліматичного місця. Подано декілька дат із його історії, представлено загальними рисами теперішній стан, заакцентовано головню закопанську народну штуку. Автор признає, що артистичний талант Гупулів без порівняння більше розвятий та всесторонний, одначе ані дробину так не використаний для національної української штуки, як закопанські взори для польської. Статю прикрашає кілька малюнків (XXI). Д. Хв. Вовк дав дуже гарний опис подорожи з Парижа між Басків у Іспанії і побуту між ними. Як етнограф та етнолог дав автор позір на всі характерні прикмети сього оригінального народця в його приватнім і публичнім житю, та що крок виводить порівняння й паралелї в Україною. Жаль тільки, що при нагодї не познайомив автор читача в питаннєм про расове та язикове походженнє Басків (XXIV). Про вірменську народню музику писав К. Квітка (XXII).

Про відслоненнє пам'ятника Котляревського в Полтаві писав В. на основі статей у щоденних часописах (XXIV). На питаннє

скільки в Петербурзі Українців відповідає Українець що число подане петербурською мійською управою 1513 рішучо за мале і з'явило ся тільки наслідком національної несвідомости Українців та плутанина термінів: руський, великоруський, малоруський. Автор доводить, що число Українців треба піднести хоч до 11.000 душ (XXIII). У „Дрібних листах з України“ висловляє д. Г. Хоткевич песимістичні погляди про антінаціональну деморалізацію деяких українських селян (XXI); проти того песимізму заявив ся д. Єфремов у статі п. в. „А може ще не все пропало?“ де показує, що українські селяне дуже охочі до української книжки (XXII). Під педагогічним крутійством розуміє д. Вільхівський змагання російських педагогів оправдати варварське недопущення української мови у народних школах. До тих крутійв належать і родом Українці, як прим. д. Лубенець, якого книжку автор саме розбирає (XXIII). Успішність боротьби Литовців проти русифікації заставляє д. С. Е. покликуватись на них, як на примір до наслідування для нас, у статі п. в. „Наука нам“ (XXII). „Картка з історії польсько-литовсько-українських відносин“ М. В. дає добрий документ, як теперішня польська молодіж розуміє польсько-литовсько-українське братерство навіть на чужій швайцарській землі (XXII).

С. Петлюра писав про народню освіту в Росії. Числа показують страшенно низький ступінь народньої освіти в Росії; спеціально про Україну автор не уміє нічого сказати. А шкода! (XXI). В увагах про галицькі середні школи використав В. Гнатюк справозданне ц. к. краюї шкільної Ради про сі школи, даючи головний позір на поділ учеників по націям і вірам, клясифікацію і стан науки української мови (XXIV). Про реалізм і гуманізм у вихованню молодіжи заговорив др. І. Копач у статі п. в. „На старім шляху“. Як показує заголовок, стоїть автор на становищі консерватистів, хоч не безоглядно. Свої замітки навязує до статі Педагога у попереднім році Л. Н. В. п. в. „На новий шлях“ (див. Записки т. LIII). Ся статя Педагога у самій основі мало подобається авторови. Він різікує навіть такий смілий погляд, буцім то етика не знає дійсної переміни, еволюції, що вона в основі все та сама, у всіх часах та у всіх народів. Очевидно, що з автором нема що на сьому місци спорити, хоч він ховається за Бокля. Етичні погляди підпадають таким самим правилам безнастанної переміни, як і усе на світі. В кождому разі чоловік знайомий із Платоном та Арістотелем, наукою Будди і Христа, творами Спіноци, Ніцше, Толстого і ин. не повинен говорити про незмінність етичних поглядів.

З дальших заміток автора, дещо помотаних і зложених в самих майже виписок з голосів різних учених, виходить, що автор стоїть за

тим, аби виховання молодіжи опирало ся на історичних основах, а не математично-природних, але рівночасно допускає можливість перекладів з класичної літератури, замість оригіналів. Тим загальним і детальним поглядам можна би що крок поважно перечити й успішно збивати, та тут не місце до того, тим більше, що порушують вони дуже різнородні теми. Все таки вазначу одну-дві гадки про сей предмет, иньші, анїж має автор:

Поперше, автор, як і всі оборонці класичних мов у школах, думає, будім то ті аргументи, що їх можна навести в користь дотеперішнього виховання (бож дійсно, деяких, хоч нечисленних, поважних аргументів тут не хибне). послужили заразом основними причинами, що люди як раз сі старинні язики вибрали на предмет виховання. Погляд цілком хибний і дуже подібний до оборони кривавих поєдинків, що мовляв в основі їх лежить охорона чести, хоч генеза двобоїв не має нічого спільного з понятєм чести. Тому то при подібних дискусіях треба радше говорити, що в давнину викликало потребу учити ся на старинних мовах, чи сі потреби й досі існують, кілько користи і кілько шкоди ся система приносить. 2) Історична осьвіта і класична осьвіта се ще не синоніми, тож і мішати їх не годить ся. Так само пізнання артистичних прикмет літературних творів ще не пізнання розвою людського духа і людської творчости. 3) Про ліпшу прилатність старинної історії для педагогії від усякої иньшої — годі спорити, але й годі згодитись із автором, що старинна, грецька і римська культура жерело і початок нинішньої європейської, а не одно з дуже низних звен, та що „розвій суспільного життя людського типово закінчений“, і то навіть у „господарці державній!“ Авторітет Бен Акіби ще не аргумент. 4) Домагаючись історичного виховання, як основи педагогії, і оціняючи його висше від реалістичного (на основі односторонних цитатів) забуває автор про одну ріжницю між обома напрямками: педагогічна вартість історії лежить виключно в руках учителя і може бути найбезстиднійше надуживана, натомісць вартість т. зв. реальних наук лежить таки у самих них і учителеви дуже трудно фалшувати їх. Виходить отже, що оба напрями повинні йти до якогось часу цілком рівнобіжно і рівномірно. Сеж прецінь пайпростіший вихід, а не, як пропонує автор, одно товкти аж до переситу, а з другого дати тільки „елементи та найважнійші товчки“. 5) Вкінці автор мало розуміє, що ціль сучасного публично-державного виховання — не ідеал совершенного чоловіка, а тільки систематичне препаровання людей для певних політичних і соціальних цілей. Така генеза новочасної школи і такою вона досі полишила ся. Стільки хотів я сказати про основні думки д. Копача, иньші полишаю на боці, хоч про них можна би і ще більше сказати (XXI). До загальної педагогії належить теж

питання, що його поставив М. П. у відділі „Дискусій“ про те, чи повинні ми просвічати наші діти про полові справи (XXI). Згадаю ще, що про боротьбу з алькоголізмом писав В. Лаврівський; єсть се реферат про антіалькоголічний з'їзд у Відні 1901 р. (XXIII).

Природний відділ заступлений був доволі чисельно, хоч не дуже відповідний був добір. Про ненастанну деградацію енергії, конечну прояву і причину всякого руху і життя в природі писав на основі найновіших дослідів Ю. Гірняк (XXI). Др. І. Луценко помістив статтю про значінне високої температури в хворобах і про те, чи треба її штучно понижати (XXII). С. Пятка подав історію продукції нафти в Бориславі (XXII). Нарис Ван т' Гофа п. в. „Розвій природничих наук у XIX в.“ подав у перекладі др. В. Левицький не звісно для кого: для спеціаліста воно дає за мало, для профана по формі мало зрозуміле (XXII); у його-ж перекладі подано статтю І. Кайзера про теорію електронів (XXII) і Ферстера про сумніви у стійність космогонії Канта-Ляпласа (XXI).

С. Т.

Діло за той рік подало декілька цікавих фейлетонів, що тикають історії української літератури. І так в нагоди відслонення Котляревському пам'ятника в Полтаві появилася характеристика його творів в статі Ів. Стешенка, „О художницько-літературнім значінню творів Ів. Котляревського та о його заслугах“. Се промова виголошена в день відслонення пам'ятника на святочнім засіданню полтавської думи. Автор рисує стан української літератури перед виступом Котляревського. Під напором умов історичного життя XVIII в. національна українська література того часу мусіла замовкнути і зівсім загинути. Соціально-політичне життя України в часі виступу Котляревського дійшло до крайніх границь занепаду; автономія знівечена, козацька старшина винародовляється, саме козацтво прибите, селянство закріпощене, а все народне стало предметом погорди і посміховиска. В II пол. XVIII в. суспільна й богословська драма паде; українська мова виперта з літератури; вона живе тільки в невеличкім крузі комічних інтермедій та інтерлюдій, в народно-вертепній драмі, в ораціях, любовних піснях, в віршах-сатирах та віршах-елегіях, написаних на суспільні теми. Та все то було власністю тільки півосвічених кругів, було в погорді, вважалося нічим в порівнянню з державною літературою. Саме в таких обставинах виступає Котляревський. Для нього було тільки два виходи, або піти по стежці російського письменства, або зробити літературний подвиг, щоби підняти рідне письменство на ступінь художнього. І він перший поважився на той другий крок. Котляревський перейшов чисто демократичну школу виховання, виріс в народній атмосфері, був людиною

в поетичним талантом і придбав собі критичного чуття. З таким арсеналом вступив він в жите, стрінув ся тут зі згаданою альтернативою, і любов до народу пхнула його на дорогу рідного письменства. Автор переводить в декількох місцях аналогічне порівняння між „Енеїдою“ Котляревського і Осіпова і доходить до висліду, що Котляревський ширше розмальовує поодинокі картини, як Осіпов і ті образи і малюнки переняті в нього глибокими рисами народности. Під впливом ідей французької освіти, ідей вольтеріянців, масонів і иньших представників розумового розвою людскости Котляревський стає свідомим, широко-народним та заравом загально-людським поетом і відбив у „Енеїді“ псіхіку тодішнього Европейця або що найменше інтелігента України. Ще більше свідомим своїх ідей виступає Котляревський в „Наталці Полтавці“ і „Москалю чарівнику“. Ідеал Котляревського одноголосний з кращими поривами XVIII в. і він то вводить його твори в пантеон творів все-світної літератури. Тим поєднав Котляревський народну творчість з вищими літературними формами і тим самим відсунув завісу перед рідним письменством і відкрив йому безкрай простір всесвітнього розвою. З другої сторони він відкрив перед нами богацтво народного духа, виволив український народний дух з кайданів. Під впливом Котляревського виступає Гулак, Квітка, Шевченко на Україні, а Шашкевич і Вагилевич в Галичині. Заходами Котляревського сотворилось нове українське письменство з реальним напрямом, живим гумором і демократизмом. Таким чином став Котляревський літературним реформатором своєї вітчизни, ввів її в круг культурних націй і через те заявив на Україні таке місце, як Данте в Ітаїї, а Пушкін в Росії. Такий зміст відчита.

Коротку Історію церковного співу й музики подає фейлетон Н. Вахнянина, в справі потреби заснованя „Музичогого Інститута“ у Львові; він дає погляд і на історію церковного співу в Галичині. З нагоди 35-ного ювелею діяльности М. Лисенка подало „Діло“ фейлетон Домета п. в. Микола Лисенко яко русько-український композитор. Другу таку характеристику иньшого артиста на полі штуки — Ів. Труша подає Е. Турбацький п. в. Іван Труш.

Про фейлетон Славянофільство в Росії а російське правительство, де обговорюють ся на основі урядових документів перші початки славянофільства в Росії і ворожі відносини до нього російського правительства не будемо ширше говорити, бо се тільки витяг з ІХ кн. журналу „Русская Старина“ з 1903 р. Так само фейлетон Чи існує український стиль? передрукований з „Кіевської Старини“. Згадаю ще широкий реферат (продовжуваний 1904 р.): Польща на Руси за часів панованя Жигмонта III, написаний на основі книжки

В. Лозинського *Prawem i lewem*, обyczaje на Rasi Czerwonej за powowania Zygmunta III (Львів 1903).

Др. Ів. Копач подав в тім річнику кілька фейлетонів. В статі, Що таке культура? переводить за проф. Шурцем (*Urgeschichte der Kultur* 1900) найперш аналіз поодиноких сконстатованих фактів, що як небудь тикають культури, а далі синтетичним методом доходить до відповіді, що „культура є то спадщина праці минулих поколінь, о скільки воно проявляєть ся в талані, сьвідомости, праці і творах кожного сучасно живучого загалу людий“. Другий фейлетон дра Ів. Копача: Досліди історичної давнини появили ся в нагоди вицання монографії звісного орієнталіста Вецоляда „*Ninive und Babilon*“ подає короткий огляд здобутків асіріології. Третій фейлетон того-ж автора Природа, наука і віра, має вповні загальний характер.

Як попередніх років, так й тепер друкувало „Діло“ критичні огляди нових літературних творів. І так д. Антін Крушельницький подав фейлетон: Із найновішої української поезії, де розбирає нові збірки двох молодих поетів В. Пачовського і Б. Лепкого. Д. М. Лозинський в фейлетоні: З літературних новин, подав рецензію на альманах „Зъ надъ хмаръ и долынъ“; він підносить те, що до альманаху ввійшли писання самих молодих письменників і в тім бачить заслугу альманаха. Нова повість Пидеші: Восток і Запад викликала в тім річнику „Діла“ дві рецензії одна С. Яричевського п. з. Найновіша українська повість, і Далекого, З новости нашої літератури.

Згадаю ще декілька описів подорожи як д. Ст. Томашівського, Вразіння в побуту на Україні, і М. К., Листи з дороги (з Штутгарту, Штрасбургу, Парижа і Кольонії) та популярні статі в природних наук др. М. Коса: Щиплене вієни, Невражливість на хвороби, та Ів. Раковського Правітчина живих сотворінь. Крім тих згадаю ще оті фейлетони: Ружена Алємова: Новочасна жєнщина в народній суспільности; Кріста Нєвшімальнова: Жєнщина яко мати, а її духова праця; Т. Масарик: Жєнщина а полїтика; Націоналізм і шовінізм. З белетристики друковали ся переклади з письменників Чехова (Протекторки, Горе, Нахлібники, Лихє діло, Письменник, Чорний монах, На фірі, Дім з мєзавїном), Горкого (Болєсь, Морська буря, Гордовитий письменник, Рїздвянє оповїданє), Андрєєва (Сьміх, Ангельчик, Мовчанка), Толстого (Про розумнє вихованє дїтїй), Тургєнєва (Доволї), Потапенка (Баба вмїшала ся), Кнута Гамсуна (Побідник, Відчит, На прерїї), Золї Гї де Мопассана й ин. З наших письменників згадаю Коцюбинського (На каменї), Яричевського, Ярошинєску, дра Чайківського. Як літературний додаток виходило в 1903 р. дра А. Чайковського: Своїми силами, та Ів. Вазова: Під ярмом.

Руслан за той рік подав дещо більше статей наукового характеру, як за попередній. Найперш згадаю статтю Б. Барвінського „Постулят шляхти галицької землі в справі здемольованя церкви“. Автор подає один документ з ґродських книг краєвого архіву — лист „маршалка лицарского кола“ гал. землі Роха Яблоновского з 1725 р., в якому той іменем шляхти гал. землі домагаєть ся від львівського єпископа Атаназія Шептицького здемольовання повозбудованої церкви в селі Боднаріві станицл. пов. бо та церква наче-б то поставлена in alieno hono. По критичному розборі приходить автор до вислїду, що не то було причиною жадання галицької шляхти, що церква побудована на „чужому добрі“ (сього єпископ був би не зробив!), а була то інтрига посесорів Боднарова оо. Францішканів, що захопивши давнійше старшу церкву в Боднаріві в свої руки хотїли поволеньки перемінити село в латинську парохію, а тут нова руська церква стала-б на перешкодї їх плянам. Той сам автор полав ще сїгілляграфічну замітку „Дві печатки галицько-володимирських князїв з 1316 і 1335 р.“ Обговорює тут дві печатки гал.-володимирських князїв Андрія і Льва II та Юрія II з 1316 і 1335 р., на основі фотографічних знімок тих печаток помічених в розвідці пок. проф. А. Левицького п. в. „Ruthenische Theilfürstenthümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387“ в видавництві Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild“ з 1898 р. доходить до гадки, що печатка на грамоті з 1335 р. така сама як на грамоті з 1316 р. Третя статейка тогож автора „Краєвий архів актів ґродських і земських у Львові“ (Бернардинський) подає літературу про архів, короткий огляд його матеріалів та вказівки як читати акти. Д. С. Елюк подав пояснення до Шевченкового „Іржавця“ — просліджує о скілько Шевченко відступає від історії (свідомо змінює дещо хронологію), говорить про літературні впливи в „Іржавці“ (автор не годить ся з гадкою дра Франка, про вплив Міцкевича на „Іржавця“ — Dr. Franko, Adam Mickiewicz w rusińskiej literaturze, Kraj 1885 — а признає вплив народній пісні) і ставить „Іржавця“ між найкращі твори Шевченка. П. в. Любезного „Галичанина“ нові „філологіческія етимологіческія и ортографіческія изобрѣтенія“ читаємо статю д. Н., де він в звіснім своїм ніби гумористично-іронічному тоні на основі староруських памяток і живої народної мови збиває вигадки москвофільської часописи „Галичанина“, що підняла на глум декілька язикових фoрм, яких уживає український нарід в Галичині (нпр. мисьмо ходили, косити-му, я сьї купав) і виказує при тім незнанне галицьких „етимольоґів“ в етимольоґічному писанню.

З нагоди 20 роковин смерти Володимира Барвінського появила ся в передній статі характеристика згаданого письменника, а крім того ще друга статя п. в. „З літературної спадщини Володимира Барвінського“.

Тут оповідаєть ся про замір Вол. Барвінського написати історичну драму, якої головним героєм мав бути Павло Полуботок. Одначе крім коротенького начерку пляну драми лишив Вол. Барвінський тільки короткі прозові уривки з діялюгу між Меншиковим і Полуботком, а по другій стороні те саме віршом. Плян Вол. Барвінського послужив описля Осипови Барв. до написання драми „Павло Полуботок“. В тому самому числі є статя „З переписки Володимира Барвінського з Володимиром Навроцьким“, де подані два листи; один В. Навроцького до В. Барвінського з 1879 — цікавий між иньшим як характеристика політичних поглядів Русинів при кінци 70 років (дораджуванне австрійському правительству з огляду на російських Українців зрівнати в східній Галичині Русинів з Поляками, зрушити львівський університет або бодай черновецький, заснувати українську академію наук на взір загребської або краківської, звертати увагу на рух невдоволення на рос. Україні); другий лист В. Барв. до В. Навроцького як причинок до історії руської преси в Галичині.

Статя дра Я. Окуневського п. з. „Михайло Драгоманів“ викликала довшу полеміку між д. Павликом в обороні Мих. Драгоманова і д. Ол. Барвінським проти нього (М. Павлик — М. Драгоманов „високий рівень“ українства та „нова ера“; Ол. Барвінський — Високий рівень українства а нова ера — віфповідь М. Павликови).

Д. К. С. подає біографію о. Олекси Бобикевича (вмер 1902 р.) і обговорює його громадську і літературну діяльність. Пок. Ол. Бобикевич звісний в останних часах своїм драматичним твором п. з. „Настоящі“, де висьмівають ся заходи москвофілів вести в Галичині в розговірку російську мову. З нагоди 35-літнього ювілею композиторської діяльності М. Лисенка подав д. Ол. Б. на основі збірника виданого в Києві в 1901 р. н. з. „Корифей украинской сцены“ статю п. з. „М. Лисенко“ і крім тої є ще друга статя „Діяльність М. Лисенка“, де подана бібліографія композицій Лисенка, його біографія, діяльність і заслуги. Д. Б. Ленкий в статі „Василь Стефаник“ аналізує твори того славного молодого письменника і порівнюючи його з Горким старає ся подати характеристику його літературної діяльності. Характеристика та вийшла окремою відбиткою. Вкінци згадаю ще недорічну критику д. Павла Штокалка на нову трагедію В. Пачовського п. з. „Сон української ночі“, та критику на драму Гр. Цеглинського п. з. „Кара совісті“, лінгвістичні і стилістичні замітки на книжку М. Охничя „Туберкульоза у людей і звьірат“, також відчит проф. Ю. Костецького „Сьв. Отець Лев XIII“.

Дальше друкувала ся історично-етнографічна розвідка К. Устияновича „Кавказ“, що вийшла також окремою квичкою, та доповненне

д. Озїрного до статї д. Пігуляка з попередного року п. „Положенє Русинів на Буковинї“.

З белетристики вазначу писання Б. Лепкого, Марка Мурави, Я. Окуневського, Д. Угнївця, Олекси Бобикевича, Ф. Кока, Я. Гординського і ин. Окремо згадаю ще довші статї дра Ів. Копача „Родинне житє“ (гадки проф. Фр. Паульзена — вийшла окремою книжкою) і „Соціалїзм, етика і політика“, полемїка з статєю М. Ганкевича в „Молодїй Українї“ 1902, XII і 1903 I п. з. „Етика і політика“ з нагоди появи перекладу дра Ів. Копача книжки проф. Паульзена „Партийна політика і мораль“; В. Вересаєва „Записки лікаря“ (вийшла окремою книжкою в „Укр.-р. видавн. Спїлці, I серія). Далї друкували ся переклади В. Щурата „Поезїя XIX віку“ (румунські і італїйські поети), що вийшла також окремою книжкою.

В **Буковинї** згадаю тільки статю О. П. п. з. Із словянської сторини, де автор переказує хїд гадок з п'ятиох популярно-наукових курсїв проф. Ст. Смалъ Стоцького, уряджених „Історичним Твварїством“ в Чернівцях. Тут говорить ся про еволюцію людських мов, про подїл їх на групи, а вкінци спеціально про словянську групу — прелєгент ішов, як видно, за теорїєю Шмїдта. Крім того є ще педагогічний реферат О. Безпалка п. з. Наука і народна просвїта, та І. Карбулицького п. з. Чому зістали ся Русини по задї культури? (статя та вийшла окремою брошурою). Згадаю ще „Малїй фейлетон“, де друкувала ся довша статя п. з. Спїлковий рух в Росїї. Автор виказує, що починаючи від XI в. аж до сього часу спїлкові організації в Росїї не перестають існувати і оповїдає про спїлковий рух в новїйших і найновїйших часах.

Белетристиці присвятила Буковина майже всі свої фейлетони. Тут згадаю переклади з А. Чехова (Токар Петров, Спати хочеть ся, У предводительки, Ну, публіка! Пересолив, Переполох, Альбом, Придане, З огню в полумїня, Злоумисник, Шутка, То була она, Письменник, На кладовищу, Криве зеркало — в останних роках у нас прямо зайшла мода перекладати Чехова), Конопніцкої, Мульгатулі і ин. З наших „пробували щастя“ С. Канюк, І. Карбулицький, Юлїв, Весоловський і багато менше званих.

Молода Україна часопись української молодїжи вийшла в 1903 р. тільки за сїчень і то вкупї з грудневим випуском з 1902 р., що був їй обговорений при оглядї часописий за 1902 р. (Записки т. LIII). Від сїчня вже перестала зовсїм виходити.

Учитель, орган руського педагогічного товариства їй того року не подав ні одной розвідки більш наукового характеру, а тільки переклади та передруки. Оригінальні статї присв'ячені тільки практичній педагогії. Згадаю хїба переклад статї А. Найфельда „Дещо про сред-

ства образования в Росіи“ та кілька популярно-математичних та природничих розвідок В. Левицького. Замітна критика проф. В. Білецького на „Учебник географії для II і III кл. шкіл середних, написав др. О. Калитовский, Львів 1900“. Виказавши цілий ряд помилок і неконсеквенцій проф. Білецький каже, що не знає другого приміру, не беручи під увагу „славного“ перекладу „Історії середніх віків“ В. Закшевського Ол. Барвінського, де б річеве і яzikове оброблення було таке лихе, як в „географії“ дра Калитовського. Крім того подано ще декілька рецензій на нові німецькі педагогічні книжки. Взагалі зміст цілого річника сухий і коли-б так дальше було пішло, то безперечно педагог. Товариство було би мусіло застановити видавання свого органу. Але від 1904 р. видавання „Учителя“ переняв в свої руки осібний комітет, і можна надіти ся, що вартість часописи піднесе ся.

Так само як „Молодої України“ вийшов в 1903 р. тільки один випуск тримісячника „Богословскій Вѣстникъ“, вже під зміненою редакцією о. Ф. Щепковича. Се відбило на чистоті мови, яка в порівнаню до попереднього річника поступила багато наперед, — неважаючи на одну статю, що дещо пеує гармонію (Священнослужитель а народне воспитанє — на ній видко поправки самої редакції). На першім місци згадаю продовженне широкої історичної розвідки о. І. Рудовича п. в. „Епископы Шептицкѣ“, що одначе ще непокінчена. По скінченню буде обговорена окремо. Крім того згадаю ще широку полемічну розвідку о. Т. Лежигубского п. в. „Боже обявленє и Вавилонскій розкопы“ з нагоди голосного відчиту проф. ассириології на берлинському університеті Фр. Деліча п. в. „Babel und Bibel“, а власгиво замітки про те в „Літер.-Наук. Вістнику“ і студентській часописи „Искра“. Для характеристики учености автора скажу, що він а рїорі каже зі всею рішучістю, що між сьв. Письмом а „дійсними“ науковими дослідями „не може“ бути незгоди, бо наука, наколи вона тільки не зійшла з „правдивої“ дороги, „не може“ перечити божому обявлінню, яке містить ся в книгах сьв. Письма. Відтак насваривши на 54 ст. на проф. Деліча доходить знов до свого заложення, що за біблією стоїть правда, біблія подає саму правду.

В окремому відділі заповіла редакція, що буде подавати огляд діяльности українсько-руських товариств в Галичині і в першому випуску е вже такий огляд діяльности педагогічного товариства п. в. „Наші просвѣтні Товариства“.

І. Кр.

З юбілейної літератури про Мик. Гоголя.

(Докінчене.)

Памяти Гоголя. Научно-литературный сборник изд. Истор. обществомъ Нестора Лѣтописца, 1902.

1852–1902. Гоголевскій Сборникъ, изданный состоящей при Истор.-филол. Институтѣ кн. Безбородко Гоголевской комиссіей подъ редакціею проф. Сперанскаго, 1902.

Гоголевскій сборникъ, изданіе русскаго бібліологическаго Общества, 1902.

Проф. Д. Овсяннико-Куликовскій — Н. В. Гоголь, 1903.

Н. В. Гоголь — рѣчи, посвященные его памяти въ публичномъ соединенномъ собраніи отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ и историко-филологическаго факультета Импер. СПетербур. университета, 21 февраля 1902.

В. Н. Мочульскій — Малороссійскія и петербургскія повѣсти Н. В. Гоголя, 1902.

Національная двойственность въ творчествѣ Гоголя, очеркъ Александры Ефименко (Вѣстникъ Европы, 1902 г., VII)

и Мандельштамъ — О характерѣ Гоголевскаго стиля, Гельсингфорсъ 1902.

Ми спинили ся на статі Марковського.

Застановляючись над причиною нерозв'язання завдання Мертвих душ, д. Марковський заявляє, що „згубило Гоголя отсуєтвіє широкаго образованія“ (стр. 225). Се, на мою думку, пересада. Що Гоголь не мав широкої осьвіти, се факт; але, що не в ній вага, — се мені видаєть ся безперечним. В якому значінню „згубив“ себе Гоголь? Звичайно в тому, що замість об'єктивного малювання типів, як було в I-му томі М. Д., він взяв ся до тенденції, моралізації і т. и. і тим самим поцсував цінність своїх творів. Але коли так розуміти Гоголеву „згубу“, то „широка осьвіта“ не при чім, а вся вага містить ся в моральній тенденції Гоголя... Але чи винен був Гоголь у тім? О скільки ми бачили, зріст сеї тенденції ішов паралельно з розвоєм нервової

хороби Гоголя і взагалі недугування всієї його істоти... Чим більше хорів Гоголь, тим більш розцвітали в його душі думки про значінне письменника, про надзвичайну вагу свого хисту, про потребу сказати людям якесь нове слово, нову науку і т. и. І такий настрої Гоголя ріс у ньому з неборною силою... Чи міг же його зупинити Гоголь або широка освіта? Ні в якому разі! Моралізування стало метою життя Гоголя, до якої „широка освіта“ Гоголя, коли-б вона була, сталась би тільки новою прислужницею... Отже, не брак її знищив Гоголя.. Та й що значить „сгубило Гоголя?“ Як навіть можна говорити, що щось Гоголя „сгубило“? Коли тут розуміти фізичну згубу, то хоч остання й була, але, звичайно, не від браку „широкої освіти“; коли-ж тій згубі дати духове об'яснення, то я не розумію, про що говорить д. Марковський? Чи він жалує про Гоголя, як про втраченого філософа-мораліста, чи митця письменника? Коли перше, то жалі даремні: ніхто не знає і не рахуєть ся з Гоголем яко з філософом, і коли-б останній був тільки невдатним моралістом, при тім людиною з великим талантом, то було-б чого жалкувати, бо сей талант був би загублений. Одначе в Гоголю ми маємо діло не тільки з невдатним моралістом, — перед нами великий митець слова, висоти якого не можна збити ніякими силами... Одні „Мертві душі“, навіть при їх моралізації, гідні дати їх авторови не смертєльність; а всі-ж иньші твори Гоголя? Їх надто досить на те, щоб величезне позитивне значінне Гоголя признати без суперечок! Через те то дивним незрозумінням його звучать кінцеві слова д. Марковського, що маючи широку освіту, Гоголь „исполниль бы хоть отчасти ту высокую задачу, которую ему подсказалъ его великій талантъ (стр. 226). Се „хоть отчасти“ особливо куріозно. Значить, д. Марковський думає, що того „завдання“ Гоголь не виконав... Якого завдання, — автор статті не каже, але й годі казати: в чому-б не обвинувачувати Гоголя, він одначе прекрасно виконав головне завдання митця-письменника. В артистичних образах він намалював тогочасну Росію; яскравістю тих образів він вразив сучасну йому суспільність і положив міцний фундамент будущому визволенню Росії. Виконати таку місію, — значить зробити дуже багато... І Гоголь для Росії справді зробив багато... Коли-б він був філософом, то зробив би ще більше... Але наука в своїм виводах і оцінках не основуєть ся на сих „коли-б“, — отже й тим, що зробив Гоголь, вона мусить вдовольнятись аж надто!

Досить цікава стаття проф. Малініна „Н. В. Гоголь, какъ эпическій писатель“, де автор хоче виказати прикмети Гоголя, яко епіка. Наперед дає він уваги про літературні впливи на Гоголя, але ставить питання вузько: вказує лише на Жуковського та Пушкіна. В такім разі, краще питання про впливи не треба було зачіпати зовсім. Перейшовши до

огляду епічних рис творчости Гоголя, д. Малінін каже насамперед, що „Гоголь — художник пластик“, що він „береть свій типъ уже сложившимся“ (стр. 233). Друга риса — се „объективность его творчества“, в звязку з якою стоїть також „реалізм“.

Але в сїм пункті твердження д. Малініна треба дуже обмежити... Перш за все в питанню про „объективність“ Гоголя. Правда, може на половину така риса повинна бути зарахована за творами Гоголя, але тільки на половину; коли ми пригадаємо лише другий том „М. Д.“ з його тенденційними фігурами, то ми зразу признаємо, що объективність не була занадто типовою рисою творчости Гоголя, і в усякому разі про неї може бути мова лише в певнім періоді творчости Гоголя. Теж саме і з реалізмом. Про який нпр. реалізм можливо говорити в „Вечерах на хуторі“, коли сам д. Малінін знаходить в них романтизм! Таким чином обидві надані Гоголю риси треба вживати в обмеженем, хоча більш хронологічним, а не психологічним, — бо коли не объективіст, то в усякому разі реаліст в своїх творах Гоголь був великий.

Ще в більшим обмеженем повинні ми прийняти думку про „націоналізм“ поезії Гоголя, який містить ся в „бытовых особенностях русскаго племени“ (стр. 236). В сїм твердженню д. Малініна, згадуючи особливо думку д. Петрова, чути безперечний фальш... Не вже-ж, справді, націоналізм „Вечерів“ або „Тараса Бульби“, подібний до націоналізма в Петербургських повістях, Ревізорі і т. п.? Я думаю, що нема жадної подібности, бо в „Вечерах“, як каже й д. Петров, відбив ся „шалоросійській племенной элементъ“, тоді як в типах, взятих на „сѣверѣ“, очевидно, мусить бути якийсь инший. Одно слово, плутати в терміні „русскій“ різні етнологічні понятя зовсім не личить объективному вченому! З иньших рис творчости Гоголя д. Малінін наводить гумор, хоча він жадним чином не може служити ознакою епічности. Але вже поговоримо про гумор... Він має у Гоголя „примиряющее значеніє“ (стр. 237) і носить в собі „нравственное страданіє“ (стр. 238); все се прекрасно, але чим-же він відмінний від усякого другого гумору — д. Малінін сього не вясняє... В усякому разі для означення Гоголевого гумору мало вказати на ті скрити мотиви, що ним керують. Заслугою Гоголя вважає д. Малінін мальованне „бытовых явлений народной жизни“, і се, звичайно, вірно, хоча, на жаль, автор не згадує, що ті „бытовые явления“ малювали ся досить невірно. Такий елемент єсть в „українських“ повістях Гоголя, де видна його „горячая любовь къ своей ближайшей родинѣ“ (стр. 209). Останній вираз досить цікавий: що се таке за „ближайшая родина?“ Не вже у людини може бути ще й друга, „дальнійшая“? Далі д. Малінін ставить питанне, що нового дав Гоголь для

російського письменства і відповідає вказанням на нову, змальовану ним сферу: „традиционная чиновничья и помѣщичья Русь“. Се вказанне, звичайно, справедливе, а зразком такого писання д. Малінін вважає „Шинель“. Звертаючись далі до М. Д., д. Малінін підкреслює, що „задача произведенія — вызвать благодѣтельный переворотъ въ русскомъ обществѣ“ і хоче вяснити, „достигъ ли великій поэтъ хотя отчасти той великой задачи?“ (стр. 251). На се питання він відповів позитивно, не так, як д. Марковський, і зовсім справедливо. На гадку д. Малініна, Гоголь зробив на сучасну йому суспільність дуже великий вплив. Ще більше дав він для дальшої літератури: він зміцнив у ній „реалізмъ и народность“, — дві річи дуже важні для російського письменства. По сїм д. Малінін вказує на вплив Гоголя що-до різних письменників і кінчає статтю ліричним покликом до Гоголя. Стаття його, повторюєм, досить цікава, хоча в ній конче треба зробити зазначені нами обмеження, без яких різні твердження автора досить незрозумілі.

Ніби доповненням д. Малініна являється стаття д. Бокадорова „Комедія Гоголя“, що трактує про сьміх та гумор його. Розглядаючи ті комедії, д. Б. знаходить в них багато всякого сьміху: є там „безобидный“ сьміх, забавний, сьміх „повный злобы и презрѣнія“, іронія, шкільний гумор, навіть сарказм... Але щось занадто вже знаходить ся у Гоголя сьміху, тоді як один лише рід сьміху є для нього типовим — і д. Б. почуває нарешті потребу обмежити і вяснити істоту Гоголевого гумору. До сього він іде індуктивним шляхом: аналізує якість сьміху різних всесвітних письменників — Сервантеса, Молієра, Свіфта і Вольтера.. Але, на жаль, бере невірну ноту: замість вяснити риси самого сьміху, як такого, він вказує на різні теми, для яких служив той сьміх... По гадці д. Б. „преобладающей темой насмѣшки Гоголя была глупость забитаго челоуѣка и лукавая его совѣсть“ (стр. 264), а також „лукавая совѣсть недалекаго челоуѣка“, чим Гоголь і відзначав ся від „западныхъ представителей смѣха“ (стр. 265). Не могу вважати таку характеристику тем Гоголя справедливою, — вона занадто загальна і під її поняття мусить підійти всякий предмет, що підлягає висьміванню. Та й взагалі ріжниця тем річ більш-менше випадкова. Друге діло, коли автор переходить до описання „самого способа осмѣянія у Гоголя“ (стр. 205), тут ми вже ближче прямуємо до мети. Задачею Гоголя було „вызвать смѣхомъ презрѣніе и ужасъ передъ порокомъ“, значить „смѣхъ Гоголя добръ и въ то-же время честенъ“ (стр. 266). „Авторъ называетъ свой смѣхъ также благороднымъ“.

Але й тут ще нема означення істоти Гоголевого сьміху, а є лише формальні його дефініції. Підемо далі. З сьміхом у Гоголя „соединяются слѣдующіе два вида слезъ: слезы передъ созданіемъ комедіи

и слезы послѣ ея созданія“ (стр. 267). Сльози перед сотворенням комедії, від людського горя, д. Б. власне і вважає „незримими“, надаючи також „фігуральне“ значіння і всьому виразу „сміхъ сквозь слезы“ (стр. 268). Сміх по комедії викликаєть ся зближенням до ідеала, почуванням сил „для боротьбы съ пороками и недостатками жизни“ (стр. 269). Такий Гоголевий сміх він вважає за „исключительный“... Але і вище і низче сього твердження ми дізнаємо ся, що Гоголь з одного боку належав до школи Гете, а з другого — мав однакові естетичні погляди з Аристотелем і Лесінгом. В чому-ж тоді виключність Гоголевого сміху і в чому взагалі його істота? На сі питання ми знов не знаходимо у автора статті жадної раціональної відповіді. По означених вище пробах такої відповіді д. Б. зовсім уже ухляєть ся на бік, а власне — він виясняє місце сміху в комедії Гоголя і його значіння. „Генію Гоголя принадлежит честь совершеннаго уничтоженія стараго предразсудка о необходимости въ комедіи положительныхъ героевъ торжества добродѣтели“ (стр. 272), — так стверджує д. Бокадоров, хоча, власне кажучи, таку роль треба приписати Грибоводову.

Висловившись так про комедії Гоголя, д. Бокадоров вдаєть ся до схарактеризовання різних психольогічних моментів або рис тих комедій, а також їх типів. „Ревізора“ він зве комедією помилок, „Женитьбу“ — комедією побутовою, „Игроків“ — комедією боротьби і т. д. Вкінці автор сумує все сказане і проголошує, що Гоголь своєю комедією зробив велику вкладку в скарбницю письменства. Я власне нічого не маю проти такого виводу, але мушу сказати, що він зовсім не виходить з викладу д. Бокадорова, взагалі зовсім не звязаного льогічно, так що в ній переплутують ся найрізнійші річи і врешті лишаєть ся неясним, чи автор статті мав на увазі розглянути деякі формальні питання про творчість Гоголя, чи показати висоту зміста комедій Гоголя на тлі тогочасного письменства. На мою думку, ні те ні друге автором не осягаєть ся. Міркування його про формальні питання — про гумор, сміх і т. и. Гоголя не доходять до докладної дефініції і через те не розвязують ся; вивод же про той глибокий зміст комедій, що виливаєть ся в виразах: „Лучшаго идеала русской литературы, идеала совѣсти (?)“, і т. д., нічим у автора не зміцняєть ся. Через те зовсім дивними здають ся нам остаточні слова про Гоголя, ніби він — правды алчущее стадо къ ея источнику ведеть.

Звідки такий вивод? Питання про Гоголеву „правду“ таке спірне, щоб не сказати більше, що поводить ся з такими реченнями, як вище-сказане, треба вельми обережно. В усякому разі вислови д. Б. про ті чи інші риси творчости Гоголя дають тільки матеріал до докладного вияснення справи, а саме воно ще лишаєть ся на потім!

Але яка-б не була незакінчена стаття д. Бокадорова, вона в усяком разі далеко вища від статті А. Лободи під заголовком „Комедіи Н. В. Гоголя въ связи съ развитіемъ русской комедіи и другими его произведеніями“; вища вона через те, що хоч дає пробу якось освітити формальні аксесуари комедій Гоголя. В статті д. Лободи нема нічого сього; в ній бачимо один елементарний виклад давно звисних річей із шкільної історії літератури, і нічого більше. При елементарности матеріалів і при схожості части предмету студій і навіть схожості в обрібці з статтю д. Бокадорова, маленька розвідка д. Лободи видаєть ся мені зовсім непотрібною. Кілька прикладів можуть, здаєть ся, вистати на доказ сього... Д. Лобода зазначає в сьміху Гоголя „любовь къ челоуѣку“ (стр. 293) і те-ж саме знайдемо ми у д. Бокадорова; у Гоголя „оть резонерства не осталось и слѣда“, каже д. Лобода, і сю азбучну істину знайдете ви й у д. Бокадорова; тамже знайдете ви і характеристику різних Гоголевих типів з комедій, — а поза тим у д. Лободи більш нема нічого... Одно слово, стаття д. Лободи для освітлення творчости Гоголя не дає нічого нового!

Досить цікава натомість стаття д. Павлуцкого „Гоголь объ искусствѣ“, де автор резюмує погляди Гоголя на штуку і підводить їх під теоретичні напрями тогочасної естетики. По словам д. Павлуцкого, Гоголь належав до групи естетиків-еклектиків, але відзначав ся нераз і такими міркуваннями, що могли вражати своєю новітністю та оригінальністю... Характеристику відповідних думок Гоголя автор статі розглядає вкупі з оглядом різних естетичних течій і конкретних фактів штуки. В статях Гоголя про штуку, уміщених в „Арабесках“, ми знаходимо перш за все культурно-історичний погляд на штуку: антична штука — се прояв сили, середовісна — культ моральної краси і особливий прояв його — готична архітектура; арабська — образ розкошів життя і т. д. В своїх думках Гоголь був „подъ сильнымъ вліяніемъ нѣмецкихъ эстетиковъ - романтиковъ“, що й відбиваєть ся напр. на спільному з ними порівнанню готіки з лісом й ин. У них же запозичив Гоголь „пикантний мистицизмъ“ і „художественную набожность“ (стр. 314). Инакше ставив ся Гоголь до репрезентантів академічного малярства. З приводу славної картини Брюлова він пише свої уваги, де надає йому суте розумінне завдань штуки... Твердження, як звисно, хибне, бо в картину Брюлова „вторгся совершенно чуждый ей (живониси) элементъ — пластичность“ (стр. 318). В картині Брюлова видко також вплив романтизму в формі „пристрастія къ идеѣ гибели и уничтоженія“. Хвалючи всю картину Брюлова, Гоголь тим самим виставляв себе прихильником еkleктизма, який так типічно скупчив ся в малюванні Брюлова. Академічний вплив на Гоголя д. Павлуцкий при-

писує зовсім вірно культу Італії, до штуки якої Гоголь накликав кожного адепта малярства. Під тим же впливом Гоголь проповідував, що артист мусить при малюванні „отрѣшиться отъ окружающаго міра“ (стр. 326) і студіювати побожно античну і італіянську академічну живопись. Але Гоголь не дав себе поглинути „мрачної трясини мертвого псевдокласицизма“, що й видно з його уваг про звісного російського маляря Іванова. Стихія реалізму мусіла вплинути і на погляди Гоголя що до малярства і внести в них погожу течію життя. Не зважаючи на вимогання від штуки копіювання античних тем, Гоголь починає уже бажати від Іванова „животворящаго вдохновенія первой мысли“ (стр. 327) і нарешті дивиться на „художественное творчество“, як на „дѣло сердца“ (стр. 329) — думка вповні розвинена романтиками і прийнята в новітній естетиці (стр. 330). На іншому місці, Гоголь „виступивъ могучимъ и энтузіастическимъ провозвѣстникомъ огромнаго значенія Іванова“ і виправдуючи потім повільність його роботи, казав, що для роботи артист потребує дуже багато передумати і перечути серцем, що, звичайно, потребує багато й часу (стр. 331). Роблячи свої справедливі уваги про талант Іванова, Гоголь тим самим вказував шлях своїм наступникам-критикам, які не так ще швидко оцінили значіння того маляря. Але якби не дивився Гоголь на ті, чи інші прояви штуки, важно одкреслити лише те, що у всіх своїх поглядах він не відрізнявся від західних естетиків і вказанне цього належить д. Павлуцкому.

Зовсім іншу мету має стаття д. Завитневича під заголовком „Релігійно-нравственное состояние Н. В. Гоголя въ послѣдніе годы его жизни“. Д. Завитневич хоче ніби задоволити бажання д. Шенрока — розглянути філософічно-богословський настрій Гоголя в останні роки його життя. Він зразу заявляє, що богословські погляди Гоголя не йшли далі катихизиса і через те не дають жадної трудности. По сїм вказує на ті чи інші ознаки релігійности Гоголя в звязку з впливом її на моральний його настрій. Д. Завитневич знаходить в Гоголі „безусловную вѣру въ премудрость и благодать Божию“ (стр. 341), що примушувала його терпеливо зносити найтяжші муки. Через віру в „близость къ себѣ Бога“ Гоголь міг дізнавати „небесныя и сладкія минуты“ (стр. 342). З таких причин і страждання стали для Гоголя законом духового життя людини і Гоголь знаходить тільки один спосіб для його полегшування — молитву. Заговоривши про причину страждань і спинившись на деяких поглядах на останні, д. Завитневич проголошує, що така їх причина, як „общая грѣховность“, дає змогу зрозуміти, через що безпричинні страждання можуть бути погоджені з „христіанскимъ понятіємъ о Богѣ, какъ источникѣ любви и милосердія“. З приводу цього мушу заважити, що і сам д. Завитневич не виходить далше меж ка-

техівіса, коли складне питання страждання, а тим паче безпричинного, розв'язує вищенаведеним способом.

Заговоривши про молитву Гоголя, д. Завитневич вказує на її особливості. В молитві Гоголя грало, напр. ролю місце, — що уже, здасться мені, йде проти катихізісу. В молитві Гоголя його „я“ займає визначне місце, але се д. Завитневич толкує тим, що Гоголь вважає себе за всеросійський скарб... Молитва Гоголя заснована також на любові його до ближнього, що служить критерієм для моралі християнина... Така любовь викликає, по словам д. Завитневича, „внутренній самоанализъ“ (стр. 355), і сей факт дає змогу авторови зайти в душу Гоголя і пояснити деякі його риси, і перш за все його „скрытность“. Правда, се вже несподіваний скік від катехізіса до реального життя, але все таки підемо за автором. „Скрытность“ Гоголя д. Завитневич толкує так: він гадає, що Гоголь, наслідком своєї тонкої організації, завжди був заглиблений у артистичних образах та мріях, від яких йому важко було відриватись; коли ж він відривався, то зміна психічного становища відбивалась тяжко і на йому і на його знайомих. Друга риса, що наводила на думку про „скрытность“ Гоголя, се нелюбов Гоголя до всього, що мало „выставочный характеръ“ (стр. 370). Се друга характеристика Гоголя, принусти́м, правдоподібна, але що-до першої, то нас бере великий сумнів... Адаже-ж постійне пробування в сьвіті артистичних образів — річ просто неможлива... Звісно, виправдуваннє великого письменника справа гарна, — але не такими-ж шляхами. На мою думку, Гоголь справді, був „скрытний“, або близький до того: його моральні муки, що віддаляли його від других, примушували його замкнутись в самому собі і понуро дивлючись на сьвіт, не виходити з себе або, вийшовши, вразити всіх своєю непривітністю, — результатом страждання!

Пробує також д. Завитневич розбити пункт і про „неблагодарность“ Гоголя, що містилась головню в небажанню його постачати видавцям журнальні статі... Знаючи повільність Гоголя в писанню його творів, трудно, звичайно, не згодитись, що „неблагодарность“ Гоголева роздута. За те признає д. Завитневич у Гоголі трохи „хлестаковщини“, але вважаючи, що остання викликуєть ся мотивом „быть лучше“, признає її „невинной“. Тим паче, що Гоголь, справді, мав сей мотив і мав дуже багато „внутренняго самоанализа“ (стр. 377). Д. Завитневич наводить ряд прикладів бажання Гоголя стати кращим і заявляє, що воно творилось „подъ воздѣйствіемъ религіознаго чувства“ (стр. 381), а таке почуте було в нїм розвинено здавна і до того дуже глибоко. Віри його не турбував жадний „философскій скепсисъ“ (стр. 385), але тим часом під кінець життя в Гоголя являєть ся сумнів що до присутности в нїм сеї віри (стр. 389). Сей занепад Гоголя д. Завитневич толкує фізич-

ними причинами, неврастенією, яка потягла за собою знищеннє його волі і т. и. Перед очима Гоголя являєть ся вже спокуситель, на якого, по запевненню д. Завитневича, Гоголь дивив ся „глазами християнського катехізиса“. Розбитий морально і фізично, Гоголь поїхав до Єрусалима, але не дістав там духового спокою, а ще більше побачив свою „черствость и себялюбіє“ (стр. 399). Самобичування досягло у Гоголя апогея і нарешті він падає жертвою своєї внутрішньої боротьби... І не знайшлось нікого, каже д. Завитневич, хто-б міг йому допомогти, а о. Матвій був для нього лише ядом... Все се правда, але дуже дивна в устах ортодокса д. Завитневича: з погляду катехізису настроїв Гоголя і поступованнє аскетичного о. Матвія були цілком нормальні. Діло, значить, не в тому, що Гоголь був вірний катехізису, але в тому, чи досить було одного катехізиса для Гоголя, як і взагалі для кожної людини, щоб утриматись на рівні духової рівноваги?... Очевидно, підвишену релігійність Гоголя можна і треба розглядати не з погляду богословських догм, але лише з точки психологічної та невропатологічної, або чогось подібного... Тим то д. Завитневич робить велику помилку, пильнуючи дати релігійному настрою Гоголя богословську санкцію, а не дивлячись на той настрої, як на річ хоробливу.

Схарактеризувавши релігійний настрої Гоголя, д. Завитневич хоче вяснити „учительство“ Гоголя і доказати, що у Гоголя не було жадного душевного перелому. Д. Завитневич каже, що в 40-их роках релігійні поривання Гоголя тільки розвинулись широко під впливом релігійно настроєних славянофілів: Гоголь тільки пристав до кружка одностумців і від тоді вже почав ся у нього усильний розвій релігійних тем і безкраїй самоаналіз... Зміцнившись же в думці, що він сосуд Божий, Гоголь взяв на себе ролю речника заложених в нім правд і таким чином склалось його „учительство“. Виявилось воно головно в „Переписці“, опертій на студіювання Сьв. письма. Непризнаннє її те-ж послужило йому на користь: на думку Гоголя воно було посланою з гори карою... Та я не думаю, щоб у всім сказанім зараз про Гоголя видно хоч щось подібне до його нормально-спокійного духового становища.

Покінчивши з „учительством“ Гоголя, д. Завитневич робить резюме своїй характеристиці. Гоголь боров ся межи егоїзмом та альтруїзмом, бажаючи досягти ідеала, вказаного християнською церквою. Разом з тим, яко артист, він поривав ся дати надзвичайний твір; але, чуючи себе безсилим як для першого, так і для другого завдання, він знеміг і пав у тяжкій боротьбі... Така характеристика дає привід д. Завитневичу сказати, що російське життє ненормальне, бо не дає змоги людям знайти відповідних образів для втілення свого ідеала. Людина

шукає таких образів, а життє йому підносить гешефтарство з акціями, банками і т. и. Такий репріманд велить авторови кликнути: „когда же наступитъ конецъ всѣмъ этимъ печальнымъ недоразумѣніямъ“ (стр. 424). Я зовсім згоджуюсь з таким покликом, але не можу не одмітити фальшу в твердженнях автора, як про причину трагізма Гоголя, так і в характеристичіі нашого життя. Невже трагізм Гоголя в тому, що він не знайшов образів для своїх ідеалів у життю? Зовсім ні, — бо він їх міг би знайти, коли-б мав на те здібність психічну: такі образи в виді живих людей були, але Гоголь не хотів їх брати собі за норму, бо ті люде противні були його поглядам. Трагізм Гоголя в тому, що його світогляд не дозволяв йому широко глянути на історичний момент, побачити течії поступу і реакції і стати ідеологом першого. Світогляд Гоголя був середновічний і через те нове життє зникло з його очей, лишивши йому тільки різні неживі фігури, як ми бачимо їх нераз в другому томі „М. Д.“ Отже трагізм Гоголя був не поза ним, а в нім самім!

тої-ж самоїж причини помиляєть ся д. Завитневич і в характеристичіі російського життя. Правда, реакційний напрям і темнота життя розповсюджені широко; але світло поступу також тепер уже не блимає, погасаючи, а більшає очевидячки... Отже кожний артист може черпати досить образів з життя для своїх ідеалів, аби він їх тільки мав.. Правда і те, що нам замість світла поступу подають щось далеко иньше, але знов таки і вказані д. Завитневичем річи далеко не переслідують ся.. Вказані ним „християнській храмъ“ і „євангеліє“ рекомендують ся всім змалку на кожному кроці і підтримують ся надзвичайно, як рівнож не в такій мірі пропагують ся „банкирскія копторы или увеселительные дома“, як представляє д. Завитневич. Навпаки, очевидно одно, що не в тому нещастє російського життя, в чому його бачить д. Завитневич. Євангеліє і храми — се річ одна; але свобода думки річ друга, і от коли-б витримувалась у нас ся свобода і для її реалізаціі сотворені були відповідні умови, тоді б нічого було нарікати на різні злигодні жита... Отже „недоразумѣнія“, про які каже д. Завитневич, скінчать ся не тоді, коли зникнуть банки та акції, а навіть далеко ранійше, коли розширена буде змога шукати в житю ідеалів і у кожного дослідника не буде остраху за наслідки того шукання.

Що-ж до самої праці д. Завитневича, то вражінне від неї досить чудне: не говорячи про дуже нудний спосіб викладу, ціла половина статі, коли не три чверті мають зовсім не науковий, а богословський характер. І навіть більше ніж богословський — цілком догматичний. Завданне д. Завитневича лише — показати, що Гоголь був суто православною людиною... В сім, я думаю, ніхто ніколи не мав сумніву: для

нас далеко важнійше було-б в'яснити вартість такого наряду Гоголя і ролю його в творчості. На мій погляд, релігійність, як і всяка тенденція, перенесена в творчість Гоголя, тільки пошкодила їй, не давши змоги вірно спостерегати і малювати саме життя. На погляд д. Завитневича, навпаки, виходить, що Гоголь занепав лише через брак сил для виконання свого завдання; але навіть, коли й так, то сей упадок сил власне й викликаний був утрірованою релігійністю Гоголя. Таким чином брак критики, що характеризує більшу частину богословсько-догматичної роботи д. Завитневича, дає себе відчувати також і в не богословській частині його праці. Правда, в сій частині є вже елементи науковости, нпр. в в'ясненню причин „учительства“ Гоголя, але вони виступають так несьміливо і знов так некритично, без оцінки незда-лости сього „вчительства“, що і тут д. Завитневич мало що дає для науки. Взагалі-ж слави збірнику ся стаття д. Завитневича далеко не робить.

Не могу також зрозуміти, через що попала в збірник увага д. Ів. Сикорського „Изображение душевно больных въ творчествѣ Гоголя“. Ся увага містить ся на шести сторінках, але се розуміть ся не перешкодило-б їй мати наукову вагу. Але гучний заголовок статті цілком не відповідає її змісту... В ній д. Сікорський говорить нам, що проф. Чиж помиляєть ся, бачучи в Плюшкині ненормальну людину, а потім на двох дальших сторінках автор доказує нам, що в „Записках сумасшедшаго“ намальовано „сумасшедшаго“, себто річ ясну і без доказів. Більш у д. Сикорського нема нічого, і поява його замітки у Збірнику в даній формі викликає тільки дивування.

Другий відділ названого Збірника закінчує стаття д. Дашкевича про „Значеніє мысли и творчества Гоголя“, де автор пильнує прикласти до свого предмету точку всесвітньої літератури. В сій статі подана лише частина цілої праці про Гоголя, в ній розсипано досить цікавих і оригінальних думок, але разом з тим є погляди, які ледво чи зможуть увійти в скарбівницю вірних характеристик Гоголя. Починає автор свою статтю в публіцистичному тоні, власне від указання на несправедливі відно-сини до Гоголя критики. То правда, що остання в своїх обвинуваченнях не завжди справедлива, але на жаль, і сам д. Дашкевич забуває нераз-ту справедливість. При аналізі прикмет Гоголя треба завжди відріж-няти в нім артиста від філософа-мораліста; а вдруге — говорячи про ідейні його поривання, треба їх форму відріжнити від їх істоти. Сі річі забуває нераз д. Дашкевич, доходячи через те до деяких хибних тверджень. Так, нпр. дорікаючи Білінському за його напади на Гоголя, він каже: „Бѣлинскій не замѣтилъ, что Гоголь, выработавшій собственное

мощное міровоззрѣніє, возвышался надъ обоими боровшимися лагерьями“ і т. д. (стр. 438). Ми спитаємо спершу д. Дашкевича, в чому власне містилась та „мощность міровоззрѣнія“, а потім уже оцінімо, о скільки воно „возвышалось“ над другими, сучасними йому... Ми знаємо докладно, а особливо після статі д. Завиткевича, що сьвітогляд Гоголя був ортодоксально-християнський, з погляду якого поет дивився і на всі життєві справи. Припустім, що до того сьвітогляду можна прикласти епітет „мощнаго“, хоча се буде зовсім невірною, але діло не в епітеті, а в самім змісті того сьвітогляду... Чим-же власне він „возвышенъ“ над другими настроями сучасників Гоголя? Коли ми будемо говорити про спори славянофілів та західників, маючи на увазі їх сьвітогляд, то певно, що настрої Гоголя не може йти з ними в рівень, бо був далеко нижчий обох них: у славянофілів та західників ми бачимо бажання розв'язати кардинальні питання життя конкретно на ґрунті життя. У Гоголя-ж ми бачимо одні тільки православно-християнські міркування та моралізації, непридатність яких до складних відносин новітніх історичних обставин цілком очевидна. Правда, ті моралізації, як абстрактні, були ширше конкретних тез двох російських партій, але разом з тим вони були й зовсім порожні, — отже ставити їх в рівень з сими не можна ніяким чином. І се так з боку формального; але стане для Гоголя ще гірш, коли подивимось на саму істоту його сьвітогляду... Не говорячи вже про західників, за якими, певно, було найбільше правди, навіть зміст теорій славянофілів був виразнійший і коли хочете — розумнійший від Гоголевих балачок та міркувань. В їх тезах була якась льоґіка, якісь доводи, навіть щось похоче на факти, — навпаки у Гоголя не було сього нічого. Будучи консерватором в питаннях соціально-політичних, він сї свої переконання не опирав цілком ні на якім ґрунті, а ставився до них зовсім стихійно... При тім, проповідуючи моральне самодосконалення, Гоголь цілком не цікавився ніякими суспільними питаннями, сим базісом моральної проблеми, і таким чином стояв далеко нижче навіть від славянофілів, які вважали неминучим для здійснення своїх ідей певні конкретно-суспільні обставини. Одно слово, висота поглядів Гоголя не знаходить собі доказу ні в чім. А через те досить дивною здається іронія Дашкевича з приводу думки, що „спасенье русской литературы заключалось въ реально-критическомъ скептицизмѣ Бѣлинскаго“ (стр. 439). Адже навіть признаючи вартність православно-аскетичного сьвітогляду Гоголя, не можна-ж не признавати, що внесенне прикмет того сьвітогляду в артистичну творчість було отрутою для Гоголя.

Такими-ж дивними треба признати і обвинувачення „въ близорукости и односторонности отечественной критики“, що займалась „оцѣнкою

личности и творчества“ Гоголя „съ точки зрѣнія тѣхъ или иныхъ общественныхъ идей и предрасположеній“ (стр. 439). Цікава річ, а з якого-ж, як не з соціально-політичного погляду можна міряти світогляд Гоголя, що не підлягає щадному другому критерію. Його світогляд — православний катехізіс; сього було досить, коли-б сей катехізіс не брав на себе ролі оцінки соціально-політичних конкретних явищ. Тоді-б світогляд Гоголя можна було-б лише оцінювати з погляду православних догм, як се й робить п. Завитневич. Але Гоголь переступає межі катехізісу і втручаєть ся в „учительство“ життя. Супроти того, безперечно, мусять вступити в свої права заступники зачеплених катехізісом справ, і сього не може трапитись лише тоді, як розв'язання всіх питань і всю філософію життя знаходити в догмах катехізіса... Але, звичайно, ніхто з не-богослєвів, а значить і д. Дашкевич робити сього не може, і через те за „отечественною“ критикою світогляда Гоголя й його прикладання до життя повинно бути признане повне право акції.

Вся-ж помилка д. Дашкевича вийшла від того, що він форму світогляду Гоголя, себто його порив до моральних тем, змішав з методом їх переведення, що цілком не вдовольняє елементарним вимогам науки. На думку д. Дашкевича, справедливійше оцінювала Гоголя західна критика, яка в особі Сент-Бева, Воює і ин. знайшла в ній „замѣчательнѣйшаго представителя высшаго художественнаго реализма“ (стр. 440). По думці д. Дашкевича, Гоголю належить „универсальное значеніе“, бо він належить до душ „непрестанно алчущихъ и жаждущихъ откровенія истины“ (стр. 441). Все се вірно, але невже д. Дашкевич сказав щось нове в сих словах, або щось таке, яке міняє погляди науки на Гоголя. Ані трохи! Що Гоголь, яко артист-реаліст, велика фігура, се річ давно всім відома; протиставленне сього ствердження „отечественной“ критиці вказує тільки на нову помилку Дашкевича, який забуває, що критика заперечує значінне Гоголя не яко митця-письменника, а тільки яко філософа-мораліста... Яко артиста його ніхто з серйозних дослідників не понижав. Так само ніхто не вважав для себе тайною шуканне Гоголем правди і т. и., — але за мало тільки шукати, важно знати, як робило ся шуканне? А коли, як у Гоголя, знайдена правда уживала ся на поученне суснільности, то важно ще знати, що то була за правда? І от коли ми задумаємось над сими питаннями, то й прийдемо до виводів досить сумних для Гоголя, — правда для Гоголя була в ортодоксії, учительство-ж Гоголя складалось з пропаґанді сеї ортодоксії. Де-ж та висота змагань та поривів, яка заслугує „універсального значіння“? Так власне можна договоритись і до універсального значіння попівства! Але ще дивнійше стає, коли д. Даш-

невич говорить про „вполнѣ художественное, крайне выпуклое выражение того міросозерцанія, которому... (Гоголь) оставался вѣренъ во всю свою жизнь“ (стр. 442). Дуже жалко, що автор статі не поясняє нам того „міросозерцанія“, бо не можна-ж назвати ним одних поривів до істини; те-ж „міросозерцаніє“ Гоголя, що ми маємо, себто його клерикальний настрій відбив ся на його творах тільки негативно — се мені здаєть ся, річ загально признана. Що Гоголь був геній з усіми його ознаками, як се доводить д. Дашкевич, річ на мою думку безперечна, як безперечно й те, що Гоголь з своєю негациєю сучасного йому жита належить до групи Руссо, Шіллера, Л. Толстого і інших, — але все се річи досить відомі. Піднесенням їх д. Дашкевич і закінчує свою статю, яка на жаль, зовсім вдовольнити нас не може. В ній не відріжнено Гоголя артиста від філософа, не оцінено якости моральних його тенденцій, а за те обвинувачено критику, що обурювалась на Гоголя за змагання учити суспільство „негодними средствами“. В усякому-ж разі статя д. Дашкевича нічим не розв'язує численних спорів про Гоголя.

В відділі матеріялів Збірника уміщено дві статі В. Чаговця. Одна з них — „Семейная хроника Гоголей“ зложена на підставі родинного архіва. В ній перш за все автор розбиває обвинувачення Гоголя за його „пренебреженіє къ своей старинѣ“ (стр. 4). Марна трата часу! Ніхто серіозно й не обвинувачував Гоголя в такій недбалости! Друга річ, коли говорить про байдужність Гоголя до долі України, — таке обвинувачення варто було-б розбити, коли-б на се знайшла ся у д. Чаговця зброя! Бо в тім, що Гоголь не був добрим сином України, власне обвинувачуєть ся Гоголь! Але се поки що на бік!

По сій вступній увазі д. Чаговець переходить до вияснення родоводу Гоголя і визначних осіб його роду. Такою був Василь Танський, Волох походженням, один з каверників і народних експльоататорів України 18 в., якого потім через донос 1734 року заслано до Сибіру. Він визначав ся бурливою вдачею і деспотичністю. По ньому лишилась на господарстві енергічна його жінка Ганна і дочка Ганнуся. 1741 року Танського повернули в Сибіру, а тим часом дочка його одружилась з Семеном Лизогубом, і з ним заступила старих на господарстві. Лизогуб був чоловік дуже тихомірної вдачі і після шлюбу весь увійшов у господарські справи. Навпаки жінка його одержала вдачу батька, що й стало ся причиною постійної її сварки з чоловіком. Чим більш ішов між ними такий розбрат, тим глибше входив в себе і в релігійні почуття Лизогуб, і знайшов психологічний відбиток себе у своїй дочці Тетяні. Тут д. Чаговець підкреслює, що релігійність, близька до містицизму,

була одною з родинних прикмет Гоголів і „ведець своє начало изъ рода Лизогубовъ“ (стр. 24). Тетяна Лизогубівна врешті одружилась з академістом і потім канцеляристом Опапасом Гоголем-Яновським. Д. Чаговець підносить деякі прикмети сього діда Гоголя і особливо його гумор, що через батька поета перейшов й до нього самого (стр. 28). Тетяна теж була незвичайна особа, нпр. була талановита малярка. Взагалі ж їх дім був осередком всяких новин і придбав велику повагу у сусідів. Сином їх був Василь, батько Гоголя; він тішив ся також повагою у своїх сучасників. Жонатий він був з Марією Іванівною Косяровською, мав багато дітей і дуже мало засобів до життя, так що воно було для нього досить важке.

Малюючи обстанова сімї Гоголів, д. Чаговець виразно каже, що „въ семьѣ Гоголя мистицизмъ и религіозность были господствующимъ настроеніемъ, сопровождавшимъ всѣ главнѣйшіе моменты жизни“ (стр. 36); „на всей семьѣ лежала печать монастырскаго смиренія и послушанія“ (стр. 37); виїмком був лише сам Василь Гоголь. Не дивно, каже, що і з М. Гоголя вийшов той містик, яким бачимо ми його завжди. На сих звістках автор і уриває свої уваги про родовід Гоголя і про цікавих його свояків. Статя, що правда, не має наукового характера, скорше белетристичний, але названа „матерьялами“, як така, має безперечне значінне для біографа і навіть критика Гоголя. Додані до неї цікаві листи Гоголя і свояків та знайомих його або його сестри Ольги Василівни.

В V-му відділі Збірника (Замѣтки и Извѣстія) поміщений другий нарис д. Чаговця під заголовком „На родинѣ Гоголя“. Автор оповідає про подробиці своєї вандрівки в Яновщину — родину письменника і описує як живу й доси сестру Гоголя Ольгу Василівну, так і самого Миколу, на основі слів останньої і иньших самовидців. Яко ілюстрацію Гоголевої ортодоксії треба підкреслити, як дбав він про те, щоб селяне запивали причастє не водою, а квасом, щоб для них були просфори, на що він раз дав 25 карбованців. Сам Гоголь малював для народа малюнки з сьвятого письма, надавав посту особливе значінне і т. и. Все се було вістунами пізнійшої острої ортодоксальности Гоголя. Зачіпає те-ж д. Чаговець і відносини Гоголя до селянства. Так, вертаючись з вандрівки по селянських хатах, Гоголь казав своїй сестрі: „кто работаетъ и старается, тотъ и живетъ по чловѣчески, а кто лѣнится, тотъ и бѣденъ и голоденъ“ (стр. 24). Другого дня він покликав до себе на учту всіх селян, крім п'яниць, і сам частував їх. Потім він дав раз грошей для закупна товару для селян. На запитанне д. Чаговця про Гоголя, оден дід також з похвалою відозвав ся про добросердіє Гоголя. З приводу сього д. Чаго-

вещь каже: „вотъ приговоръ, который изрекаетъ народъ устами этого старика, одного изъ немногихъ современниковъ нашего поэта. Къ чему же спорить о томъ, былъ ли Гоголь крѣпостникъ по убѣжденіямъ или нѣтъ, когда эти мелкіе факты такъ краснорѣчиво говорятъ за себя“ (стр. 25).

Блажен, хто вірує, можемо ми сказати на сі міркування д. Чаговця і певні, що в них ніхто не знайде і тіни розв'язання питання. Навпаки ми можемо в усіх наведених прикладах бачити дані лише для одного, а власне для сконстатовання в Гоголю типового кріпостника. Та й справді, якже инакше назвати Гоголя за ті відносини його до селян, де він не показує ніякої розваги над їх соціальним становищем і тільки може ділити селян на робочих та ледачих. Класифікація в усякому разі типово господарська. А й не подумав Гоголь разом з д. Чаговцем про те, що причини тої „ледачости“ могли бути ріжні, і головна з них — рабський труд, праця на пана і непевність свого власного добробуту. Про друге д. Чаговець скаже може, що до селян Гоголі були добрі. Охочо ймемо сьому віру, але не всім-же могла все таки припадати до душі та патріархальна ласкавість, за якою дзвеніли кайдани крѣпаків. А свідощтво діда про Гоголя? Свідощтву тому, розуміть ся, гріш ціна, не що до щирости, а що до значіння. Перш за все, оден чи й два якісь діди ще не народ, а друге — яка-б не була велика для них добрість Гоголя, вона зовсім не виключає можливого кріпостництва Гоголя. Я кажу все таки „можливого“, бо на підставі самих матеріалів д. Чаговця не хочу вирікати свого суду про соціальні погляди Гоголя. Моя думка лише та, що ті матеріали більше свідчать про неворожість Гоголя до кріпацтва, ніж навпаки!

По таких увагах про Гоголя д. Чаговець переходить до характеристики сестри письменника Ольги Василевни, в якій „осуществился идеалъ того челоуѣка, о которомъ мечталъ самъ Гоголь“ (стр. 32.) Та хоч як було-б для нас цікаво розглянути сю характеристику, ми не вважаємо можливим сього зробити по зрозумілим причинам. Свої замітки д. Чаговець кінчає ліричним виступом, до яких він має велику охоту. Зміст того уступу такий, що все побачене і почуте на родині Гоголя представило йому Гоголя „инымъ челоуѣкомъ“. І через те, по його словам, — „тотъ, кто скорбѣлъ о горестяхъ меньшаго брата, кто заботился о его собственномъ развитіи на почвѣ высшей евангельской морали, не можетъ быть названъ иначе, какъ другомъ народа“ (стр. 38). Дуже неприємно, треба признатись, відбирати у людей всякі титули, а тим паче в Гоголя вищепоіменовані, але правда вища над усе і ми повинні се зробити. Ми не маємо підстави говорити про Гоголеву ворожість до народа, як такого, але, на жаль, не маємо її і для імену-

вання Гоголя „другом народа“. Для такого титула треба дуже багато і в усякому разі не досить того, що робив Гоголь для селян в часі свого рідкого приїзду до дому... І ми не маємо підстави не тільки для іменування Гоголя другом народа в активному значінню, бо яка акція у людини, що весь час прожила за кордоном, — але і в пасивному чи пів пасивному: Гоголь в друку ніколи не виступив за права народа, бо до нього він, певно, був просто байдужий!

В тому-ж 5-му відділі уміщена дуже чула замітка А. Лазаревського про „одного изъ пріятелей Гоголя“ А. М. Марковича. По словам Лазаревського, Маркович містив у собі три великі прикмети: „любов до ближнього, інтерес до громадського життя і нарешті близьку знайомість з рідною старовиною“. Про сього Марковича ми дізнаємось, що він дійсно дбав про своїх крепаків і робив для них все, що міг. Він же проявив особливий, врозумілий в тодішніх обставинах, український патріотизм, охоронюючи перед урядом існування у нас Литовського статута. І нарешті він надумав увільнити своїх селян від крпацтва, але сього не дозволив міністер внутрішніх справ. За сю невеличку, але глибоку по змісту замітку можна почути лише саме горяче признання до небіжчика автора. Що-ж до Гоголя, а з осібна до його аполіогета Чаговця, то ми звертаємо його увагу на схарактеризований тип громадянина, який був справжнім і дійсним другом народа і в якому можна було повчитись не тільки Гоголю, але й багатьом нашим сучасникам!

Вертаючись до проміненого нами IV відділу „Критика и бібліографія“, ми знаходимо там велику статтю Гр. Александровского „Гоголь и Бѣлінскій“. Відносини сих письменників служать об'єктом досліду д. Ал. В першому розділі своєї праці він вияснює їх особисті відносини. Бєлінскій був одушевлений Гоголем і своє одушевлення висловлював на кожному кроці. Проте до 1840—1 рр. він з Гоголем не був знайомий. На думку автора, Гоголь певно не зробив на славного критика доброго вражіння своєю „скритністю“, з якою лучив ся, як і у Пушкіна, страх перед жандармами. Проте вони познайомились о стільки, що Гоголь поручив Бєлінському клопоти про „М. Душі“ перед петербургською цензурою (стр. 10) і навіть потім коректу. Але вже в 1842 р. відносини їх стають „все болѣе и болѣе... натянутыми“ (стр. 11). По 1842 р. письменники вже не стрічали ся і про їх кореспонденцію теж нічого не чути аж до 1847 р. — часу виходу в світ „Переписки“ Гоголя. Нею були ображені навіть найближші приятелі і обурений цілком Бєлінскій, що і написав на неї критику. Гоголь відповів хорому Бєлінському у Зальцбруні 1847 р., і тоді сей написав йому свою славу в усякого погляду відповідь. В своїому листі, що розійшов ся по всім російським суспільстві, Бєлінскій обвинувачував Гоголя в нерозу-

мінню становища Росії і проповіді ретроградних засад, а також в „ложномъ смиреніи“ (стр. 18). Той лист вплинув на Гоголя страшенно і викликав з його боку нову роздратовану відповідь... Одначе, розміркувавши, Гоголь знищив її й замінив більш лагідною. На сім і кінчають ся відносини обох письменників.

Тепер питання, хто з них правий? Розв'язанням його і займаєть ся д. Алек—ий, який розбиває обвинувачення проти Гоголя на дві частини: 1) против світогляда Гоголя і 2) проти його нещирости. Що до другої, то він їх відкидає абсолютно, і з ним треба згодитись всякому, хто знайомий з історією духового розвою Гоголя. Що до світогляду Гоголя, то щоб улекшити розв'язання питання про вартість його, д. Ал. ділить суспільних реформаторів на дві частини — на тих реформаторів, що вимагають перерібки відомих соціальних умов і 2) на тих, що радять внутрішній розвій особи при задоволенню сучасним строем... Гоголя д. Ал. зачисляє до другого типу і вказує ті суспільні його погляди, за які Белінский обурював ся... Справді такі думки Гоголя, як задоволенне сучасним йому політичним устроєм Росії, одушевлення бюрократичною її машиною, похвали кріпацькому строю і т. и., могли з'иритувати кого, хоч і через те д. Ал—ий мусить признати, що Гоголь в спорі з Белінским помиляв ся, але тільки „съ точки зрѣнія исторического момента“. Признаючи справедливість закидів Б., д. Ал. одначе в загально-історичного погляду не може не признати вірности і за теорією Гоголя про індивідуальний розвій людини. Таким чином за обома письменниками він признає справедливість поглядів, але з різних причин. Єдиним виходом з такого становища, єдиним соціологічним критерієм д. Ал. вважає синтез обох поглядів, себто поступ особи в поступом соціально-політичних форм. Рецепт не новий і науці давно відомий. Але такого синтезу до спору двох корифеїв не було чого прикладати, бо сим затемнилась справа спору і ніхто з його учасників не має правди у д. А. В дійсности в сім спорі Гоголь був цілком неправий, а Белінский правий і власне з погляду того „синтезу“, який проєктує автор статі. Теза Белінского про потребу суспільних реформ не виключає індивідуального розвою, навпаки — вона можлива тільки при сім останнім і для нього, і через те Белінский і не сперечав ся проти проповіді індивідуального розвою. Навпаки, вихідна точка Гоголя виключала потребу соціальних реформ, сам Гоголь повставав проти них і через те ставив ся дуже вузько, — через те був неправий він, а правий Білінський і з погляду історичного моменту і з філософічного...

Покіпчивши з славним спором двох письменників, д. Ал. переходить до вяснення артистично-естетичних поглядів Белінского на Го

голя. Вони зв'язані були один з одним тісно, і через те матеріалів для такого вияснення досить. 1835 року появили ся „Арабески“ і „Миргород“, в приводу яких Белінський викладає свою естетичну теорію, — першу в російській критиці „теорію реального искусства“ (стр. 33). „Дѣйствительность — выше искусства — таково первое положеніе этой эстетики“ (стр. 33), через те реалізм — вищий прояв штуки, а значить Гоголь великий митець слова. Цінуючи так Гоголя, Белінський розглядав його лише з естетичного погляду, але „общественнаго значенія“ указаних повістей він, по словам д. Алекс — го, не закримічав. Про „Ревізора“ одначе він мало що сказав, а через що — невідомо; про те в статях з приводу надрукування „М. Душ“ 1842 року видно вже зрозуміння Белінским і суспільного значіння Гоголевого твору... Тим самим естетична теорія доповнилась і збогатилась новим важним додатком. Сей додаток висловлювався в вимаганню Белінского від артистичних творів не тільки впливу краси, але і громадського впливу на житє. Навівши деякі приклади нерозуміння творів Гоголя иньшими критиками, д. Ал. говорить, що Белінський „первый и, можно сказать, единственный изъ современныхъ Гоголю литературныхъ критиковъ“ „вѣрно понялъ и истолковалъ значеніе его дѣяльности“ і т. д. З такою гадкою, певно можна тільки згодити ся. Коли-ж ще згадати про подане автором виправдуваннє деяких прогалин у Белінского тяжкими ценаурними умовами того часу, то роля й супроти Гоголя може вважати ся більше менше виясненою... Так чи инакше, д. Ал. мує вивзнати справедливість Белінского в спорі з Гоголем і особливу важну ролю критика в виясненню творчости Гоголя; і сі результати роботи можуть назвати ся досить позиточними.

Статею д. Александровского закінчаєть ся ряд статей великого обсягом Гоголівського Збірника Товариства Нестора-Літописца. Що-ж дав для науки сей збірник, або иньшими словами, які статі можна признати в ньому цінними? По нашому огляді можна на се дати відповідь. З статей, які безперечно дали щось нове, треба назвати праці Лазаревського, Команіна, Павлуцкого і Чаговця... З статей малоцінних, або й зовсім підозрілих по своїй науковости — Завитневича, Лободи, Скорского. Всі-ж иньші, маючи безперечну вагу по вірности думок, не дають нічого нового. Таким чином збірник має чималу вартість: з одного боку він розширив обрій нашого знання про Гоголя, з другого зміцнив раніш поставлені гадки і тільки трохи обтяжив себе балаєм. Але, на жаль, без сього в науці не обійде ся...

Кінчаючи огляд, я не можу одначе замовчати питання, що виникає з студіювання тих писань про Гоголя, — а власне, чому занедбаний

в нїм український бік особи Гоголя, а особливо вплив на нього українського письменства, відносини його до етнографії і навпаки, і причину неписання Гоголя по українському... Про вплив на Гоголя українського письменства ніхто не сказав нічого; про етнографічність його творів сказав дуже мало Петров, ніби вважаючи, що досить відкликати ся в сїм питанню на Максимовича. І зовсім уже нічого не скавано про причину неписання Гоголя рідною мовою, а між тим останній пункт особливо важний... Київським вченим більш, ніж комусь иньшому, треба було взяти ся до сього і до иньших подібних питань, бо кому-ж вони ближші, як не Киянам?

І даремне думати, що розелід сього пункта буде публіцистикою, як се дехто думає: противно, се історично-літературна проблема, яка певне багато принесе і для нового життя, а про те не виходить в меж строгої науки... А так ніби всі київські вчені трактували про якогось англійського письменника або в кращому випадку, про чужоземця, що писав трохи і на українські теми. Річ для київських вчених досить куріозна!

Зрештою трохи й про публіцистику... В передмові секретаря товариства Ясинського оповідаєть ся про різні митарства з Гоголевськими викладами і говорить ся, що у товариства був страх, щоб не досягли до біржевої салї — місця викладів, уличні демонстрації та „студенческіе безпорядки“. Нам незрозумілий сей страх адміністрації товариства; невже вищезгадані „страшила“ ворожо виступають проти науки і спеціально виступили-б проти Гоголя? Навряд виступала-б проти відчитів українська молодь, що недавно перед тим зробила Вергунівську демонстрацію... Вергун і Гоголь, то річи зовсім різні, і всякий науковий виклад про Гоголя мусів бути вислуханий з увагою, що справді й вийшло. Але вернімось до науки!

Як і треба було чекати, не забув про память Гоголя і ніжинський інститут — alma mater останнього — і пошанував його також збірником.

Він відкриваєть ся новознайденим листом Гоголя до Ілі Барановського... Далі йде статя П. А. Заболотского „Н. В. Гоголь въ русской литературѣ“, де автор ровглядає різні відзиви критики про Гоголя. Починає він з „Ганза К.“, якого, як відомо Булгарін та Полевой вилаяли вельми; потім згадує про „Вечері“, прийняті більш приємно. Повісти оцінювались як естетичною, так і етнографічною критикою; репрезентати першої — Пушкин і Надеждін дуже вихваляли твори Гоголя, Полевой навпаки ганив за „неудачныя высокопаренія“ (стр. 18). Поява в 1835 р. „Арабесок“ та „Миргорода“ і в 1836 р. другого видання „Вечерів“ викликала знов „цѣлый рядъ критикъ“. Одні, заступники

консервативно-романтичної школи, знаходячи у автора хист, були незадоволені, що від нього „пахнуть дегтем“, що він показує „рубища, грязныя лохмотья і т. д.“ Другі, навпаки, вихваляють Гоголя за реалізм. Особливо горячу критику викликав „Ревізор“, при чім лаяли його знов таки Булгарін, Сенковскій, Полевой. Антагоністами їх стали Андросов, кн. Вяземскій і ин. В сій критичній боротьбі автор завважає прояв двох естетичних шкіл — старої, сантіментально-підвисшеної, і нової — з громадським кольорітом. 1842 р. вийшли „М. душі“ і разом з тим роздражненне ворогів Гоголя досягло апогея. Булгарін ганить Гоголя за те, що в нього виведено лише одних „негодяевъ“, Полевій рівняє Гоголя з Діккенсом та Т. Зандом, яких він виключає „изъ области изящнаго“ (стр. 30). Всі напади на Гоголя з сього боку розбивались такими критиками, як Плетньов, Шевирьов, Бєлінскій, К. Аксаков. Між иньшим автор завважає, що погляди Бєлінського на Гоголя, — „представляя большой интересъ съ точки зрѣнія развитія эстетической теоріи Бєлінскаго, не имѣють большаго значенія въ смыслѣ оцѣнки Бєлінскимъ Гоголя (стр. 35). Думаю, що д. Заболотскій вельми помиляєть ся з таким виводом. Що перші критики Бєлінського не мали такого широкого значіння, як пізніші, се вірно, — але що виясняючи значінне творчости Гоголя, вони мали все-таки велику вагу, се зовсім певно. Про напади на Гоголя за його „Переписку“ автор каже, що вони були результатом „Поверхностности исследователей и чрезмѣрной горячности времени“ (стр. 37). Дуже дивно бачити такі категоричні заяви. Значінне „Переписки“ давно оцїнено, як треба, і д. Заболотскому ліпше було-б подумати над думками ближших до нас по часу критиків, що дивлять ся на „Переписку“ трошки инакше нїж він...

По огляді оцїнок Гоголя за його житя, автор переходить до по-смертних, так сказати, критик і перш за все вірно збиває думку Анненкова про перелом у Гоголі. Дуже цінними рїчами вважає автор монографіі Чернышевскаго, що малюють Гоголя в обстанові історичного окруження, але разом з тим він закидає славному публіцисту „отрываніе отъ научно-исторической почвы“, каже, що „трудъ Чернышевскаго не имѣетъ однако серьезнаго научнаго значенія въ выясненіи вопроса о личности и литературной дѣяльности Гоголя“ (стр. 46). Вивід цілком неумотивований і противний поглядам на заслугу Чернышевскаго супроти Гоголя. По гадці автора, „особеннаго вниманія заслуживаютъ статьи А. Григорьева“, хоча сей критик тримав ся „того же взгляда на значеніе литературной дѣяльности, какаго и Чернышевскій“. Дивна рїч, хвалити одного за те, що не признаєть ся другому. З приводу илеміки Куліша з Максимовичем в 60-х роках автор не висловляєть ся зовсім з сього боку. „Обстоятельныя оцѣнки Гоголевскаго творчества... съ об-

шественной точки зрѣнія дѣлають Добролюбовъ, Писаревъ“ і др. (стр. 50). В 60-х роках вродилось також зацікавленнє рукописями Гоголя, наслідком чого сталась змога серйознїше студювати творчість Гоголя. В 70-х рр. визначуєть ся цікава статя Скабічевского „Гоголь, какъ представитель средневѣковаго міровоззрѣнія“; потім появив ся рід визначних праць Пипіна, Міллера і ин. По 70-х рр. автор не робить уже детального огляду оцінок Гоголя, а тільки наводить літературу про Гоголя від 80-х рр. по 1900 р. Сей відділ, безперечно, має свою вартість і за нього треба принести авторови справжню подяку: тією бібліографією зрівноважують ся хиби д. Заболотського що до рїжних оцінок Гоголя, — в сїм пункті автор не відзначаєть ся силою критичних поглядів.

В статях Сперанского „Гоголевская выставка“ даєть ся огляд всего, що виставлено було на Гоголівській виставі в Ніжині. Там були перш за все портрети Гоголя; їх опись д. Сперанский надїляє рїжними поясненнями, важними для уставлення дїйсних портретів Гоголя. В окремому відділі д. Сперанский трактує про „Гоголя въ народной книжкѣ и картинкѣ“, де між иньшим дає замітку, що лубочні видання починають кращати, дякуючи конкуренції інтелігентних видавців з лубочниками (стр. 158). В тій-же статі автор вказує на цілий ряд перерібок рїжних повістей Гоголя, відповідно потребі невибагливого смаку простих читачів, і спинаєть ся над технікою тих перерібок. Взагалі-ж одначе автор констатує факт малого розповсюдження Гоголя навіть в такому покаліченому вигляді. До своєї статі д. Сперанский додає велику літературу бібліографічного характеру про журнали, де писав Гоголь, статі про нього і т. д. З бібліографічного погляду ся статя, як і попередня, має чималу вагу.

В розправі д. Сребницького зібрано „матеріали для біографіи Н. В. Гоголя“, здобуті з „архива Гимназии вышихъ наукъ“ в Ніжині. Вибір матеріалів автор обмежує 1821—1828 рр. і спинаєть ся на виясненню того, „чему и какъ учился Гоголь въ нѣжинской школѣ“ (стр. 300). Д. Сребницький підносить нам „несомнѣнный выводъ“, що в останньої Гоголь винїс „очень мало познаній“ (стр. 301). Торкнувши ся школи, д. Сребницький характеризує відносини учителів і каже, що „между профессорами происходили постоянные раздоры, интриги и раздѣленіе на партіи“ (стр. 307). Певно, що такі обставини вчення не могли мати на Гоголя доброго впливу. Але д. Сребницький мусить проте признати, що „нравственная чистота и высота“ Гоголя була „сохранены еще имъ въ школѣ“ (стр. 310). З розправи автора видно, що „нѣжинскіе гимназисты любили читать „постороннія книги“ (стр. 311). По короткім огляді витягнених матеріалів, д. Сребницький надрукував велику

колекцію сирих відомостей з архіву ніженського ліцея: там є програми вчення у нім в часах Гоголя, учительські протоколи, інструкції директора і т. д. Отже і ця стаття має переважно сухо-документальний характер, яким власне визначається і весь збірник. Для студіювання особи і творів Гоголя він матиме значіння. Сей збірник явився ніби матеріалом до чужих дослідів — жаль тільки, що се вийшло випадково, а не в певнім організованім пляні, скажем — якоїсь одної академії, що намітила-б питання для розроблення, як се замічується на заході.

Але Росії, певно до сего ще далеко!

Окремий збірник присвячено Гоголю також петербургське бібліологічне товариство в цілیم рядом — правда — дрібних статей про останнього. В першій розвідці — д. Каллаша трактується про „Ганца К.“ — доводить ся, що він мале схожий з Фоссовою „Луїзою“, бо психологія Ганца була відбитком лицейських настроїв самого Гоголя. Сю замітку Каллаша цікаво поставити зі статкою відповідного змісту д. Шаровольського, щоб побачити, о скільки взагалі правий д. Каллаш в своїх твердженнях. В тій-же розвідці установлюється факт близької знайомости Гоголя з В. Ушаковим, а також висловлюється здогад, що псевдонім одного віршотворця „Олов“, ніби вказує на Гоголя, який підписувався те-ж „Алов“. В коротенькій замітці під заголовком „Гоголь и И. Е. Великопольскій“, автор її д. Б. Модзалевскій дає маленьку характеристику відносно поета і того Великопольського, його прихлонника.

В досить великій розвідці В. Лучаковского „Гоголь въ польской литературѣ“ освітлюються ся погляди на Гоголя польської критики і вказують ся переклади з Гоголя на польську мову, — перший з них, „Записки сумасшедшаго“ 1843 року. Одна з основних критик Гоголя належить перу Лісіцкої. По деяких побічних увагах, авторка завважає про „Вечерѣ на хуторѣ“, що в них відбивається ся „чаруючий блескъ раннихъ идеаловъ“ (стр. 32); в „Ревизорѣ“ та „М. душах“ він бачить в веселих місцях „скорбь“; „Тараса Б.“ вважає за річ тенденційну, про яку Поляк не може говорити спокійно і т. д. Але кидючи вірні загалом уваги про Гоголя, письменниця польська врешті завважає, що Гоголь був писателем нігілістичним — увага, розуміється, досить дивна. Дивуванням з приводу неї закінчує свою розвідку і д. Лучаковский, помянувши під кінець добрим словом великого російського письменника.

В маленькій замітці д. А. Ліповского про відому книгу Мандельштама, крім иньших закидів останньому, кинута теж один, що той вчений не зайняв ся вислідом стиля Гоголя в порівнанню з попередниками його — українськими письменниками. Брак сього в книзі Мандельштама д.

Ліповський вважає „більшимъ пробѣлошъ книги“, з чим і ми можемо тільки згодити ся.

Деякі „замѣтки и матеріали къ біографіи Н. В. Гоголя“ подає д. П. Щоголевъ. Він насамперед зазначає вплив на Гоголя української стихії, але сам не вяснює його і відсилає до книги Мандельштама. В увагах про відносини до кріпацтва як Гоголя, так і його круга, міститься дуже багато правди і ми рекомендуємо звернути на них особливу увагу критикам в роді д. Чаговця. Д. Щоголев як раз і каже про те, що можна бути дуже добрим до кріпаків, а одначе признавати їх нерівноправність з собою і значить, признавати нормальність самого кріпацтва. Так власне й думав сам Гоголь. І таку позицію Гоголя та його верстви д. Щоголев навіть вясняє психологічно, тим почутєм власної нерівноправности, яке чули бідні батьки та родичі Гоголя супроти значних сусід, нпр. супроти Трощинського. Паралельно з таким соціальним впливом на Гоголя його верстви, д. Щоголев укажує і релігійний вплив. Мати Гоголя була православно-релігійна до крайности і не показувала „хоть какого-нибудь критическаго отношенія къ своему религіозному настроенію“ (стр. 55). Під її впливом виховав ся і Гоголь і вже не міг ніколи „освободити ся изъ подъ власти своихъ грубыхъ представлений“ (стр. 56). Стоючи-ж на клерикальному ґрунті санкціонування влади, він і за селянами-кріпаками велів мати невсипущий догляд. Крім такого внутрішнього впливу, обставини мали на Гоголя і зверхній вплив в сфері театральній. В околиці часто давались представлення і таким чином мимоволі в душі поета почало зроджуватись те прекрасне розумінне драми, яке знийшло собі чудовий вираз в его комедіях. Звертає також д. Щоголев увагу і на моральну атмосферу молодих літ Гоголя і на сім пункті треба признати, що поет заховав рідку чистоту душі. Але за те його занадто пестили і наслідком сього зросла в поеті „увѣренность въ необыкновенности будущаго и значительности его личности“ (стр. 58). В додатку д. Щоголев надрукував декілька листів, що належать до сімї або знайомих Гоголя; листи служать ще одним приємним плюсом до статі, що не вважаючи на свою короткість, так ясно і глибоко-просто ставить і розв'язує наведені нами питання, що серед літератури про Гоголя мусять зайняти почесне місце.

Для історії творчости Гоголя цікава замітка д. Шлянкіна, що „Портрет“ був написаний під впливом роману Матюрена „Мельмотъ Скиталець“. За сею заміткою іде лист Куліша до М. Гоголь з 1861 р., де наш письменник заявляє, що він не мав на меті розвінчувати Гоголя, а тільки вказати його хиби. Потім іде, так сказати, український відділ критики Гоголя стаття: Н. Коробки „Кулишъ о малорусскихъ новѣстяхъ Гоголя“ і передрукована полеміка з Кулішем Максимовича. З думками

д. Коробки редакція збірника не згожеться, тим часом варто їх підкреслити.

Д. Коробка переказує зміст статі Куліша про Гоголя і додає до них свої замітки. Він думає, що „замічання Куліша в більшинстві випадків, якщо відкинути присущу йому страстність тона, можуть бути в загальному прийнятими“ (стр. 74). „Совершенно вѣрно отмѣчаетъ Кулишъ невозможность сватовства Голопушенкова сына в той формѣ, в какой оно изображено в „Сорочинской ярмарки“ (стр. 76). „Къ числу наиболее яркихъ бытовыхъ несообразностей, отмѣченныхъ Кулишемъ, надо отнести быстроту сватовства в „Сорочинской ярмаркѣ“ (16). „Нельзя также не согласится съ мнѣніемъ Кулиша о бытовой и психологической невозможности сцены пляски Солопія съ дочкой его Параской“ (стр. 77). „Отмѣчая недостатки, Кулишъ указываетъ, однако на несомнѣнную любовь Гоголя къ Малороссіи, и на необыкновенную прозорливость его творчества“ (стр. 78). В „Ночи на Ивана Купала“ „народный бытъ изображенъ Гоголемъ односторонно“ — і сю думку Куліша вважає д. Коробка „безумовно вѣрнимъ взглядомъ“ (стр. 80). Разом з тим Куліш ясно бачив і талант Гоголя і його поетичність, навіяну „народной пѣсню“. „Замічання Куліша“ про „Майскую ночь“ також „несомнѣнно интересны“, каже його критик і переказує слово в слово головніші Кулішеві закиди Гоголеві. Д. Коробка признає, що в статях Куліша про Гоголя є „немало парадоксальнаго“, але ним же зазначені „многія недочеты в реальности изображенія Гоголемъ народнаго быта“ (стр. 75). „Въ статяхъ Кулиша была зазначительная доля правды и Малороссія повѣстей Гоголя была далека отъ истинной Малороссіи тѣхъ временъ“ і т. д. З д. Коробкою ми лише можемо згодитися. Коли відкинути в статях Куліша „неумістную страстність в тоні“, то ми матимемо, справді, підвалину етнографічної критики, яка безперечно потрібна при оцінюванні тих етнографічно-побутових повістей Гоголя. А що Куліш висував для своєї аргументації дійсні етнографічні факти, а не фікції, се треба пам'ятати кожному і з тим серйозно числити ся.

Ніби для зрівноваження поглядів на Гоголя, редакція Збірника вважала за потрібне передрукувати без всяких обмежень колишню статтю Максимовича. Останній мав на меті збити різні уваги Куліша і протиставити йому свої етнографічні відомості. Але виконав він се з неменьшим запалом що до форми закидів, та без особливої влучності що до змісту. Навіть більше, д. Максимович вдасть ся часто в такі дрібниці, за якими не видно й головного предмету його викладу. Загалом кажучи, коли тон викладу Куліша може не подобати ся, то неглибокі закиди Максимовича також не дають предмету. Прикладом сього можуть бути

розмови його в першому розділі про Квітку, Шевченка і М. Вовчка, двох з яких Куліш вважає зразком битописання. Увага Куліша безперечно правдива, і не Гоголю міряти ся у знанню народного життя з сими українськими класиками. Але Максимович пильнує розбити Куліша в його твердженнях, допускаючи такі виходки, що характеризують безсторонність і проникливість Максимовича досить сумними для нього ризиками. Так він глузує над „Озаренієм такими писателями, какъ Квитка, Шевченко“ (стр. 106) і протестує против знайденого у М. Вовчка „богатства родного слова“ (стр. 107); говорить про „размашистую прозу многоглаголиваго Квитки“ (стр. 100); знаходить „безобразное величание Квитки“ (16) і т. д. Такий метод оборони Гоголя, без наведення аргументів, очевидно, не може дати довіря до самого Максимовича, а тим самим не може примусити з ним згодитись. В другому розділі своєї критики Максимович уставляє характер українських вечериць, по гадці Куліша — зіпсований Гоголем, і в сім пункті ми повинні признати правду за увагами Максимовича. Справді, ті вечерниці не мали архи-поетичного коліру, що їм надавав Куліш. За то в III розділі про „смішныя прозванія“ Максимович неправий цілком, бо уживаві в „Вечорахъ“ Гоголя фамілії дійсно вдаряють на дуже дешевий, чисто фільольогічний комізм. Не вважаючи на те, що він сам вважає ті фамілії „не совсѣмъ опрятными“ (стр. 115). Максимович заявляє, що Куліш „составиль себѣ невѣрное понятіе о стыдливости и учтивости крестьянскаго общества“ (16) і се на тій підставі, що нарід зве инші річи ніби цинічними йменами, а крім того і на весіллях співвають ся сороміцькі пісні. Я думаю, що обидва доводи Максимовича зовсім невлучні. Коли нарід вживає деякі натуралістичні назви, то він чинить се серіозно і не робить з них предмета сьміху, — що й було-б власне ненормальністю, яку допускає Гоголь. Сьпів-ж сороміцькі на весіллях мають спеціальний характер. Перш за все, вони служать відгомонам давнього часу і часто мають символічне значінне; крім того вони дотикають ся спеціального пункту в шлюбі, правда нецензурного, але який грає в житю молодих і його рода дуже важну роль, — полові чистоти. При таких умовах і самі пісьні не можуть мати цензурного характеру. Але при всім тім треба памятати, що се пісьні обрядові, що співвають ся вони не взагалі, а в виключних випадках, при шлюбі, і як такі, не можуть бути критерієм соромливости нашого селянства, так що підставою аргументації Максимовича вони ніяк не можуть служити. В IV розділ він доводить нормальність „сватѣбъ Грицька Голопуценка“, але теж не зовсім вдатно. Правда, іще можна з ним згодити ся, що шлюб Грицька з дівчиною міг трапитись на ярмарці без весілля, але припустити велику участь в шлюбі непевних

Циган, ніби в ролі сватів, та ще на таку швидку руку, цілком неможливо. І всі наведені Максимовичем приклади толерантності нашого народу до Циган не посувають справи ані трохи. Крім того навряд чи може відбутись якийсь шлюб у нашого народу так швидко і без всяких відомостей у батьків молоді про жениха. Дятого, щоб думати про се инакше, треба справді зовсім не знати нашого народу. В V-му розділі „о времени и мѣстѣ сватовства Грицькова“ Максимович доводить, що хронологічно час того сватовства, друга половина серпня, справді, можливий. Але за те місце його дійсно таки не підхоже! А через те даремні дотепи Максимовича, що Гоголь не писав на те, щоб „языкомъ озлившейся бабы передавать факты, любопытные для Снегирева, Терещенка і др.“ Певно, письменник не пише для етнографів, але коли він знає народне життє і малює його вірно, то його писання матимуть вагу і для етнографії, і для иньших наук. І через те та іронія Максимовича повинна обернути ся на нього самого. Взагалі треба сказати, що редакція Збірника даремне вважає статю Максимовича якимсь серйозним спростованням „крайностей“ Куліша і через те помістила її в своєму збірнику! Вона не дає сливе нічого, крім двох-трьох незначних поправок, для характеристики етнографічності Гоголя неважних. З приводу її можна лише сказати, що відкинувши суб'єктивність Кулішевого тону, — чим грішить і Максимович, ми мусимо взагалі признати Кулішеву критику вельми серйозною і важною для зрозуміння „Вечерів“ Гоголя. Гоголю можна вибачити його етнографічні гріхи через загальне тоді незнання народу у обрусілої нашої інтелігенції, але по сьому вибаченню треба признати, що нашого народу Гоголь гарно не знав. Таким присудом, певно, не нищить ся вага „Вечерів“, бо в них, крім етнографії є ще дуже багато таких творчих елементів, які довго ще робитимуть їх принагідними. Се мусять пам'ятати всі критики, що невдоволені заперечуванням етнографічної сторони „Вечерів“. Як Куліш, так і всякий безсторонний дослідник знаходить в „Вечерах“ багато сутої поезії і психологічного життя, а що ті Гоголеві повісти непризнають ся ідеальними в усіх напрямках, за що тут гніватись?

Крім перелічених розвідок про Гоголя, в збірнику є ще замітка А. Лященко про відносини Гоголя до католицтва, а також замітки Вітберґа про Городничого, що пізнав себе у Сквознику Дмухановському, і про ілюстрації до творів Гоголя. Можна загалом сказати, що збірник являєть ся корисною вкладкою в Гоголівську літературу. Чималим плюсом являєть ся в ній статя д. Коробки, интересна для нас переглядом справи українства Гоголя. Автор, очевидно, не убоаяв ся розворушити спір про ненародність Гоголя і розв'язати його, разом з Кулішем, в неприємнім для поета значінню. В сфері нашої офіціальної науки, що не любить чіпати „не-

певних“ питань, такі єретичні думки вимагають відваги. Так-же симпатично звучить і стаття д. Щеголева, де крім зазначених нами, ясно і отверто піднесених гадок, що розв'язують певні питання, виразно підносить ся потреба поставити студіювання творчости Гоголя на український ґрунт.

Одною з найбільше блискучих робіт про Гоголя лишить ся справа проф. Овсяннико-Куликовського, де він прикладає до характеристики письменника психольогічний критерій і таким чином дає цілий ряд дуже цінних уваг. В першому розділі праці під заголовком „Пушкинское и Гоголевское“ або „Художественный методъ Гоголя“ автор намічає два головні типи творчости: один, що будуєть ся на спостереженю, другий — на експерименті. Репрезентанти першого типу малюють жите так, як вони його бачуть; репрезентанти другого — вилучують з життя відомі елементи і тоді вже малюють з них картини. До першого типу належав Пушкин, до другого Гоголь. Разом з тим творчість спостереження, як і досвід, буває суб'єктивна, коли для розуміння життя беруть за зразок „себе“, і об'єктивна — коли таким зразком служать другі. В творах Гоголя, митця-експериментатора, ми бачимо „нарочитый подборъ извѣстныхъ чертъ“ (стр. 10), що характеристично для такого типа творчости. Сей „подборъ“ стоить в зв'язку з „вѣсьмъ душевнымъ складомъ художника“ (стр. 11) і таким чином, ся творчість цілком дедуктивна (стр. 12). Очевидно що одержані таким способом образи властиво кажучине „правдивы“ (стр. 13).

Гоголь, яко письменник, вповні виконував таку експериментаторську програму, бо „смотрѣль на божій мірѣ еквозь приему своихъ настроеній“ (стр. 16), і пильнував витягати з життя цілий ряд негативних рис. В такому душевному процесі він відзначав ся великою нервовістю і занадто реагував на всі злигодні житєвої обстанови. А наділений таким даром перебільшеного реагування, він при аналізі людей через міру спинав ся на „оборотной сторонѣ хорошаго челоуѣка“ (стр. 22), через що „такъ часто люди бывали ему противны, какъ и самъ онъ бывалъ противенъ себѣ“ (16). Маючи нахил до експериментації, Гоголь „нерѣдко говорилъ другимъ різныя неприятности и даже устраивалъ ссору съ цѣлью заставить ихъ высказаться“ (стр. 23). „Переписка“ Гоголя була „своего рода експериментъ художника, произведенный надъ русскимъ обществомъ“ (стр. 24). Але такі експерименти, як і взагалі потрібний для всього самоаналізу, мусив болючо відбивати ся на душі Гоголя і він втомляв ся, мучив ся і чув себе ніяково навіть там, де йому мусіло-б бути дуже гарно. Самоаналіз доводив його до замкнутости в собі, яка поволі ставала потребою і звичкою душі.

Схарактеризувавши творчість Гоголя з психольогічного боку, О. Куликовський спинаєть ся в другому розділі своєї праці на аналізі „ума“ Гоголя. Під „умом“ треба, звичайно, розуміти льогічний процес духа,

спрямований до виробу ідей. І от автор признає „умственную темноту и лѣнь Гоголя“ (стр. 35). Аналізуючи „умъ“ Гоголя, д. К. каже, що твори його безперечно вказують на велику роботу його ума: „помимо общаго плана, Гоголь затрачивалъ огромную массу труда на усовершенствованіе художественнаго воспроизведенія фигуръ, на развитіе характеровъ и т. д.“ (стр. 40). Наслѣдком такої праці ума був цілий ряд глибоко-продуманих мистецьких образів і типів. Але не трудно бачити, що така робота була чисто формальна, відбувалась над готовим життєм в запомогою одного великого дару інтуїції Гоголя. Що нинше, коли ми торкнемося змісту мислення Гоголя, або принаймні того, як він сам брав сей зміст? Тут ми побачимо досить невеселі подробиці, що доводять до виводу: у Гоголя була „не лѣнь мыслить, а лѣнь учиться“ (стр. 46). Справді, Гоголь не навчився „ни пониманія современности... ни новой философіи“ (стр. 46), ні літератури 30—40-их років. Гоголь боявся вільного знання, проявляючи „обломовщину ума“ (стр. 46), і хоча він „работалъ мыслью, но только эта работа совершалась во тьмѣ“ (стр. 47). В першій періоді розвою мисли Гоголя важна роля належала Пушкіну, і смерть Пушкіна мусіла відбитись на Гоголі дуже важко: у Пушкіна він-би навчився „понимать и цѣнить великія культурныя и интеллектуальныя блага, пріобрѣтенныя передовыми народами Европы“ і т. д. (стр. 57). Одним з прикладів такого нецікавлення знанєм було „равнодушіе или даже отвращеніе Гоголя къ русской исторіи“ (стр. 60), яку однак він мусів-би пізнавати, або любити через своє відоме одушевлення „Русью“. Сю загадку пробує автор вяснити в III-му розділі своєї праці „Гоголь и Россія“. В міру своєї творчости Гоголь все більше впевнявся, що він робить для Росії „великое дѣло“ (стр. 67), але тим часом чув неможливість утримати ся „среди непосредственныхъ впечатлѣній тогдашней русской дѣйствительности“ (стр. 70). Покинувши Росію, він однак чув свій звязок з „національнымъ цѣлымъ“ (стр. 72) і марив про нього. Вернувши ся ж до Росії, він знов рвав ся за границу..., ніби не знаходячи в Росії для себе місця. І він справді його не знаходив і мордував ся тим страшенно. Через що-ж се було так? Д. К. толкує се тим, що Гоголь не знаходив для себе в Росії „осуществленія общественной стоимости“ своєї (стр. 86), або попросту, він не знаходив для себе жадного діла, яке зробило-б його шрубкою у колесі державно-суспільної праці Росії. Автор тут робить дефініцію „общественной стоимости“ людини і „національнаго значенія“ в значинню ближшої по часу або дальшої реалізації сил і говорить, що Гоголь маючи національне значінне універсальне, але посмертне, не мав специфічно-суспільного „прижизненнаго“ (стр. 90). Брак його у Гоголя викликав великі страждання. А що Гоголь дійсно хотів завжди

приткнути ся до згаданого колеса, то про се ясно свідчать факти — а власне його бажання одержати якусь „службу“.

До страждання від браку „осуществлення общественной стоимости“ своєї приточилось іще й нове страждання. Спонуканий своїми прихильниками, а також о. Матвієм, перейнятий ідеями аскетизму, містицизму, Гоголь змішав „національне“ з „суспільним“ і взяв ся до ролі реформатора. З сього вийшла лише „пародія“ (стр. 107), а для Гоголя — нові душевні муки. Та-ж обставина довела до того, що Гоголь-артист обернув ся в письменника-мораліста, прикмети якого й виясняє д. К. в IV-му розділі. Говорячи про письменників-моралістів, автор завважає, що виступаючи з моралю, вони „заняты своимъ душевнымъ дѣломъ“, „раскрываютъ намъ свой внутренній міръ“ і т. д. (стр. 111), і ся суб'єктивна риса, сі муки сумління моралістів конче відбивають ся і на їх артистичних творах. Таку тенденційну творчість автор зве „связанною“ (стр. 113) і бачить її в чистому виді в песі „Развязка ревизора“ (стр. 119). Але найбільше виступає Гоголь моралістом в своїх листах, де виявляє вже і „религіозный екстазь и мистицизмъ“ (стр. 121). Сей останній автор книги зве „миеологически-суевѣрнымъ“ (стр. 123), і роз'яснення се не потребує. Притім у Гоголя „этическое поглощалось религіознымъ“, і моральність розвязувала ся „въ духѣ личного подвижничества, аскетизма і т. д.“ (стр. 126).

До психологічної характеристики Гоголя ми повинні ще долучити характеристику „геніальности Гоголя“ — предмет VI розділу книги д. К. Всім вимогам геніальности, по думці автора, вдовольняє Гоголь і через те автор нагорожує його титулом генія, з чим, звісно, нема чого сперечатись. Між иньшим він підносить ще одну з прикмет творчости Гоголя, — власне його замилованне до мандровання. „Дорога была однимъ изъ необходимыхъ условий создапія „Мертвыхъ душъ“ і загалом, „какъ художнику-экспериментатору (и) необходима была ему „дорога“ для осуществлення его художественныхъ интуицій“ (стр. 173).

Покінчивши з загальними увагами про творчість Гоголя, перейдемо тепер до розділу V-го, де трактуєть ся про „Гоголя-общерусса на малорусской основѣ“, себто про річ уже дальшу від формальностей творчости. На жаль, се один з розділів праці д. К., який, на нашу думку, не вдержує критики. Перед означеннем національної основи Гоголя, д. К. вважає потрібним дати загальну дефініцію національности. На його гадку, вона в людині „опредѣляется не его происхождениемъ, а его языкомъ“ (стр. 134) і через те, коли для Росіянина рідною мовою стала, на пр. французька, то він уже „по національности Французъ“ (ib.). Фальшива постановка литання і його дивовижне розвязанне здають ся мені о стільки ясними, що над ними нема чого багато спиняти ся. Нині можна вважати

аксіомою, що душа національності не мова, а дуже різнородний комплекс психічних елементів, не кажучи вже про фізичні, і що мова служить лише показником тих понять національності. Через те, нпр., Ірляндці, втративши свою мову, лишають ся про те особною національністю, бо представляють окрему етимологічну парость. Зрештою приложивши і авторову точку що-до національності, ми сказали-б в усякому разі, що Гоголь був Росіянин, — одначе у д. К. виходить не так. Хоч мова писань Гоголя російська, він зветь ся у д. К. „Общеруссожь“ (стр. 135). Се очевидно не тільки заперечує іменованню Гоголя, навіть і при його російській мові, Українцем, але заводить в нетрі неврозумілої „общерусскости“. Як собі представляє автор такого „общерусса“? Сума таких „общеруссів“ се не щось подібне до українського, велико-російського, білоруського, а складає „особую, фактически существующую разновидность“ (стр. 136), а її ознака — „общерусскій языкъ“, відмінно від трех руських мов. Деж узяв ся той „общерусскій языкъ“? Він розвив ся в „московскаго нарѣчя“, але через збогаченне новими словами виріжнив ся в окрему мову і таким чином став підставою нової „общерусской національности“ (?!) (стр. 140). Але така „національність“, як і її мова, мусить бути на „добрую долю — малорусскою“, бо Українці внесли в неї силу свого елемента. Склад сеї „національности“ поповняють ся трема руськими народностями, що й дають характеристичні прикмети „общерусса“. Гоголь був таким на „малорусской основѣ“. Читаючи такі парадоксальні гадки, ми готові не вірити, що вони виходять від такого солідного ученого, яким ми знаємо д. К. Щоб виголошувати такі гадки, треба забути всякі наукові принципи та відомости і жити одною тенденцією, але у д. К. ми не знаємо сеї риси і можемо обвинуватити хіба в логічній помилці. Справді, навіть тримаючись його погляду на національність, ми не можемо не сказати, що „общерусская національность“ абсурд, бо душа її, себто мова, суто великоруська, близька, як каже Пипін (див. його академічну промову про Гоголя), „съ богатѣмъ источникомъ живой народной рѣчи“ (стр. 9). Певно, що така мова, яко продукт інтелігентної творчости, мусить бути відмінна від народної. Певно й те, що в неї багато внесено українського, — але в останньому рахунку та „общерусская“ мова все таки великоросійська, тільки рафінована, як кожна національна мова культурних кляс. Та навіть і сього не можна сказати без обмеження, бо російська літературна мова, — як се признано знов таки Пипіном, не уложила ся так в штучних і закамянілих формах супроти нарочної, як перш-ліпша в західно-європейських. А через те окрема „общерусская національність“, се фікція, дуже невлучно вигадана харківським вченим. Але-ж як, справді, величати всіх тих інтелігентів не-Великоросів, а нпр. Українців, Грузин і По-

ляків і т. и. „які причинили ся до російської культури і засвоїли російську мову? Можна звати різно: коли вони зовсім зрекли ся своєї національності, як се в значній мірі зробив Гоголь, то вони „обрусіли“ інтелігенти; коли-ж вони користують ся російською культурою, як тільки засобом, але лишають ся синами своєї нації — то говорити про їх „общерусскість“ навіть сьмішно, — такі Грузини, Поляки, Українці й інші інтелігенти можуть бути при тім патріотами своєї нації. Таким чином теорія д. К. про четверту руську національність мусить бути відкинена цілком, а ще більше через те, що сам він, в супереч з собою, бачить національність не тільки в мові (стр. 139).

Виробивши собі таку хибну теорію, д. К. розумієть ся мусів зробити новий ряд помилок. Одна вельми важна з них — се трактованне різних українських письменників відповідно до більшої або меншої належності їх до типа „общерусской національності“. Так він признає в Квітці і навіть Шевченку означену „общерусскую“ національну форму, і т. д. Але найгірше те, що вигаданим собі фантомом автор відганяє думку читача від факта існування двох руських літератур — української і російської і їх ненормальних відносин. Знайшовши вихід в теорії четвертої національності, автор поминув се явище, що російська література, дякуючи важкому національну стану України, живе на кошт українського письменства. Він промовчує і те, що виробленне „общерусскости“ річ ненормальна, бо відтягає від України її сили й примушує їх з різних приводів ставати часто проти українського національного руху. Автор веде нас до цілої маси непорозумінь. „Въ високой степени знаменательно те, что фактически онъ (Гоголь) даже и не пробовалъ творить на малорусскомъ языкѣ и т. д.“ (стр. 139) каже д. К. Я не розумію, що тут власне „знаменательнаго“? Треба-б уже було вияснити читачеві все се докладно. Тоді-б ми знали, яку вагу має ся „знаменательность“, чи позитивну чи навпаки. Одно слово, весь сей розділ наводить на сумні міркування, а той спосіб, яким автор оборонює права „народних“ літератур на розвій, довершує таке вражінце вповні. Такий розвій потрібний, бачте, для „подведенія прочнаго літературнаго фундамента подъ зданіе общерусскаго языка и литературы“ (стр. 136). Сі фрази автора вияснять нам позицію його в справі українського письменства зовсім ясно, — потреби розвою його сама по собі для автора не існує; навпаки, „общерусскість“ для нього річ нормальна. Ми мусимо лише пожалкувати, що до загальних тез своєї праці д. К. приточив цілий ряд таких рискованих тверджень.

Чималий інтерес має збірник промов, виголошених 21 лютого 1902 р. в сполученому зібранні Академії Наук і історично-філологічного відділу петербурського університета. Перша промова належить

Піпін і має змістом „значеніє Гоголя въ созданіи современнаго международнаго положенія русскої літературы“. Свою промову Піпін починає в відзиву про російське письменство де Воґюе, який вважав дуже типовим для сього письменства відбиток раси. Воґюе не поясняє змісту сього терміна, через те Піпін сам береть ся до такого завдання. Расовим елементом, по гадці Піпіна, явило ся в російському письменстві те, що було, справді відмінним від західно-європейського, — але що ж власне? Аналізом життя і письменства Росві за весь історичний її період Піпін приходить до виводу, що расово-національним елементом російського письменства, певно — не *an sich*, а наслідком історичних обставин, явив ся поворот інтелігенції до народа і взагалі до сірої „среди“, — річ цілком незрозуміла тепер для західного письменства. І от піонерами сего руху в новіші часи стали Пушкін і Гоголь. Особливе-ж значінне Гоголя в сім складаєть ся ще й з того, що він в свою уважність до меншого брата вложив надзвичайну силу теплого почутя, давши тон цілій лаві письменників, що тепер здивували всю Європу.

В коротенькій промові К. Арсеньєва „Значеніє Гоголя для его преміниковъ“ зазначують ся деякі риси творчости Гоголя, якими він вплинув на своїх наступників. Одна з таких рис — описи природи, друга — показанне звязку особи з верствою і третя — портрети. Заходи д. Арсеньєва в відшуканню сих рис Гоголя досить ориґинальні і в усякому разі невеличка його розвідка повна живого інтересу. Трудно те-ж саме сказати про „Развитіє взглядовъ Гоголя на творчество“ — промову д. Бороздіна, де речник хоче показати відносини Гоголя до реалізма та ідеалізма в штуці. Образом естетичних міркувань Гоголя д. Бороздін вважає його „Портрет“, звідки виводить гадку, що „безъ идеальнаго освѣщенія картины“ „самый реализмъ можетъ оказаться ложью“, — парадокс цілком безвідставний (стр. 39). Сьвідомий реалізм автор бачить у Гоголя в статі про Пушкіна, впливу якого д. Бороздін приписує і змагання до реалізму. Але при сім реалізмі в Гоголю видно і ідеалістичний кольорит і т. д. Про сю промову можна сказати одно: рідко можна бачити так багато плутанини і так неясно виложених думок, як в ній... З промови сеї трудно навіть бачити, чи мав автор її якісь певні погляди на штуку і коли мав, то які власне. В усякому разі оздобою збірника та промова далеко не може бути.

Останнім трактує в ній д. Перетц про „Гоголя и малорусскую литературную традицію“... Про сю промову, що до її змісту, ми можемо сказати: „ну, нарешті таки діждались!“ Нарешті діждались того, що Українця-Гоголя, сина українського письменника і самого письменника на українські сюжети, поставлено в звязок з українською традицією. Але побачим, як се виконано...

Спершу д. Перетц розв'язує загальне питання, через що „Вечера“ Гоголя зісталась і доси живими та принадними. І для сього розглядає критику про Гоголя — Полевого, Сенковського, Шевирьова, що не бачили в творчості його нічого визначного. Згадує по дорозі і про етнографічну критику Куліша, але зовсім не до річи, — коли мова йде про естетичне значіння творів Гоголя, то приплутувати сюди ще етнографічність зовсім непотрібно. Етнографічна критика — справа спеціальна і розторощивши якісь твори з етнографічного погляду, можна одначе знаходити в них психологічну вірність і естетичну вартість. Так власне й робив Куліш, якого автор приплутує ніби лиш для того, щоб сказати, що він був „несправедливимъ судьєю Гоголя“, та що „критика Кулиша была опровергнута до мелочей Максимовичемъ“ (стр. 49). Як ми вже бачили, власне антикритика Максимовича повна „мелочей“ і загалом не збиває критики Куліша. Д. Коробка викавав се зовсім добре.

Куліш, каже далі д. Перетц, „обвинялъ Гоголя в незнанні условій жизни малорусскаго народа і т. д.“ (стр. 49). І д. Перетц хоче вяснити, чи правда-ж се? Для сього він нагадує, що сім'я Гоголя самим своїм становищем мусіла бути близькою до народа і народньої або близької до неї літератури. Через те то ціла низка типів у Гоголя, узятих в неї й перейнятих народністю, являєть ся слідом впливу і на Гоголя. З такою постановою питання трудно не згодитись і ми дуже раді, що д. Перетц так бевсторонно поставив ся до розгляду такого важного питання. Та тільки мусимо завважити, що загальний настрій „українських“ повістей зовсім не виключає хиб в етнографічних деталях і може навіть іти з ними поруч. Крім того, признаючи слушність уваги д. Перетца про народність „Вечерів“ Гоголя, ми не можемо згодитись з д. Перетцом в тім, що Гоголь „скорше являється въ нихъ художникомъ-завершителемъ предыдущаго періода малорусской литературы, нежели начинателемъ новой общерусской“ (стр. 49). Що друга заслуга Гоголя перед тою „общерусскою“ літературою в „Вечерах“ була, се, думаємо ми, річ безперечна. Оригінальна романтичність їх була новим аккордом на лірі російської музи, — се ясно доводить і д. Котляревський. Але перша заслуга, роль „завершителя предыдущаго періода малорусской литературы“, на мою думку, не видержує ніякої критики. Чим власне була українська література перед Гоголем і яка була творчість в „Вечерах?“ Попередники Гоголя — Котляревський, Гулак-Артемовський і Квітка були письменниками-реалістами, що малювали нарід або з соціального погляду, або в строго етнографічним стилію. Навпаки, „Вечера“ Гоголя — се легка поезія, без серйозного представлення народного життя і без вірних етнографічних фарб, перейнята напів реалізмом, напів романтизмом. Що до сього змісту творчість Гоголя в „Вечерах“

була мінусом в порівнанню з попереднім українським письменством, перевишаючи його лише в одній рисі — більшій красі образів... Таким чином роль Гоголя як „завершителя“ нашого письменства лишається помилкою д. Перетца. Але проте промова його має взагалі наукове значіння, бо вірно вказує впливи на Гоголя української національно-народної стихії.

В pendant до сеї промови д. Перетца ми можемо поставити працю д. В. И. Мочульського: „Малоросійскія и петербургскія повѣсти Н. В. Гоголя“. Метою своєю автор ставить дослід про те, як Гоголь в „художника натураліста-етнографа“ (стр. 2) став „художникомъ соціальної общественной жизни“ (стр. 2). Свою літературну карієру Гоголь почав обробленнем народних повірь, анекдотів і т. и. в своїх „Вечерах“, вірно завважає автор; через те в „малоросійських“ повістях Гоголя „бытовая рамка“ переплітається „фантастическимъ разказомъ“ (стр. 4). Уловленне сього фантастичного елемента в перших творах Гоголя, а також слідів в них народних повістей, разом з докладним переказом деяких повістей, заповняє декілька сторінок невеличкої праці д. Мочульського. В сих повістях він знаходить між иньшим „глубокоє проникновеніє в духовно-нравственную жизнь народа“ (стр. 11), себто те, чого в них ніхто доси не знаходив. Потім д. М. переходить до петербургських повістей Гоголя з фантастичним елементом, як напр. „Нос“, „Портрет“, на переказ якого він дає, між иньшим, дуже багато місця. В них він зазначає між иньшим „психологичность“ Гоголя. Нарешті д. Мочульський каже, що в „Шинелі“ Гоголь „выступаетъ... глубокимъ общественнымъ писателемъ“ (стр. 19), і на сїм кінчає свій етюд. Де-ж, спитаємо ми його, обіцяний дослід про перехід Гоголя психолога-етнографа в соціального писателя? Годі сього знайти, а через те і вся праця д. Мочульського видається одним якимсь непорозумінням... На що вона випущена в світ? Не вже-ж на те, щоб сказати, що в „малоросійських“ повістях Гоголя є фантастично-народний елемент? На се не варто було тратити паперу.

Досить цікавий „очерк“ д. Олександри Єфименкової про „національную двойственность въ творчествѣ Гоголя“, що також дотикає творчости і особи сього письменника з українсько-національного погляду. На підставі листів Гоголя, його творів і деяких наукових дослідів д. Єфименкова дає ясну картину двох течій творчости Гоголя, чи то двох національних впливів на нього — великоруського і українського. Перш за все дослідниця уставляє факт українських симпатій Гоголя — до ліси, природи, історичного минулого України, і робить вивід про любов Гоголя до України, факт, розуміється, безперечний... Але так сконстатувати його ще мало: нам важно знати, яку ціну надавав тій любови сам Гоголь, або иньшими словами — як свідомо ставився супроти

національно політичної долі України? На жаль, на це запитання авторка не дає відповіді; о скільки потрібно було розв'язати його для самої статі д. Єфименкової, ми побачимо. Сконстатувавши факт українолюбства Гоголя, авторка констатує далі, що народного великоруського життя Гоголь не знав; мажючи великоруське життя середніх веретов, Гоголь не мав до нього симпатій, був об'єктивним і через те дав такі виразні його картини. Для „українських повістей“ Гоголь вживав переважно міріажу і запалу, для великоруських — жорстокий юмор. Далі авторка вказує на одушевлення Гоголя ідеєю російської держави і хвалення кріпацького устрою супротив симпатій до демократично-козацької історії України. Все це, по гадці д-ки Єфименко, було основою „національної роздвоенности“ Гоголя, яка потім стала джерелом його страждань.

Такі в загальних рисах твердження д-ки Єфименко, що не можуть не викликати в читачу великих непорозумінь. Справді, що власне таке ся „національная роздвоенность“ Гоголя, і оскільки взагалі вона на ній відбилась? На це питання не знаходимо ми відповіді у авторки. Така „роздвоенность“ мусить бути психологічним ваганням, свідомим, чи несвідомим, — все одно, і таке вагання повинно неминучо відбитися на самій творчості письменника. Таке вагання мусіло бути не в чім иньшій, як в боротьбі межи любовю до України зі звичкою до великоруської культури. Чи була ж у Гоголя така боротьба? Можна сказати, що не було вовсім, або була лише на одну йоту, така вона непримітна. І навіть ся йота проявлялась лише в певний період життя Гоголя. Приклад покаже се виразно. „Українські“ повісти Гоголя, що характеризують українолюбство Гоголя, належать до ранішого періода його життя; петербурські-ж повісти і всі иньші твори великоруського типу — до пізнішого періоду. Отже на різних хронологічних полюсах ми бачимо різні психологічні кольорити особи Гоголя. А раз так, то при чім-же тут боротьба і вагання, при чім „національная роздвоенность“? Раніш Гоголь був один, пізніше — став другим, — поясненне, думаємо, просте. Але, скажуть нам, українські симпатії були в Гоголя до кінця життя. Се правда, одначе вони ні трохи не шкодили великоруському впливу на него і навіть не могли стати такою перешкодою, бо його симпатії були проявом стихійним, а не свідомим. Гоголь любив тільки минулу Україну, але ніколи не думав про її відродженне. Гоголь не любив сеї будучої України, бо як би він її любив, то зараз побачив би, о скільки розвій русифікації ворожий кожному національному прояву иньших націй, і о скільки діяльність його самого стоїть на перешкоді українському відродженню. Тільки при такій свідомості можна було-б говорити про Гоголеву „національную роздвоенность“, а так не було і не могло бути і самої „роздвоенности“. Иньше діло, яка була причина

такої байдужості Гоголя до будучої України, але факт її безперечний, і через те трактувати про трагедію в Гоголевій творчості на національнім ґрунті не має підстави. А що ми не помиляємося, найяснійше свідчить наведений д-кою Єфименко факт „противорѣчивости“ Гоголя в відносинах до демократичної козацької України і до кріпацького устрою при російських порядках: „Противорѣчивости“ тут немає ніякої. Хваленне козацько-демократичної України з боку Гоголя могло виправдувати ся перш за все тим соціяльним станом пригнобленности, в якому Україна була при Польщі; далі — боротьба України була боротьбою проти иншої народности, Поляків і при тій — за свою віру, відмінну від польської. Всі ці стимули, очевидно, повинні були вплинути на те, щоб до козацтва Гоголь відніс ся прихильно*). Не те було, одначе, з кріпацьким устроєм України в Росії. Тут боротьба за „волю“ для Гоголя мусіла здаватись зайвою, — бо Україна ніби-то користувала ся всім, чого не мала при Польщі. А власне: віра українських селян і їх поміщиків, навіть великоруських, була однакова, національність теж „руська“, а що Україна ділила ся на панів та кріпаків, то в сїм Гоголь міг і не бачити зла. Навпаки, „послушенство“ селян могло служити чудовою формою для насадження в народі ріжних благ житя. До такого насаджування Гоголь вважав покликаними поміщиків, як народних опікунів, так що з усіх боків виходило гладко. Очевидно, що воля кріпаків не могла бути зрівняна з волею козацтва, бо здавалась Гоголю непотрібною. Отже в сїм пункті ми не бачимо ніякої підстави для твердження про „національнующ раздвоенность“ у Гоголя Воно не доводить ся ніякими фактами і в психіці Гоголя не завважаєть ся. Через теж власне і мусить бути відкинута вихідна точка статі д-ки Єфименко, збудована власне на признанню тої „раздвоенности“. Сама статя про те має свою цінність, бо добре вказує, як Гоголь ставив ся до свого і чужого житя, і таким чином освітлює одну сторону в творчості Гоголя.

На закінченне полишили ми одну з визначнійших і соліднійших праць про Гоголя — книжку д. Майдельштама, що поставив своєю метою дослід стиля письменника. Така праця була першою в усій науковій літературі про Гоголя, а виконана з повною науковою обережністю, вона заслуговує на особливо серйозну увагу.

Стиль Гоголя, як і кожного письменника-артиста, се цілий замкнутий у собі лексичний сьвіт, відмінности якого і показує крок за кроком д. Манделштам. До виконання такого завдання він підходить дуже

*) Простійше сказати — Гоголь стояв вповні під впливом поглядів тьєї української дрібно-старшинської верстви, з якої вийшов — її апотеози старої козацько-польської боротьби, й кріпацьких симпатій в сучасности. *Ред.*

адалека. Перш за все автор підкреслює лексичну істоту творчості взагалі, власне „индивидуальное примѣненіе слова въ предложеніи“ (стр. 8) і дає картину широкого користування Гоголя таким творчим апаратом. Далі автор спиняєть ся на тавтології — „одинъ изъ оборотовъ рѣчи, излюбленныхъ поэтомъ“ (стр. 10), уважаючи уживанне її у Гоголя за „совнательное, преднамѣренное“ (стр. 12). Не чуже було Гоголеві і компонуванне слів, — прикладом того служать слова на „тель“ (стр. 16). Але сі особливости стиля Гоголя лише пропедевтичні, так сказати; вони послужили лише перехідною стадією до справжнього могутнього кольориту стиля Гоголя в пізнійші роки його писання.

Одною з таких пропедевтичних рис був взагалі цілий запас стилістичних зворотів Гоголя раннього його часу, коли він був під впливом романтизму Жуковського та Пушкіна. Першим творчим етапом Гоголя був „стиль дѣланный, риторическій“ (стр. 21) і в сім часі „не можетъ быть рѣчи и о стилѣ, о языкѣ индивидуальномъ“ (стр. 23). В сю пору Гоголь з своїм стилем близький „къ стилю Жуковского“ (стр. 24), в иньших випадках він „пишетъ языкомъ стихотвореній Пушкина“ (стр. 28) і навіть показує „чувство негодованія къ черни“ позичене „изъ произведеній Пушкина“ (стр. 28). Були, звичайно, впливи на Гоголя і „со стороны другихъ писателей“, але автор не береть ся їх досліджувати за трудністю такого завдання. Вплив названих письменників на Гоголя автор бачить не тільки в запозиченню окремих слів, а навіть цілих зворотів і образів (стр. 35), але в останньому разі трудно сказати про ступінь позичання: за довгий період вироблення літературної мови творить ся ціла сітія „символовъ“ (стр. 36), яка обовязкова для письменника, і індивідуальна його роля складаєть ся лише з деякого оживлення шабьонових образів. Д. М. і подає зразки такої прикмети стиля Гоголя з того, що зветь ся „традицією“ в мові (стр. 46). Одним з проявів такої традиції автор справедливо уважає „народно-поэтические элементы“, що „входятъ во многія произведенія“ Гоголя (стр. 46). Він наводить також приклади сього і каже, що „отдѣлитъ его (Гоголя) геній отъ генія народнаго въ этихъ случаяхъ нѣтъ возможности“ (стр. 49).

По таких увагах, що характеризують традиційну манеру Гоголевого писання, автор переходить до „главной нашей задачи“ (стр. 53), до виказання того, чим Гоголь відзначаєть ся в мові від других письменників. Таке завдання він виконує з паралельними вказівками на псіхіку Гоголя, відбитком якої і мусів стати стиль його. Автор бачить в стилі Гоголя, нпр. вирази чоловіка, „по меньшей мѣрѣ не умѣющаго уважать науку“ (стр. 56), його „угодливость“ (стр. 57), „самоуѣренность“ (16) і т. и. Зазначивши як „основной мотивъ“ творчества Гоголя —

„визображеніе отрицательныхъ сторонъ жизни“ (стр. 59), автор каже, що Гоголь „чувствовалъ зло всѣми фибрами души“ (стр. 60) і через те прояви такого „злого“ життя у Гоголя „облечены въ языкъ, ясный до прозрачности“ (стр. 60).

Але такий здобуток дав ся йому не дурно, і д. Мандельштам вдатно підносить „тропотливую... работу писателя“ (стр. 63) і „громадный трудъ“ Гоголя в „постоянной работѣ надъ языкомъ“ (стр. 65). Автор стежить повільні переходи Гоголевого життя до все кращого — і вказує цілу низку хиб, від яких потім письменник увільнив ся. Вони дають йому змогу сказати, що слово Гоголем „часто руководило, а не онъ управлялъ имъ“ (стр. 79). Сконстатувавши факт великої роботи Гоголя над своїм стилем, автор показує далі, в чім виявило ся повільне поліпшення останнього. Воно відбило ся насамперед на викиданню „не чисто русскихъ словъ“ (стр. 80), потім в „исключеніи всякихъ образцовъ миеологическихъ“ (стр. 85), в уживанню „народныхъ словъ“ (стр. 86) і т. д. Разом з тим проявляєть ся в Гоголі нахил „къ созиданію новыхъ выражений“ (стр. 95), чим і доповняеть ся велика робота по „исправленію слога, измѣнявшагося по мѣрѣ развитія чутья къ русскому языку“ (стр. 94). Автор вірно зауважає, що в Гоголя „чутье къ языку обнаруживается необычайное“ (стр. 110).

Навівши різні приклади виправлення Гоголем стиля зі зверхнього погляду, автор підкреслює також виправлення і чисто „художественнаго характера“ (стр. 114). Такі впр. звороти Гоголя, коли у нього „опредѣляющее предшествуетъ опредѣляемому“ (стр. 117), обертання понятій „въ представленія, идей въ образы“ (стр. 119), різні по своїй артистичности в різних редакціях Гоголевих творів. Заговоривши про Гоголівські „образы“, автор наводить найбільші „любиме“ Гоголем. Що до прикмет, якими Гоголевій стиль відзначаєть ся від всякого другого, то вони „довольно разнообразны“ (стр. 153). З них треба назвати близькість до „народнаго епоса“ (стр. 153), „чисто Гомеровскаго склада“ (154); малювання дурноватих людей з їх лексичними ознаками — недовговорюванням і т. и.; типової для дієвих осіб „ругани“ (стр. 159), повторення „собственного имени“ (стр. 161) і т. и.

Одною з прикмет Гоголевого стиля уважає д. М. також те, що у нього „весьма часто объективный тонъ повѣствованій переходилъ въ субъективный именно вслѣдствие преобладанія эпитетовъ, которые я отнесъ къ категоріи субъективныхъ“ (стр. 176). При тім „сложными эпитетами онъ внесъ много оригинальнаго“ (стр. 179). Типовою рисою для стиля Гоголя д. Мандельштам вважає його „сравненія“, в сфері українського життя, природи і т. д. (стр. 188); цікаві в другого боку, і ті порівняння, де Гоголь „олицетворяетъ предметы неодушевленные“

(стр. 190). Особливу вагу що-до впливу на стиль Гоголя признає д. Мандельштам українській народній поезії. Для вяснення істоти сього впливу автор доводить різні докази того, о скільки взагалі Гоголь був обвіяний її атмосферою. Факти, вказані ним, цікаві, але автор поминає різні важні питання не фільольогоічного характеру, що вищивають з них і переходить просто до вказання ознак того українського впливу.

Перший прояв його — „малоросійское правописаніє (стр. 207), що завважаєт ся навіть в „позднѣйшихъ произведеніяхъ Гоголя“ (стр. 207). Далі присутність „малоросійскихъ словъ (16) і що найголовніше — сліди думок Гоголя в українській мові, які нотім він „мысленно переводилъ“, „примѣняясь къ русской рѣчи“ (стр. 208). Взагалі ж, д. Мандельштам завважає, на підставі лексичного аналізу, що „Гоголь пользовался малоросійскимъ языкомъ каждый разъ, когда общерускій языкъ не въ состояніи былъ передать той тонкости мысли, которая передавалась естественнo языкомъ малоросійскимъ“ (стр. 216). Зазначивши се, д. Мандельштам завдає питання, коли ж Гоголь вдавав ся до „общерусскаго языка“ і каже, що насамперед при „изображеніяхъ картинъ природы“ (стр. 222) і т. д. Мало того, автор переконаний, що коли-б Гоголеві картини перекласти на українську мову, то „они въ красотѣ своей пострадаютъ значительно“ (стр. 224) і в сїм покладаєт ся на проф. Дашкевича. Я-ж думаю, що д. Мандельштам у сих своїх твердженнях, правду кажучи, досить розповсюднених, помиляєт ся глибоко. Що українська література за Гоголя була лише „простонародня“, се до певної міри правда. Але се ї не важно: Гоголь, як признає д. Мандельштам, черпав усю свою поезію з народнього джерела; досить для нас і сього. Досить, щоб сказати, о скільки не використав Гоголь тих скарбів, які могла йому постачити народня муза. Одним з головніших чинників народної поезії була, розумієт ся, мова, яка, треба сказати, і доси ще гаразд не вивчена. Знанне мови було тією обставиною, яка мусіла дати тон писанням Гоголя що до їх лексичної форми, української чи великоруської. Гоголь мало знав українську мову, инакше-б він при своїй любови до рідного не міг би не писати рідною мовою. І се мале знанне мови єдино примусило Гоголя до писання мовою великоруською. Що справді не в нерозроблености нашої мови лежала причина, що Гоголь нею не писав, а в чомусь иншім, се мені здаєт ся безперечним навіть при поверхній знайомости з нашою літературою. Щоб зрозуміти, якої краси і тонкости повна українська народня мова, треба прочитати лише Стороженка та Марка Вовчка: знаючи мову так, як сї два письменники, Гоголь міг би свобідно писати нею свої високо-артистичні твори. Правда, ся свобода була-б трохи обмежена часами, і Гоголеві приходило ся-б творити нові слова на підставі старих українських, але-ж Гоголь так

само творив слова і великоруські. Що Гоголеви перешкаджало писати українською мовою лише незнання її, доводить той-же приклад двох вище згаданих письменників: вони обидва не мали попередників, у яких могли-б знайти готове багатство мови, яке бачимо в їх власних творах; навпаки воно було зачерпнуте з невичерпаного джерела народної мови. Те саме було-б і з Гоголем, коли-б він володів таким знанням мови, як ті письменники. Що до того, що передані по українському, твори Гоголя стратили-б „значительно“ в своїй красі, то се тільки одно непорозуміння, дивне в устах такого вченого, як д. Мандельштам. Що кожний переклад не буде докладною копією оригінала, се-ж безперечна правда. Але значна страта краси в перекладі мусить трапити ся лише при перекладі оригінала на мову диких народів, а не на близьку до великоруської українську. На авторитет д. Дашкевича автор покладає ся також даремне. Д. Дашкевич каже, що „переводы Гоголя имѣють мало смысла помимо тенденціозности“ (стр. 224), але лишаєть ся незрозумілим, чому ті „переводы“ мають „мало смысла?“ Хіба з того погляду, що Українці не повинні мати культивованої літератури: на що, мовляв, їм ті переклади, коли Українці, обрусівши, можуть одержати всі оригінальні великоруські твори як свою національну власність? — Коли-ж Українці мають право на національний розвій, то хіба-ж то не аксіома, що культивування мови, одної з головніших ознак національності, найбільше може мати місця при перекладанню чужих творів? Згадку-ж про „тенденціозность“ перекладів непотрібно висловив д. Дашкевич і повторює її д. Мандельштам: вона їм не личить, як серйозним вченим. В чім може міститись „тенденціозность“ перекладання на українську мову? В тому, що якісь російські твори показують ся в українській формі, і що тим, тими перекладами взагалі творить ся з народної мови літературна? Але що ж тут поганого? В чім перепиняє окрема українська мова і література загальному поступу, союзу націй і т. и.? Я думаю, що перешкоди від того нема ніякої.

Другою пропозицією для Гоголя в писанню по українському була потреба писати на суспільні та філософські теми, для чого українська мова не давала йому засобів. Се, правда, але хто боронив Гоголеви бути великим українським язиковим реформатором? Ні в одній-же літературі, як звісно, наукова і філософська мова не падає з неба, а чому-ж українська література мусіла стати ввійком? Одже, бідність мови не могла бути пропозицією для Гоголя і тут — причина була иньша, яку вже ми раніше висловили. Гоголь не був свідомим Українцем, не відчував потреби українського відродження, а через те і до рідної мови ставив ся негативно: для тих сюжетів, для яких української мови було досить, він не хотів її вивчити, а для тих, де її було не досить, не

вважав за потрібну лексичну творчість. І таким чином Гоголь став письменником російським.

Покінчивши з загальними питаннями, д. Мандельштам знов переходить до характеристики стилю Гоголя, пропустивши однак такий важний пункт, як вплив на Гоголя тогочасної української літератури. Такий розслід для дослідника різних впливів на стиль Гоголя неминучий і обовязковий.

По сих кількох дрібнійших увагах автор переходить до аналізу Гоголевого гумору. В розвою його він додає два періоди, — перший, коли Гоголь проявляв „кривлянье, балаганство“ і „дешевий юмор“ і другий, коли він почав „смягчать грубыя краски“ (стр. 243—4). До першого періоду автор зачисляє творення Гоголем сьмішних фамілій, уживання особливих народніх слів, „ругань“ (стр. 256); розгляд їх дає авторови змогу сказати, що „Гоголь — первый, писавший на народномъ языкѣ въ широкомъ смыслѣ слова“ (стр. 261). Щоб досягнути більшу артистичність в юморі, Гоголь, як звісно, багато працював над словом, і для сього вживав дуже цікавих лексичних способів. Таке нпр. уживання „сочетанія словъ“, що не мають „никакого содержания“ (стр. 273), або „сочетаніе какого либо слова съ другимъ, несочетаемымъ“ (стр. 276), „сопоставленіе названій предметовъ“, „производящее необыкновенную смѣну впечатлѣній“ (стр. 276), внесення „безпорядка“ (стр. 278), або „заботливое соблюденіе въ передачѣ послѣдовательности по времени и мѣсту, по образцу мышленія ума неразвитаго“ (стр. 279) і „сопоставленіе сужденій, не имѣющихъ никакой логической связи“ (стр. 280), надавання „лицу свойствъ или несогласныхъ или прямо противорѣчащихъ основному характеру лица“ (стр. 289), і т. и.

Оглянувши всі характеристичности Гоголевого стиля, д. Мандельштам вкінці стараєть ся намалювати вдачу Гоголя на підставі його стиля. Перш за все каже він, що Гоголь був „идеалистъ“ (стр. 345); доказом того служить юмор Гоголя, бо юмор його „исходилъ изъ сознанія цѣнности для жизни идеала о высокомъ“ (стр. 346). Той юмор „совидался путемъ пережитыхъ страданій, отъ внутреннего разлада съ собой“. Етичні свої поривання Гоголь виявляв в артистичних образах, чим і здобув великий успіх що до впливу на суспільство і т. д. По цілому ряді нових уваг, що мають другорядне значіння, автор кінчить свою основну працю про Гоголя.

Праця, як ми сказали, вельми коштовна і справді дає важну вкладку в науку. На жаль, мусимо однак зазначити деякі хиби в загальній будові роботи д. Мандельштама: в ній дуже багато скоків від одного предмету до другого, і льогічний розвій сюжету не повно витриманий. Що до самого викладу, то й тут, крім вказаних нами вище хиб,

треба одмітити ще де-які: нпр. за малу ілюстрацію питання про комізм Гоголя, брак означення істоти його юмору, відмінності його від всякого иньшого і т. и. Але при тім усім робота мусить бути признана визначною в своєму роді. Нею ми кінчимо і весь огляд юбілейних розвідок про Гоголя, про які треба, врешті, сказати останнє слово.

В тих розвідках, дійсно, зроблено дуже багато для роз'яснення багатьох, вельми важних сторін творчости і особи Гоголя, але разом з тим допущено і цілу низку хиб, особливо в українській стороні Гоголевської творчости, які доконче мусять бути усунені. Крім того чимало ще лишилось питань, зовсім не розвязаних, як нпр. соціальні погляди Гоголя, — що також вимагає відповідного виконання. Все се поясняється, певно, неблизкучим теперішнім станом російської науки, і через те ремствувати тут нема чого. Невеличкий „штат“ російських спеціалістів по російській і західній літературам дав те, що міг, і коли не міг дати більше, то вина в с'ім не так його, як тих обставин, що не дає змоги розвивати ся самій науці.

Комбінуючи здобутки наукової літератури з власними нашими гадками, висловимо загальний погляд на особу і творчість Гоголя. Гоголь, як звісно, народив ся в небагатій українсько-панській родині. Батьки Гоголя були справжніми володарями душ, і сам Гоголь виріс в атмосфері кріпацьких тенденцій. Батько Гоголя був кебетливим українським письменником, і ся прикмета відбилась і на синові Василя Гоголя — Миколі. В с'їм'ї Гоголів панували релігійні поривання, пошана до значних людей і брак свідомого українського патріотизму, — і такі риси теж відбились на Гоголю. Вступивши до ліцею, він заховав усі свої дитячі риси, але з побільшенням деяких. На Гоголя ще більше вплинула російська атмосфера. Гоголь почув у собі літературний хист і разом з тим пошану до своєї особи. Кінчивши вченне, він вступив у жите з досить арілими і викінченими рисами психіки, і до самого кінця віку лишив ся вже з ними, лише за своє недовге жите довів їх до повнішого викінчення. Одже чим була особа Гоголя? Перш за все, він був високоталановитим, навіть геніяльним письменником. Надзвичайний гумор свого таланту він одержав від свого народу взагалі, і від батька свого з особна. До народу свого він ставив ся гуманно, але по своїм поглядам був кріпостник, з виключенням лише страхів кріпацького устрою. Надто відзначав ся він релігійністю і вірою в своє з неба дане призначенне служити на користь суспільству. Релігійний настрої особливо опанував Гоголя; ним напоений був письменник ще з малих літ. Самоаналіз на ґрунті сього настрою почав з давна розхитувати нервову його організацію і впливати ненормально на духовий настрої і нищити його сили. Се довело Гоголя і до фізичного виснаження, а потім і до смерти, —

в чім, треба признати, прислужив ся досить о. Матвій. Психічний настрій Гоголя вплинув і на вартість його літературної продукції. Поставивши собі метою намалювати позитивні типи, Гоголь не вважав потрібним іти до сього шляхом філософічних та суспільних студій, а все хотів витягти з себе, і се мусіло його привести до знищення. Спалення Гоголем своїх творів служить критерієм оцінки гідности його ідеалів...

Такий був, на нашу думку, психічний зміст особи Гоголя і до таких сумних результатів довів він його своїм неладом. Але при сїм усім не вже-ж творчість сеї нерівної в своїх настроях душі не дала сьвітови, а перш за все Росії, нічого? О ні, дала вона дуже і дуже багато. Перші твори Гоголя, так звані „українські“, з етнографічного боку не видержують критики, але за те з боку артистичного, що до тонкости в малюванні типів і виконання з відповідними естетичним чутем, ті твори прекрасні. В них розсипано так багато усякої краси, життя й привабливости, що вони й доси надихують поезією й ширістю. Подібного в російській літературі не було нічого! Що-ж до цілком реальних його творів, таких, як „Ревізор“ та „Мертві душі“, то значінне їх соціальне, крім артистичного надзвичайне. Ті твори мусіли показати Росії, що в ній не все „обстоить благополучно“ і тим самим рушили поступ громадської мисли. Що-ж до загально-людського значіння Гоголя, то ми мусимо признати, що воно було більш посередне, як безпосередне. Твори Гоголя не мають в собі загально-європейських типів, а лише занадто великоруські і почасти через те не мали і не мають того впливу на людськість, як Шекспір, Сервантес, Лев Толстой і т. д. Отже „універсальне“ значінне Гоголя ми мусимо признати з дуже великим обмеженням. Про філософічні його твори, а власне „Переписку“ не можна сказати і того: вони були оwoчeм нерозвиненої думки і не мають иншого значіння, крім негативного. Маючи всяке таке загальне значінне, Гоголь, звичайно, мав і спеціальне, — така нпр. його вага і заслуга перед російською літературою. Для неї Гоголь заслужив ся велико: він ствердив реальний напрям письменства і соціальний зміст своїх творів одяг чисто артистичною формою. Заслуга, певне, визначна. Російська література придбала в нім великого майстра слова.

На сих коротких увагах ми-б і кінчили свої погляди на творчість Гоголя, коли-б до його особи не було волею долі причеплено одного додатка, а власне українського походження. Сей придатак в душі кожного безстороннього дослідника зраджує одно питання: чому-ж Українець Гоголь став письменником російським? Таке питання крім великого публіцистичного значіння має також і велику наукову вагу. Для історика дуже важно знати, через що син одної нації став служити другій, при зможі лишити ся при рідньому народови? Тим паче, що

зробити такий перехід Гоголеви було в усякому разі не так-то легко... Та й справді: сам Гоголь був натхнений українською історією і такою-ж дійсністю; перед його очима стояла славна діяльність Котляревського, Квітки і Гулака Артемовського, які виразно піднесли українську народність і стали її речниками. Перед Гоголем яскраво вирізувалась українська культура з проявами вищої інтелігентної мисли. Маючи за собою таких попередників, Гоголь тим твердїш мусів стати на рідньому ґрунті і зробити ся на нїм одним з видатнїйших діячів. Поява Шевченка ще більш повинна була рушити його в такім напрямі і примусити принаймні розважити над „бути чи не бути“ собі українським письменником. І одначе, нічого сього не сталось... Для Гоголя українська вища культура не існувала. Гоголь перейшов біля неї, навіть не зачепившись. Щож се значить? Певно, ворожим до свого ріднього краю Гоголь не був і через те „зрадником“ звати його не можна ні в якому разі, тим паче не можна, що навіть, коли-б він був ворожим, то не зробив одначе супроти України нічого неетичного. Отже, такі відносини і погляди що-до Гоголя треба відкинути рішучо. Які-ж одначе були відносини Гоголя до ріднього краю? Можна сказати, що вони були перш за все стихійні. Гоголь любив свій край як вітчину, але любив так, що не чув до неї ніяких обовязків. О скільки ми знаємо, в молодому віці Гоголя не трапило ся нікого, хто-б напутив його на свідомо-патріотичний ґрунт. Гоголь вступив у жите з байдужними відносинами до будучности України. Крім того, він ще в школі марив про славу і про велику ролю в державі. А де-ж можна було здійснити се, як не в Петербурзі, центрі Росії? І Гоголь порвав ся до столиці, мріючи перш за все за себе, а не за якийсь народ, за якусь націю. Можна було-б подумати, що тепер він зовсім забуде, зречеть ся своїй вітчизни, але ні: стихійна любов до України знов прокинула ся у нїм і Гоголь вилив свої почутя в формі „українських“ повістий. Але така хвиля трівала не довго.

Гоголь познайомив ся з славянофілами, які розписали перед ним утопіі „єдиної і неділимої“ Росії, і Гоголева вітчизна почала сходити з обрїю його душі. Потім на довгі роки він мусів жити за кордоном і се ще більш віддалило його від України і заглушило в нїм якісь нестихійні настрої спочутя до неї. Нарешті Гоголя спіткала хвороба, прийшов настрій фільзофования та учительства, і супроти всіх сих впливів мусіла зовсім одійти на бік Гоголева вітчизна — Україна. Таким чином, ті легкі прояви ніби глибоких відносин Гоголя до вітчизни, які ми иноді завважаємо в ньому, відходять зовсім назад і десь западають у тайниках його духа. Натомість виривають загальні настрої і поривання, які втілюють ся в форми російські.

Всі отсі наведені нами уваги дають, мені здасть ся, деяку змогу орієнтувати ся в причині не-українства Гоголя. Не вихований в душі свідомого патріотизму, бо такого в молодий вік Гоголя сливе й не було, обхоплений бажанням зайняти показне місце в російській державі і зайнятий філософова́нням, Гоголь мусів стати по формі російським культурником і викреслити себе з рядів української нації. Певно, що при таких обставинах Гоголь нічим иньшим і не міг стати! Певне з другого боку і те, що коли він рвав ся до неба і покликав людей до внутрішнього аналізу, він мусів думати лише про людей, а не про Росіян, Українців і т. и. Таким чином українським патріотам не можна обвинуватити Гоголя ні в чім лихім: Гоголь став жертвою свого виховання, своїх поривань до чогось великого, що втілилось у нього в російській формі, нарешті жертвою своєї хвороби і збочинь інтелектуальних. Коли-б нічого сього не було, Гоголь став би Шевченком або Квіткою, а не байдужим до долі своєї вітчизни.

Але й при тім усім Гоголь дещо дав і Україні. Його перші повісті були справжньою пропаґандою українства в російському суспільстві і дійсно мали значіння для нас. Правда, сього дуже мало, і ми дійсно мусимо жалкувати, що Гоголь став не українським письменником, а російським. Такий наш жаль опираєсь ся на цілком космополітичному ґрунті, а не на самім патріотизмі. З погляду економії в творчості і праці, Гоголь був би продуктивніший, коли-б писав на ближшій йому українській мові і описував спеціально українську людність. З того-ж погляду і твори його були-б для нас, для народу і нації, більше користні, чим тепер, коли їх вдягнуто в чужу форму. Перехід робітників із одного табору в другий, коли в першім лишаєть ся омаль робітників, річ цілком ненормальна, бо затримує поступ. Одна нація (великоруська) живе на кошт другої (української) і остання дає все, не отримуючи нічого. Наші жалі стоять на цілком об'єктивним ґрунті і наші бажання, аби на далі не бувало у нас Гоголів, Короленків обрусілих, виправдують ся вимогами загально-людського поступу. Через брак свободи волі думки і слова, через що українське національне житє не розвиваєть ся відповідно, — ще можливі наївні розмови про потребу або не-потрібність національних тенденцій України. Але я певен, що близький той час, коли увільнене житє покаже дійсну істоту і справедливість тих тенденцій, а розколихане народне море викине з себе багато таланів, що заступлять страченого для нас Гоголя.

Іван Стещенко.

Бібліографія

(рецензії й справоздання).

В. И. Гошкевичъ — Клады и древности Херсонской губернии. Книга первая, съ художественными иллюстраціями. Херсон, 1903, стр. 176+II+XX таблиць малюнків.

Книжка ся вийшла як премія для часописи „Югъ“ за р. 1902. Автор книжки — відомий археолог, основатель й нині управитель херсонського археологічного музея, а одночасно редактор херсонської газети „Югъ“, поставив собі цілею ознайомити ширші круги своїх читачів („уюю грамотну людність губернії“) в багатством, що протягом цілих століть нагромаджувались в землі: в грошевиим скарбама, що мають як наукову, так і материяльну вартість, і в памяткама старовини, звичайно не цінними в звичайному розумінню, але вельми потрібними для пізнання побуту народів, що жили перед нашими часами. Відповідно в своїм пляном автор і подає в першій частині своєї книги усі відомі досі факти шукання скарбів і наслідків сього в повітах Александрійському, Єлисаветградському, Херсонському, Ананівському, Тираспольському і Одеському, давши на перед коротенькі розділи про давніх та нових копачів скарбів і про те, хто має право копати скарби (усе на стор. 1—70). Далі до сього же відділу додав: монети, знайдені в Херсонщині — грецькі, римські, византийські, персидські і східніх халифів, золотоординських ханів, кримських гіреїв, турецьких султанів, польських королів і російські, подавши зразки усіх їх на доданих до книги таблицях.

Другу частину книги автор присвятив „старинностям“, і говорить лише про найдавнішу людність нинішньої Херсонщини — Киммерійців, до яких залічує людність (не тільки у нас, але і в цілій Європі), що

ховала своїх небіжчиків з пофарбованими кістками (автор тримаєть ся погляду Нідерле — що фарбували кістяки потім, як усі м'які частини зогниють), з скорченими ногами, в положеннєм на боці і т. і. Таких киммерійських похоронів нарахував він лише в трьох повітах (Єлисаветградському, Херсонському, Тираспольському) Херсонщини 111, і на дальших сторінках в 20 невеличких розділах оповідає лише про киммерійську, по його номенклатурі, людність: їх побут, вірування, спосіб похорону і т. і. До сеї частини додані цінні, практичного змісту розділи, напр. „правильні розкопи наших курганів“, „де зберігають ся наші старинности“, „як робить правильні розкопи“, які дуже придадуть ся людям зовсім необнаємленим в справу археології. До книжки, окрім згаданих XX таблиць малюнків знахідок річей, монет і т. і. в Херсонщині, про які йде мова в текстї, додані ще показчики топографічних назв і інституцій, показчик особовий і назв народів і опис малюнків на таблицях.

Безперечно, книжка д. Гошкевича, як популярний археологічний підручник для профанів в археологічній науці, вельми придасть ся і може викликати інтерес не у одного читача і, дуже можливо, користні наслідки для самої науки і такі люде будуть надєслати знахідки, чи усякі замітки з поля археології до Херсонського чи якого иньшого музею. Але ми сумніваєм ся, щоби вона дійшла до рук не тільки до „усього грамотного населення Херсонської губернії“, але і взагалі до сільської верстви, бо на продаж вона не призначала ся, і усе виданнє ровіслане передплатникам газети. А чи багатож в селян Херсонської губ. передплачує газету? Певно, дуже і дуже незначний відсоток, хоча в другого боку, таку книжку, в якій пишеть ся про скарби, селяне готові і в свічку шукати, і часом за яким будь апокріфічним „пляном“ їдуть за сотні верст, щоби тільки добути його¹⁾. З огляду на се, можна думати, що книжка д. Гошкевича дійде почасти й до села, але все-ж не в тій мірі, як він сподіваєть ся²⁾.

¹⁾ Знаючи се, якийсь аноним видав отсе тільки що у Києві „Запорозьку рукопись о кладах“, призначивши за 60 стор. малої 8^о. ціну 1 р. Хитрий аноним, згадуючи в передмові про те, що рукопис сеї „попав випадково“ до Києва, ніде й словечком не натякає, що сього рукопису він і в вічі не бачив, а простісінько „тайним образом“ передруковав давню брошуру Н. Сементовського з р. 1857 (у Києві) під тим-же заголовком, не змінивши жадного слова в текстї. В. Д.

²⁾ Далеко ліпше, ніж поучувати розкопами селян і усяких „необзнайомих“, було-б представити їм, яку шкоду науці заподіють вони своїми розкопами, і здержувати від них. Результатом же таких поучувань може бути лише більше нищеннє археологічного матеріалу ділетантами. Ред.

На другий рік д. Гошкевич обіцяє передплатникам другу книжку — продовження першої, а власне збірку відомостей про греко-скитську епоху і дальші звістки про клади в Херсонщині (в решті повітів). Очевидно, автор володіє численними матеріялами археологічними що до Херсонщини, і булаб велика шкода, як би він хоч згодом не використав їх і для наукового видання, хоч би напр. для археологічної мапи Херсонщини. А се д. Гошкевич, спеціаліст, як ніхто для Херсонщини, міг би виконати як найліпше.

В. Доманицький.

Friederich Hirth — Ueber Wolga - Hunnen und Hiung - nu (Sitzungsberichte der philog - phil. und historischen Classe der Akademie der Wissenschaften zu München, 1899, II. 2 с. 245 — 278, 1900).

К. А. Иностранцевъ — Хунъ-ну и Гунны. Библиографическій обзоръ теорій о происхожденіи народа Хунъ-ну китайскихъ лѣтописей, о происхожденіи европейскихъ Гуновъ и о взаимныхъ отношеніяхъ этихъ двухъ народовъ (Живая Старина 1900 ст. 353—383 і 525—564).

Сі дві статі, ріжного характеру і ріжної вартости, можуть дуже добре служити, аби ввести читача в справі походження Гунської орди. Д. Иностранцев заповідає й подає дійсно старанний і досить докладний перегляд історії питання про початок Гунської орди й її відносин до хинських Хун-ну (нема, розуміть ся, абсолютної повноти, — от так, для прикладу вкажу нпр. статю Zabogowski Huns, Ougres et Ouïgoures, Munkaczi про гунське ім'я Дніпра в угорській Ethnographia, 1897, — але все важнішесть). При тім дає він перегляд та критичну оцінку головніших фактів і аргументів що до початку Гунської орди, зі становища турецького, признаючи тотожність чи генетичну звязь Гунів в Хун-ну. Виклад міг би бути прозоріший, яснійший, але се вже менше важне.

Статя Гірта, як він поясняє, се витяг з більшої праці; вона присвячена спеціально потвердженню тотожності Гунів в Хун-ну. Головну увагу німецький сінольоґ звертає на роз'ясненя й аналізу оповідання Wei-schu про край Suk-tau (автор звязує сю назву в Судаком) і про посольство, що приходило відти за цісаря Kau-tsung (452—466) (в королю An-ts'ai Hut-ngai-ssї бачить він Гріака, сина Атилї, що панував пад Алянами). Додавши до сеї звістки, що містить хронологічну згадку про завойовання Алянів Гунами, ще инші аргументи за ототоженнем їх в Хун-ну, автор підносить ту обставину, що західня гунська орда, яка потім рушила в Європу, складала ся кількома наворотами в еміґрацій,

куди виходили найбільше вовничі й енергічні елементи з її правітчини, та застановляєть ся над першою звісною такою еміграцією — в середині I в. перед Христом. Ширшу розвідку про сю першу і потім другу еміграцію — при кінці I в. по Хр. заповідає він на пізніше. Розслід сих еміграцій для роз'яснення великого гунського походу може принести дійсно велику користь.

М. Грушевський.

Др. Ив. Д. Шишмановъ — Критиченъ прѣгледъ на въпроса за проихода на Проболгаритѣ отъ езиково гледище и етимологитѣ на името „Българинъ“ (Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVI—XVII, с. 505—753).

Простора праця д. Шишманова через більшу половину присвячена історії студій і поглядів на походження Болгарів, але подає також і короткий перегляд джерел (с. 518 і далі) та проби самостійного розв'язання питань: хто були Болгари (с. 649 і далі), і що значить їх ім'я (с. 686 і далі). Останнє нам може бути менше інтересна, і вивід болгарського імени від назви Волги, даний ще Енгелем, здасть ся нам гіпотетичним і по аргументації д. Шишманова. Інтересніша справа походження. Автор виступає тут горячим оборонцем турецько-татарського походження і складу болгарської орди (див. резюме с. 685—6). Виводи його і критика фінської теорії (а особливо чувашської гіпотези Куніка й ин.) інтересні, хоч автор може й занадто перегинає палик на сей бік. В кождім разі, як то підносить сам автор, для розв'язання справи треба ще перевести ширші досліди над останками болгарського язика, як також над побутовим матеріалом. Можна надіятись також деяких роз'яснень від дослідів над найдавнішою історією Турецького племені, що тепер стає на міцний ґрунт. Сю сторону автор в своїй розвідці не заакцентував відповідно і поминув деякі інтересні вказівки дослідників старої турецької історії. Зі становища історика мушу ще відкинути як більше-менше апокріфічні аргументи про матометанський фанатизм волзьких Болгарів (на с. 681 нотка 1).

М. Грушевський.

И. Смирновъ — Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ, вып. I. Введеніе. Развитие матеріальной культуры, Казань, 1900 (відб. в Ученыхъ Записок, каз. унив. 1899—1900). Дальші части — в Уч. Записках 1900 кн. IV—IX, 1902 кн. II і IV, 1903 кн. IV і VII.

Праця зачеркнена широко (де що аналогічно до мові Історії України); починає від передсловянської колонізації й археологічної культури, переходить потім до словянської міграції, збиваючи теорію

словянської колонізації перед VI віком. Се зміст вступу. Перший розділ потім присвячений вясненню питання, „в яким культурним багажем прийшли“ Словяне в балканські землі. Автор скептично дивить ся на Ільотику, як спосіб до вяснення культурних відносин, і досить рідко звертаєть ся до неї, а головну вагу кладе на студійованне культурних пережитків. При тім одначе він переважно обмежаєть ся на реєстрації їх, хоч тут можуть бути й пережитки старші, ніж словянське розселення, і новіші явища, викликані упадком добробуту й культури під турецьким утиском, як признає сам автор.

Другий розділ праці присвячений суспільним відносинам, починаєть ся від „еволюції родини й родинної звязи“; і тут також автор не розрізняє явищ словянського побуту від відгомонів найбільше примітивних (і завсїди — сильно гіпотетичних) форм родинних відносин (автор являєть ся прихильником звісної схеми стада — матриархата-патріархата). Решта розділу присвячена патріархальній родині і ширшим союзам — задрузі, брацтву, племені. Друга глава присвячена територіяльним союзам, і тут автор, як мині здаєть ся — без особливої потреби дав також огляд зверхньої історії політичного життя Болгарів і Сербо-Хорватів; за короткий він, аби бути інтересним сам по собі, а непотрібно розриває систематичний огляд суспільних форм. В невеличкій третій главі, затитулованій: Еволюція внутрішніх відносин в територіяльнім союзі, автор досить нобіжно трактує факти економічного життя в звязку в приватноправними відносинами й фінансовою організацією. Четверта глава, ще не скінчена, присвячена духовному життю — автор починає від „пережитків поганства“, втягаючи в сю категорію одначе все, що є в народніх поглядах і народнім життю не канонічного; зазначена, але не виповнена точка — елементи турецькі в болгарськім побуті. Зрештою і тут, як в відділі матеріальної культури, знаходимо довгі ряди зареєстрованих деталей зі сфери повірь, забобонів і т. и. Глава, присвячена християнству, уриваєть ся поки що на початку.

Взагалі праця, як я сказав, зачеркнена широко, але виконанне лишає дуже багато до бажання. Виклад непрозорий, часто занадто механічний, так що не приводить до якогось одноцільного образу, ясного вивода; брак порівнянь, переважнє оперованне тільки сербсько-болгарським матеріалом значно обнижає вартість роботи; неприємне також, що автор черпав свої звістки часто з других рук. Але в кождім разі старання автора поставити роботу на ширшій основі варті всякого співчуття.

М. Грушевський.

В. И. Ламанскій — Словянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-эпическое произведеніе и какъ историческій источникъ. Критическія замѣтки, I—XXV (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1903. IV с. 345—385, V с. 136—161, VI с. 350—288, XII с. 370—405, 1904, I с. 137—173).

Титул сеї праці нестора російських Славистів не зовсім відповідає змісту. Видко, що вона розрослася ся під руками й завела шан. академіка до питань і справ, які ледво чи з початку мав він замір так широко трактувати.

Впавши на дуже сьміливу й дотепну гадку, що хозарська місія Кирила була в дійсности подорожжю на Русь, в відповідь на посольство Русі до Візантії по поході на Царгород 860 року, шан. автор увійшов досить глибоко в питання історії Руської держави IX в. і в результаті більша половина дотепер опублікованого присвячена питанням з сеї сфери, а життє Кирила з другої половини праці тратить ся з ока. Не держачи ся якої небудь системи, автор кидає по дорозі нераз дуже інтересні гадки, часами-ж заходить глубше в ріжні побічні питання, даючи цілі екскурси. Вони лишають ся дуже інтересними й для тих, хто стоїть супроти початків Русі на відміннім становищі (ш. автор держить ся поглядів норманістичних), або не згодить ся з висновками автора.

Входить в розбір всіх сих заміток і екскурсів я розумієть ся, тут не могу. Деяких гадок ш. автора я матиму нагоду доторкнути ся в новім виданню моєї Історії України-Русі. Тут занотую як особливо інтересне для нас: критику теорії чорноморсько-азовської готської Русі в X в., перегляд питання про руське св. Письмо, знайдене Кирилом в Корсуні, екскурсе про час і обставини руського походу на Царгород 860 р., замітки про час дипломатичних зносин і охрещення Русі по сім поході, міркування про розвій руського письменства в X в., і вкінці — сю гіпотезу про місію Кирила. Так як ми її маємо тепер, се все таки, по моему, гіпотеза тільки. Головно, що ш. автору не вдало ся ще знайти відповідного до того об'ясненя — чому ся місія в традиції (у Гавдеріка і в Панонськїм житії) стала з руської хозарською. Автор дає раз по разі кілька об'яснень, і се найліпший знак, здасть ся, що вони самі його не вдоволяють вповні. Може бути, що в новім виданню праці, яке задумує ш. автор, як знаємо від нього приватно, він дасть ліцше розв'язанне сеї справи.

Я об'яснював (в I вид. Історії, с. 249 - 250) й об'ясню собі й тепер зносини Русі з Візантією, що закінчили ся уставленнем руського єпископа, де що пнакше, ніж шан. академік. Я думаю, що ініціатива зносин вийшла від Візантії, як се представляє й біограф імп. Василя. В дипломатичну акцію, розпочату по поході 860 року для

забезпечення Візантії від таких несподіванок, могло входити і посольство до Ховар — для спільних заходів против Русі, і на Русь — щоб притягнути її до себе. Се удалось, хоч коштувало візантійський скарб дуже сильно, як оповідає згаданий біограф, а на доказ своєї прихильності, певна частина Русинів (мабуть з самим князем Аскольдом) охрестила ся. Вказана д. Ламанским стріча дат і иньші спостереження піддають гадку, що місця Кирила могла входити як складова частина дипломатичних посольств в Ховарію і Русь, і Кирил міг бути на Русі. Таке гіпотетичне роз'язанне сеї справи здаєть ся мині поки що найліпшим. Будемо надіяти ся, що д. Ламанскому удасть ся найти ще близшу дорогу до правди.

В кождім разі нового видання його студий будуть чекати петерпеливо не тільки спеціалісти від Кирило-методіївського питання, але й спеціалісти від початків руської історії, котрим ак. Ламанский дав несподіваний, але дуже милий і цінний дарунок. *М. Грушевський.*

Н. К. Никольскій — Матеріали для історії древнеруської духовної письменности, I - IV (ibid. с. 212—232).

А. И. Соболевскій — Мученіе св. Вита въ древнѣшъ церковно-славянскомъ переводѣ (Извѣстія отд. рус. языка 1902, I с. 278—296).

Ак. Соболевский видав мученіе св. Вита з звісного Успенського збірника XII в., з огляду що виданне сього збірника перервало ся й нема надій на виданне його в цілости (sic!). „Мученіе“, як вказує, видавець (що правда — в дуже обережній формі), було переложено в Моравії, з латинського. Шкода, що не застановив ся він на иньшій питанню — чи сей моравський переклад прийшов до нас безпосередно з Моравії, чи через Болгарію? З культурно-історичного становища се має значінне не маловажне.

Д. Никольский видав кілька памяток. Історичне значінне мають дві короткі записки — про перенесенне мощей Бориса і Гліба і про кн. Довмонта. Вони дають деякі історичні відомости (посадженне Володимира Давидовича в Вишгороді, перенесенне мощей, війна Довмонта з Герденем). Досить бліде „слово христороубца“ може служити причинком до історії староруської паренетики, бо дійсно мабуть до неї належить. Поученіе м. Теогноста інтересне для характеристики його автора — дуже мірних його літературних здібностей.

Пороблені д. Нікольским нахідки змушують ще раз порушити пекучу справу: коли нарешті буде переведене систематичне студійованне старих збірників, і коли скінчить ся теперішій неможливий стан їх розслідів, коли лише przypadково, на виривки видобувають ся з них ті чи иньші інтересні памятки? *М. Грушевський.*

Матеріялы для словаря древно-русскаго языка но письменнымъ памятникамъ, трудъ И. И. Срезневскаго, томъ второй, выпускъ IV, Сиб., 1902, ст. 1345—1802+15.

Сеї останній зошит другого тому обіймає слова на *пра—ндч* і закінчує другий том. Таким чином виданне другого тому потрівало цілих девять літ! Можна побоювати ся, що виданне третього й останнього тому потягнуть ся на кільканадцять літ, і ми ще довго не будемо мати цілості сеї цінної посмертної праці покійного фільольога...

До випуска додано просторий показчик скорочень цитатів до цілого ряду памяток, використаних у II томі понад перший. *М. Г.*

Н. Оглоблинъ — Обзоръніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго приказа (1592—1768 г.). Часть четвертая: Документы центрального управления. (Чтенія въ Истор.Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ, 1902 р. кн. I, стор. 1—288).

В сїй останній вже частині огляду документів Сибирського приказу (попередні частини були обговорені в Записках, т. IX і XL), як і в попередніх, подибуємо де-які згадки про українські справи, хоч в значно слабшій мірі як там. Не тяжко буде в понизших рядках винотувати усе, на що українському історикови варто звернути увагу. Отже, систематизуючи усі інтересні для нас згадки, на першому місці зазначимо звістки про т. з. „мягку рухлядь“ (звірячі футра, головно соболячі), якою московський уряд платив або обдаровував усяких чужоземних осіб. Найстаршу звістку маємо в р. 1627: видача „рухляди“ чужоземним послам та властителям (Криму, Малороссіи) (стр. 64), а також „Малороссійському духовенству“, напр. кївському митрополітови Іову Борецькому „2 сорока соболів по 25 р. сорок“ (стр. 165); далі 15/III 1658 — видача соболів думному дякови Ларіонову Лопухяну та дякови Тимофіїви Кузьмину „посылоемымъ къ Малороссійському гетману Богдану Хмѣльницкому“ (стр. 89—90). В доданім до „Памяти“ про се реєстрі стоїть, скільки соболів призначаєть ся Богданови, писареви Іванови Виговському та инш. українській старшині, але д. Оглоблин сих чисел не подає. Таких самих „памятей“ в реєстром виданої „рухляди“ чимало єсть під р. 1678 — видача Малороссійського приказа, а також „начальним людям“ московських стрільців із Стрелецького в надгороду за „Чигиринское осадное сидѣнье“ (стр. 175); далі в р. 1680—1690 — скількисть „рухляди“ переданої в Сибирського приказа в Посольський та Малороссійський (стр. 14) а також тодіж роздарованої Малороссійським приказом усяким особам, напр. в вересні 1680 „гетьманському гонцеву Якову Карбачю пара соболів в 3 рубли“ (стр. 54). Остання звістка з р. 1687 видача „рухляди“ „Малороссійской старшинѣ“ (стр. 90).

Друга знову серія — заслані в Сібир „Черкаси“, а також і „служилые“. Останні згадують ся ще в р. 1696 (стр. 30: 120 душ литви, черкас та инш.), вдруге в р. 1601: „наказ“ тобольським воеводам переглянути „по росписи на лицо“ усіх служилих людей (литву, черкас) і т. ин. (стр. 138); втретє — в р. 1686 (стр. 17): доклад про польських та литовських людей (бранців), які захотіли „послѣ польского договору“ лишити ся на службі в Сібіру. Одначе в сім разі не знати напевно, чи маємо ми тут діло з елементом українським. Сюди власне належить і згадка про Демяна Многогрішного, про якого низче. Що-ж до засланців, то стрічаємо їх двічі: в р. 1640: доклад про видачу убрания засланцям — Черкасам, з додатком реєстра їх: імена вісланих та число душ в кожній сімі (стор. 17). На жаль д. Оглоблин і в сім разі також не подає ніяких близьких відомостей, одсилаючи цікавих до самого джерела. Друга гола звістка — в р. 1668 (стр. 17).

Маємо ще згадку в р. 1691 про „приказного челоуѣка“ іркутського боярського сина Демяна Многогрішного („бывшаго Малороссійскимъ гетманомъ“), якого в січі в „воровськими людьми“ „ранили многи раны“, а його сина, іркутського таки боярського сина Петра Многогрішного вбили“ (стр. 13). Сей документ, про Многогрішного у Сібірі має бути додатком до тих документів, які вже д. Оглоблиним були видруковані в „Чтеніяхъ Общ. Нестора Лѣтописца“, у кн. VI.

Єсть дві вказівки на торговельні зносини в Україною. Перша — в р. 1676: реєстер товарів, присланих в Сибірський Приказ із Малороссійського та інших приказів — головно матерій та дорогого каміння (стр. 74), друга — в р. 1687: „Дѣла Купецкой Палати“ про посилку соболіної казни „на ярменки“ в Ніжин, Борзну та інші українські міста (стр. 94).

Нарешті, дві цікавих царських грамоти: Одна — в 30/XI 1628 тобольським воеводам, щоб розшукали та одібрали, які де єсть, „литовской печати Книгъ Учительныхъ и Евангильевъ архимарита Кирила Транквиліона Ставровецкого ево слогу“, бо в них знайдено „многіе ереси и супротивства древнимъ учительнымъ Евангильемъ и инымъ св. Отець божественнымъ книгамъ“. Єретичні книжки мусять бути спалені „на пожарѣхъ“, а реєстри книжок та осіб, які їх мали, прислані у Москву“ (стр. 26). Друга подібна — в 11/XII 1668 верхотурському воводі: об'явити по всьому воводстві, що по Андрусовській умові (1668): „всѣ письма (себто документи), книги градскіе, земскіе, трибунальскіе, и майдебурскіе привилія, казенныя книги, и библии остеки (sic!), и книги костельные и церковные, такожъ красоты розныя, и вещи костельные жъ, и украсы церковные, и колокола, взятыя въ корунѣ (Польській) и въ великомъ княжствѣ Литов-

скошъ, сколько ихъ сыскатися можетъ, собравъ изъ Московскаго государства, отослать на мѣста порубежныя и отдать королевскимъ дворяношъ"... Про все се объявити в Верхотурі та в повіті, а в приказній сьвітлиці завести окремі книжки для запису принесяних річей, книжок та „писешъ“ (стр. 27—8).

В. Доманицький.

В. Нарбековъ — Южно-русское религиозное искусство XVII—XVIII вв., Казань, 1903, с. 115 (відбитка в часоп. Православный Собесѣдникъ).

Брошура ся написана в причини археологічної вистави, яка була уряджена XII археоль. з'їздом в Харькові і дає дуже докладний її опис, можнаб сказати — основні поясненя до каталюга вистави (автор наводить всюди N. виставлених предметів), але мало відповідає своїому широкому титулови: автор не дає зовсім ані одноцільного образу української штуки XVII—XVIII в., ані погляду на її розвій, та й про артистичну вартість описуваних ним предметів говорить або дуже мало, або замовчує зовсім: особливо замітно се при відділі церковного малярства.

Зміст брошури поділений на шість відділів. Перший відділ: Церковне малярство („Южно-русская иконопись“). Численні памятки сеї штуки автор ґрупує в три категорії: образи писані під впливом західних взорів (головно що до композиції), друга ґрупа — малярство під впливом петербурської академії красних штук, третя — з виразними овнаками місцевої, української школи. В першій ґрупі автор описує ось які композиції: „Плоды страданъ Христовыхъ“, образ незвичайно скомплюований, а замітний головно тим, що між орудїями страстей Христових є також і т. з. Нерукотворенный Образъ, і в сій подробици автор добачує зовсім напевно західний вплив, знаючи легенду про сьв. Веронїку, і вказує також на певну звязь між історією страстей Христових в Нерукотвореним образом; шкода тільки, що в дуже докладнім зрештою описі тої ікони не сказано докладнійше про сеї Нерук. образ: чи голова Христа на нїм представлена по східній легенді, чи так, як каже історія про сьв. Веронїку, себ то в терневім вінци і в слідами крови. На нашу гадку тільки в тім остатнім виді Нерукотворений образ і можливий між орудїями страстей Христових і уміщене йото тут зовсім зрозуміле, бо представляє оден момент хрестної дороги, але не може бути ніякої звязи між історією страстей і Нерукотвореним образом, таким, як його розуміє автор. Інші ікони сеї ґрупи — Короноване Богородиці, символічна ікона — Пелікан, Мати Божа з мечами в груди (ся остання стрічаєть ся часто в галицьких церквах і навіть її сьвяткують осібний празник т. з. „Состраданіє Богородици“ в десяту п'ятницю

по страстній), Сивіла, хлопчик Іоан Предтеча з ягнятем, Мати Божа з дітьми Христом і Іоаном, Льоретанська Пречиста. Тут перераховані образи носять вповні виразні знаки впливу західної штуки з дуже незначними змінами, але крім отсих були ще такі, що не вважаючи на свою візантійську чи староруську підставу показують такі значні зміни, які можуть бути пояснені тільки впливом західної штуки. До них належать: Недреманное Око, Суд сіпедріона над Христом, Не ридай мене Мата зрящи во гробі, Благовіщення з книгою і квіткою, Сьвята Родина, Моленіє о чаші, Деісус в різних видах, і ще деякі иньші.

З черги автор переходить до образів, на яких видний вплив петербурської академії красних штук; про вплив сей можна, каже, судити так з характеру деяких іконографічних типів, як і з підписів артистів академиків, між иньшими й Українця Боровиковського. Се переважно Пречиста з Христом на руках; було їх, як видно з порядкового числа каталога вистави, кільканайцять; крім того було ще багато фотографій.

Найінтересніша для нас третя група образів „місцевої, южно-руської школи“. Вона вирізняється так типами, як і технікою і характером письма. До особливих технічних ознак її автор зачисляє золоте квіточасте й випукле тло, або тло мальоване, з натаком на краєвид; дальше дуже старанне вимальовуванє деталів і врешті гарний ясний кольорит. Що до типів представлюваних осіб, то взагалі вони нагадують типи західно-європейські, але рівночасно помітний в них нахил до візантійських. Найбільше характеристичними для сеї української школи автор вважає образи з іконостаса ц. Бориса і Гліба в села Водяного Зміївського пов. Харьк. губ., дальше в міста Лебедина Харьк. губ. і ще деякі иньші. Автор зазначає різниці в типах деяких сьвятих, між иньшими і сьв. Николая на українських образах, від типів північних — російських, і візантійських. На закінченє він описує ще кілька образів дуже оригінальних що до композиції, які служать доказом сильного впливу гравюру на українське малярство.

II відділ статі говорить про різьбу на дереві. На харківській виставі було багато предметів різьблених з церковної старини України, а то: царські врата, кипарисові різьблені хрести, ікони й статуї. Особливої уваги варта ікона з с. Вергіївки Харьк. пов., на якій представлено: розп'ятіє Христа, коронованє Пречистої і сьвяті; ікону сю можна уважати визначною пам'яткою штуки XVIII в. Інтересні також хрести, що, як видно з написів, належать до запорожської старини — між иньшими хрест з написом: „Сей крестъ надалъ козакъ Сѣчи запорожской куреня Шкуринскаго Мартынъ Сила до храму Успенія Пресвятыя Богородици въ село Раманковъ 1758 году.

В III відділі своєї праці автор говорить про ювильєрську штуку на Україні; харківська вистава зібрала й з того поля багато. Належать сюди передовсім оклади євангелій, чаші, хрести, кадильниці й інші церковні прибори. Згадаємо чашу (від графині Капнист) гарної роботи, прикрашену відливаними фігурами і ажурним орнаментом з таким написом: Сей келихъ справленъ коштомъ Ёго милости пана Павла Полуботка Полковника войска Ёго Царского Пресвѣтлаго Величества Запорожскаго Чернеговскаго. И наданъ до храму Вознесенія Господня церкви Застриженско Чернеговскої року 1713 мѣсяца анрѣля 4 дня.

У відділі вишивок (Шитьє золотомъ, сребромъ и разноцвѣтними шелками) з поміж різних церковних риз треба зазначити прегарну вишиту сріблом плащеницю на чорнім оксамиті (тепер в Нікополі Катеринославської губ.), що належить також до запорозьких пам'яток, як каже уміщена на ній надпись: „Сія плащаница раба Божія Іоана Гаркуши куреня Тимошевскаго“, з 1756 р.

П'ятий відділ присвячений українській церковній архітектурі, але не представляє нічого інтересного, бо зроблений побіжно, на борзі. Автор розділяє українську церковну архітектуру на будівлі деревляні й камінні, подає їх характеристичні признаки; при тім в останніх добачає мішанину стилю византийського, антично-клясичного й західного, а подекуди й московського.

Вкінці в VI відділі обговорені старі друки з гравюрами й рукописи. Між друками найбільше книг київського й львівського друку.

Як бачимо, не вважаючи на слабкі сторони праці д. Нарбекова вона дає цінний матеріал для історії української штуки XVII—XVIII в. В тім її безперечна вартість.

М. Грушевська.

Ал. Лазаревскій — Описаніє Старой Малороссіи. Матеріали для історіи заселенія, землевладѣнія и управленія. Томъ III. Полкъ Прилуцкій. К., 1902, ст. XIV+426+XXIII.

Книжка, про котру я буду говорити, була останньою працею покійного історика Ол. Лазаревського, а третьою зряду праць, котрі вийшли під названим в горі заголовком „Описаніє Старой Малороссіи“¹⁾. Перше, що рекомендує нам згадану книжку — се реєстр архівальних жерел, в яких користав автор при своїй роботі. Найважнішим жерелом до північної історії Лівобережної України послужив йому: „Архивъ генеральной войсковой канцеляріи“. Докладну оцінку і історію (досить

¹⁾ Перший том: Полк Стародубський появил ся в Києві 1888 р., другий: Полк Ніжинський тамже в 1893 р.

сумну) сього жерела подав автор в передмові до першого тому „Описанія Старой Малороссіи“ (с. III – V). Найціннішою його частиною були документи гетьманської канцелярії. Найбільша часть сего архіву містить ся тепер при харківськїм університеті. Для Прилуччини спеціально має велику вагу: „Генеральное слѣдствіе о маестностяхъ Прилуцкаго полка“, котрого рукопис тепер в московськїм Публ. і Румян. музею; воно видруковане в „Чтеніяхъ въ общ. Нестора лѣт. (кн. XI)“. „Румянцовская опись Малороссіи“ послужила авторови лиш в малій частині його праці, за те чотири „Ревизскія книги“ з 1713, 1729, 1731 і 1740, як також „Свѣдѣнія о количествѣ населенія въ полку... въ 1718“ і „Сводъ цифровыхъ свѣдѣній о населеніи десяти полковъ лѣвобережной Малороссіи собранныхъ при образованіи намѣстничествъ“ послужили авторови до означенія числа людности прилуцького полку в літах, до котрих належать згадані відомости. Се вже одно, що свідчить про вартість тих жерел. Майже всі ті жерела доси не опубліковані. Топографічні дані прилуцького полка виняті автором з „Описанія Черниговскаго намѣстничества“, Д. Пащенко, а відомости про старшинські роди, біографії старшин і т. д. зібрав автор в „Архиві Полтавскаго дворянскаго собранія“, „Арх. Кіевскої духовной Консисторіи“ і з приватних архівів (прим. родинний архив Галаганів, Марковичів і иньших).

Зібраний в тій книжці матеріял належить до другої половини XVII в. і першої XVIII, аж до року 1780. Найбільша маса фактів дотичить головно першої пол. XVIII в., бо до сього часу автор мав найбільш матеріялу. Поза другу пол. XVII в. автор дуже рідко запускавсь, а відомости які подає з того часу суть досить непевні і уривкові, так що трудно на їх основі утворити собі який суцільний образ. Перейду тепер до самої книжки, а радше до опису Прилуцького полку, який собі можна утворити з даного в тій праці матеріялу.

Просторонь, що становила Прилуцький полк, лежала по обох сторонах ріки Удая (побічна Сули) і була таким способом поділена на дві нерівні части — східну по лівім берегаї, покриту лісами та поперегиану глибокими ярами, і західну рівну і болотнисту. Сю територію перерізував, як сказано, Удаї з своїми досить численними допливами, причім східна полоса була значно більше наводнена ніж західна (с. 73—6).

Згадана територія була заселена вже в велико-княжїм періоді. Підчас нападу татарського під Батием сильно потерпіла з українськими землями і по гадці автора навіть довший час стояла пустою. Ввійшовши пізнійше в склад литовсько-руської держави стала знова заселятись і за князюваня Олельковичів в Кіївї належала до того князівства як частина переяславської волости (с. 78). Однак підчас литовсько-

московського спору в 1638 р. за „Путивльській рубежъ“ Москва заявляла свої претенсії і до басейна Удая (с. 2). При кінці XVI в. усадовились тут Вишневецькі і утворили собі майже самостійну державу, причім Прилука побіч Лубен була їх другою резиденцією, гловно-ж за князя Яреми Вишневецького (с. 4). Підчас народного повстання в 1648 році Вишневецькі втратили сі землі раз на завсіді а в 1649 році Прилука зазначена в „реєстрах“ війська Запорозького як центр осібною полку зложеного з 20 сотень. Дальша судьба Прилуччини така сама як і иньших українських земель, що ввійшли в склад російської держави.

Оселі в пізнійшій Прилуччині звісні досить вчасно. Вже при кінці XI в. згадуєть ся Прилука, Переволочна і Пісочна а в другій пол. XII в. Срібне (с. 1). Притім східна частина Прилуччини як догіднійша до заселюваня і захистнійша (ліси і глибокі яри) була завсіді скорше заселювана ніж західня, бо по нападі Татар в XIII в. в східній частині повстають оселі вже при кінці XV в., підчас коли по правім березі Удая появляєть ся постійна людність, по гадці автора, аж з початком XVII в. Швидше пішла кольонізація сих просторів, коли їх заняли кн. Вишневецькі. В 1581 заняв сі простори канівський і черкаський староста Олександр Вишневецький, а в 1590 король Житмонт III potwierдив за ним сю землю. Підчас згаданого спору Поляків з Москвою о „Путивльській рубежъ“ було тут вже шість місточок (с. 3); при тім покааує ся, що ті осади повстали гловно підчас походів Поляків на Москву, як тут появились самозванці. За часів кн. Михайла Вишневецького засновано тут в 1615 за його старанем Густинський і Ладинський монастирі (с. 388, 414). Найбільше причинивсь до кольонізації Прилуччини безперечно князь Ярема, так що при нім були тут крім Прилуки 16 більших осад місточок і сел (с. 4). Про число людности Прилуччини можна виробити собі деяке поняте хочби з того, що в самій Прилуці, після того як її лишив Ярема, було 800 домів, а полк Прилуцький числив в 1649 р. 20 сотень, значить число, якого пізнійше ніколи не було (с. 83 і 4). Пізнійше діливсь полк лишень на 9 сотень. Притім треба зазначити, що при Яремі найлучше розвивались міста дістаючи певного рода автономію, прим. дозвіл на устрій цеховий, що давав деякі користи мійському населеню (с. 93—4).

В процесі повставаня осель в Прилуччині, а так само і на цілій лівобережній Україні можна розрізнити два періоди: перший в другій половині XVII в. і в початком XVIII і другий з початку XVIII в. до 1781 року. Ті два періоди значно різнять ся. В першім періоді осади творила людність сама, і то людність свобідна. Тут интересне те, що завязком таких осель був звичайно млин (розумієть ся, що всі осади

в тім часі були над більшими чи меншими ріками і дуже часто носили назву тих рік). Так приміром повстала Нова Гребля (с. 150), Переволочна (с. 157), Монастирище (203) і много иньших (с. 186, 223, 234, 250, 267, 362). Притім найчастійше село містилось при зливі двох рік — головно для захисту від ворожих нападів, які в тім часі не рідко траплялись. В другім періоді засеня появляють ся осади т. зв. Слобідки, засновані вже „державцями“ на закуплених ними ґрунтах, а залюднені людністю не свобідною (с. 298—300). Вкінці в другій половині XVIII в. повстає третя категорія осель — хуторі засновані рівнож „державцями“, і людність, що тут мешкала була також вже закріпощена. В 1780 р. було таких хуторів в Прилуччині більш як чотириста (с. 416).

Сей процес колонізаційний вяжесть ся тісно з понятєм власности землі, яке також переходило ріжні стадії і що за тим іде — в формованем ся суспільного устрою на Україні. За панованя Поляків на лівобережній Україні силою обставин виробило ся понятє, що земля „панська“. Про се свідчить ось хочби сей уступ з листа полковника Л. Горленка в 1681 р. „Позволисмо Павлу Довгому тов. в. греблю панську в селѣ Дмитровцѣ лежачую фундувати“ (с. 264 нотка). По прогнаню Поляків настав в дотеперішнім понятю власности землі цілковитий переворот. Вся земля стала уважатись за власність „війська Запорозького“ отже вільною. Хоч сей момент „вільности землі не довго тревав, то всеж таки він мав своє значіне в тім власне, що тоді повстали оселі з свобідними посполитими, які були в заряді „ратуші“ чи то „під сотнею“. Що така зміна понятя власности була загально принята, про се свідчить прим. ось такий контракт: „Я, Агафья Коваленкова чиню вѣдомо симъ моимъ писаннемъ, что предала гай... п. полковнику прилуцкому... а тотъ гай; она, Ковалиха, имѣеть съ того еще времени, какъ были вольные гаи; и дала она мировѣ за той гай сало и десять кварть горѣлки і т. д.“ (365). На се, що „гаї тоді були еще вільні“ вказує і спосіб, як Ковалиха прийшла до посіданя гаю — дала „мирови“ (громаді) певного рода заплату, значить громада могла спільною землею розпоряжатись. Одначе наслідком роздаваня сіл ріжним козацьким старшинам відносини в сих справах почали змінятись на той лад, який був перед 1648 р. Роздаване землі разом з оселями почалось таки зараз по пераяславськім договорі, коли старшина козацька прим. Виговські випросили собі у московського правительства значні простори, а між иньшими і Прилуку (с. 83). Правительство не робило тут жадних трудностей: воно сквалливо прихиялось до таких просьб, хочачи таким способом добути, так сказати, право посіданя на Україні. Та новим

„державцям“ не удалось в початку заволодіти наданими маєтностями, бо по смерті Б. Хмельницького настали на Україні перевороти, боротьба між ріжними претендентами до гетьманської булави і їх сторонниками, а звідти часті зміни козацької старшини, відповідно до того хто взяв верх. Многогрішний прим. в 1671 р. змінив 8 полковників не числячи низшої старшини (с. 11). Серед таких обставин державці-старшини не могли підбити собі людність в наданих їм маєтностях. Се наступило аж за Мазепи, а ще більше за Скоропадського, коли роздаване землі дійшло до кульмінаційної точки. Роздаване було двоякого рода: надаване маєтностей на „ранг“ як рекомпензата за сповнюване урядових функцій і „за заслуги військові“, а то просто з ласки гетьмана (прим. с. 373). Паралельно з тим вела старшина на широку скалю „скуплю“ козацьких і посполитих ґрунтів осаджуючи тут „слобідки і хуторі“. Так витворили ся такі категорії сіл що до форми володіння: села свободні („до диспозиції гетьмана“), села ратушні або сотенні, „рангові“, „державські“ (за „заслуги“ військові) і села чисто приватні, ділчні.

Що до перших двох категорій осель то трудно собі виробити на підставі книжки погляд, яка саме між ними була ріжниця, можнаб думати, що се були лишень синоніми на означене одного і того самого рода маєтностей. Протягом першої половини XVIII в. перші чотири категорії маєтностей змаліли на користь останньої, більшість сел стали чисто приватними, так що в 1780 р. в цілім прилуцькім полку ратушним позістало одно село Никонівка (с. 347), а ранговим (полкового писарства) село Мольки (с. 161). Звичайно маєтності в тім процесі переходили отсі фази: з початку ратушне або військове, село потім (десь в 30 рр. XVIII в.) ставало ранговим, а вкінці (головно при Розумовськім) було надаване на власність приватну (с. 162, 164, 166, 345, 353, 367 і ор.), або таке військове чи ратушне село відразу ставало приватним (с. 161, 215—16, 245 і др.). Про „державські“ маєтності я тут і не згадую, бо хоч вони були надавані формально на який лишень час, то звичайно зіставались і на дальше в родині такого державця — значить ставали ділчними. Такий перехід маєтностей з одної форми в другу обявляє інтересне поступоване старшини (бож головно вона побіч монастирів ставала панами усіх маєтностей) при випрошуваню собі у гетьмана, чи навіть московського правительства свободних сіл в посідане. Звичайно такий добродій купував в сусідстві наміченого села кусень землі і осаджував тут слобідку або хутір, а то таки у самім селі купував двори у козаків і посполитих і на тій підставі розтягав свої претенсії на ціле село „по сусідству“, випрошуючи собі у гетьмана універсал на те село (189, 192, 280). Гу-

стинські монахи прим. закупивши в с. Борсині два „двори“ стали просто жадати від людей послуху, а від прилуцької „ратуші“, щоб того села не притягала до загальних повинностей — підчас коли тоді в Б. було 57 дворів! (с. 162). Таких прикладів можнаб навести дуже багато.

До „скуплі“ ґрунтів я вже перед тим навів був оден контракт між Ковалихою і прилуцьким полковником Галаганом. Інтересніший контракт продажі між козаками і тимже Галаганом. В нім говорять продавці козаки, що хоч вони і їх батьки „козацко а не посполито служачи, воинську повинність отбували“, то одначе тепер з причини бідности вони не можуть відбувати воєнної служби. Проте вони продали полковникови свою землю, на котрій „продолжая жить“ обов'язують ся, „служить п. полковнику посполито а не козацко и всякія повинности отбывать“ і вже ніколи не будуть ся покликувати на свій „козацькій чинь“ (с. 365). Ся типова на той час угода цікава ще і з того боку, що об'яснює, як вільна людність з утратою землі переходила поволі в несвобідну. Та не завсіди „скупля“ відбувалась так коректно як свідчить що йно наведена „купча“. Бували і иньшого рода „контракти“. Ось як оповідали козаки і селяне генеральній канцелярії про куповане у них земель сотником корибутівським Левандовським: „въ насъ нижайшихъ такъ строенія, яко и другіе угодія, поля и гаи — безденежно, налагаю на насъ напраснія вини, отбиралъ, а въ инихъ сторгуя ґрунтъ за денги, по взятіи тотъ ґрунтъ въ свое владѣніе денегъ... не отдавалъ“ (с. 261). Те саме писали мешканці с. Стулаківки про іваницького сотника Свирського: „многихъ козаковъ поскуплялъ ґрунта знатные... почти всиловно (силоміцію)... а кромѣ того многихъ въ подданство подъ видомъ скупли попривлекалъ“ (с. 312). Тесть того таки сотника, кидав до хати довільно визначену ціну за ґрунт козакови чи посполитому і на тім справа кінчилась (с. 312). Не тільки старшини козацькі скуповували козачі та селянські ґрунта, те робили теж російські офіцери, головно Німці (211), а також багаті віжинські Греки (с. 234). Коли вже бесіда про скуплю, то не від річи буде навести звістки про ціну землі в другій пол. XVIII в. І так кусень орної землі „на чотири дні“¹⁾ коштував 4 руб., нива на три дні — 3 руб., нива на вісім днів — 4 руб., ґрунт з трема хатами і трема підсусідками — 15 руб., сїножать на 10 косарів — 10 руб., село числом 136 хат з ґрунтами, лісами пасіками, і т. п. — 6288 руб. (с. 207—8, нотка).

Вся людність (крім старшини) ділилась на свободну і несвобідну. До першої категорії належали козаки і свободні посполиті по військових

1) Кусень землі на „один день“ $\frac{3}{4}$ десят.

і ратушних селах, до другої — посполиті не свободні, що мешкали по селах рангових і панських. Слово „несвобідний“ не треба розуміти так, ніби той хто зачислювався до категорії не свободних не мав особистої свободи. Це означало тільки, що він був з'обов'язаний в ґрунту який посідав, робити „панщину“, тому кому село було в якій небудь формі надане. Такий несвобідний мав звичайно власний ґрунт, до котрого властиво пан не мав права. Про це свідчить хочби і те, що державці купували не раз ґрунт у своїх підданих (с. 294 і нотка, 317 і нотка). Для статистики людности в Прилуцькім полку характеристична неустанна флюктуация в низших верствах і ваганє числа людности в ріжних роках протягом цілої половини XVIII в. Ударяє нас передусім разяче зменшенє числа свободних посполитих і козаків підчас ревізії в 1740 р. супроти такоїж ревізії в 1729 р. Прим. в селі Харитонівці підчас ревізії 1729 р. було посполитих 104 дворів, а в 1740 лишень 56 дворів. Щоб не наводити більше прикладів скажу лишень те, що в цілій Прилуччині маємо одинокє село, де людність в тім часі не зменшилось, але навпаки майже подвоїлось — с. Ярошівка (в Красноколядинській сотні с. 253). Натомість паралельно з тим занепадом свободної людности, а з ним і самостійного селянського господарства появляється в значнім числі иньша категорія поспільства — підсуєдки. Те саме діялось і з козацькою клясою (с. 145, 285, 299 і друг.) Рівночасно виступає тут ще иньший обяв — дворове господарство зменьшується, а натомість побільшають ся хати і бездворні хати (с. 149, 158 і друг.).

Щоб об'яснити ті грізні симптоми загального занепаду посполитих (а також і козаків) в 30 рр. XVIII в. треба розглянути економічні обставини, серед яких жило українське селянство в тім часі. В найвигідніших обставинах економічних була ще на початку XVIII в. людність, що мешкало в свободних і ратушних селах. Тут поспільство було часом материяльно лучше ситуованє від козацтва, бо мало рівні з ним економічні вигоди, а було вільне від походів (с. 332). Крім тягару „постоя“ російських полків і „консистенських дач“, які поносило поспільство ратушних сіл на рівні з усіма клясами людности (крім старшини), воно відбувало ще деякі повинности для ратуші. Тими повинностями було відбуванє варті в місті, де була „ратуша“, кошенє сіна для полкової артилерії, почта, доставка дров до ратуші і певні оплати на видатки канцелярийні. Поки до „ратуші“ належало значне число сіл, то сі тягарі не давались кожному з осібна в знаки. Коли одначе більшу частину тих сіл роздано чи то на „ранг“, чи таки подаровано, обставини змінились. Тягарі зіставались такі як були перед тим, а людність, що їх поносила зменшилась і тому не

могла їх знести. До сього ще прилучивсь наложений Апостолом податок для заплати полковим урядникам по $70\frac{3}{4}$ коп. від господаря — чого піддані не платили, лишень свободні. Супроти сего богатші посполиті переписувались в козаки, що було в ратушних селах досить можливе, або за оплатою полковникови чиншу, увільнялись від ратушних повинностей (с. 21), за те ставали залежними від полковника. Інші попросту продавали свій ґрунт старшинам і ставали підсусідками, або розходились по слободах, а то навіть на правобічну Україну (с. 233), лишаючи свої „плеци“ пустими. В Переволочії прим. за три роки (1737—40) з загального числа дворів 163 запустило 48 „плеців“ (с. 160). Причиною „уходів“ селян з панських сіл був гнет панщизняний, який яскраво ілюструє подана в 1728 р. геть. Апостолови жалоба селян на пана. В ній жалують ся піддані, що пан держить їх при своїй роботі підчас сінокосів по 7 тижнів на власнім їх харчи, а в жнива „накидає“ на кожду родину взяти по 10, 15 і 20 кіп самого жита окрім иншого збіжа (с. 341—2). Тут мушу зазначити, що найгіршою бідою для селян були т. зв. старости — панські економи, а передусім старости при гетьманських маєтностях прим. в Самбірськiм старостві (с. 290, 291, 349—50). Для характеристики відносин державців до своїх підданих можна навести масу жалоб за незвичайні тягарі, побої, а то й насилуване жінок і дівчат. Так прим. у глухівську колеґію подано ось які „супліки“ на властителя с. Мормизівки Андрія Себастьяновича: одну „оть Параски Райкувни“, з котрою він „вшетечний грѣхъ пополяючи дитя прижилъ“, а другу „оть Вивди Демяновни“, котру „паненства позбавилъ“ (с. 371 нотка). Козаків всіма способами старались державці переписати в підданство (с. 145, 285, 289)наслідком чого між підданих входив значний процент елементу свободного, і для того нераз піддані приведені до крайности „панщиною“ підносили „бунт“ проти пана під проводом переписаних в підданство козаків (с. 143). Для того то державці в новозаселених селах старались всіма способами не допустити до появи козачої людности, а особливо робили се густинські монахи, проти котрих найчастійше підносились такі „бунти“ (с. 171—2). Не дивно отже, що серед таких обставин поспільство користаючи з вільного переходу, який ще тоді був, продавало свої ґрунти і йшло в „підсусідки“ або шукало по инших селах догіднійших обставин до жита. Другою причиною зменьшування людности по старих селах було те, що державці переводили своїх підданих на „слободи“ і хутори, які в тім часі повставали (с. 207).

Одиницею так козацького як і посполитого господарства був „двір“ або „дворище“ — себто певний участок ґрунту, який обробляло спільно кілька родин, що мешкали звичайно в особних хатах

— значить двір розпадався на хати. Сей спосіб дворового господарства, себто неподільности ґрунту заховавсь під сам кінець XVIII в. В Боршні (в полковій сотні) в 1780 р. на 27 дворах сиділо 96 хат (с. 163). На жаль в книжці Лазаревського ніде не подано ближших звісток про дворове господарство, ні про його величину, ні про його відносини до більшої посілости, себто які повинности відбував двір державцям, чи ратушам і т. д. Не можна знати теж на певно, чи такі повинности відбувались від двора, як ґрунтової одиниці, чи від родини, як сказано в висше наведеній скарі на панщизняний утиск. Такі звістки булиб цікаві, бо на підставі них, можнаб собі виробити докладне понятє про економічний стан людности і оскільки той стан пізнійше змінився, коли на дворі число хат почало значно збільшатись по 1740 р. Всього того в книжці Лазаревсько нема, як рівнож не подано, кілька днів в рік повинні були піддані відбувати „панщину“. Говорю тут лишень про „панщину“ себто про роботу на лані, бо тільки так відбували піддані повинности. В цілій Прилуччині знаємо лишень два факти, що піддані місто робіт платили чинш: в магностях ген. осаула Лисенка (с. Боршна і Смош стр. 163) і ген. осаула Мануйловича (с. Гужівка стр. 231). В Боршні 32 двори платили Лисенкови 100 руб. — значить на кождий двір припадало по 3¹/₂ руб. на рік, підчас коли в тім часі в Гужівці 24 двори платили Мануйловичеві 12 руб. на рік — отже на двір припадало ¹/₂ руб. Більш сьвітла кидають на материяльне положене посполитих отєї дати в 1710 р.: в селі Парафіївці на 104 дворів посполитих було 76 коний, 70 волів, 96 коров, 305 овець, 129 свиний, на 62 козачих дворів 93 коний, 67 волів і 450 дрібнійшого скота (с. 232—3). Окрім сього маємо ще подібні звістки в пол. XVIII в. з містечка Ічні, де на 132 двори, а 155 хат посполитих 61 господарів не мали ні землі ні худоби, а решта по одному і по два воли, а землі по 3 „дни“ (2¹/₄ десят. с. 226). Як видно, ріжниця між 1710 і 1752 (коли сї цифри були подані) дуже значна в материяльнім положеню селянства.

Другою категорією поспільства були підсусідки, себто ті, що сиділи на чужім ґрунті, так на панським, як на козачім, а також богатших посполитих. Як сказано, підсусідки рекрутовались з підупавших дворових, котрі не маючи спромоги відбувати повинности в своїх ґрунтів попродали їх, а самі пішли в підсусідки. Одначе лучалось часто, що посполиті хоч і мали дворове господарство, переписувались в підсусідки, щоб увільнитись від плачення „оклада“ на полкових і сотенних урядників. Ріжниця в плаченю того „окладу“ між тяглими посполитими і підсусідками була дуже значна. По розкладу того податку в 1753 р. посполиті так дворові, як і бездворні платили 0¹/₈ коп., „крайне убогі“ і бездворні по 4¹/₂, а підсусідки, щои

мали власні коні, платили лишень по 1 коп. від господаря (с. 163). Вкінці третою категорією поспільства були бездворні, що зачали появлятися рівночасно з упадком двірного господарства. Вони не провадили жадного господарства і заробляли на жите „законом“. Судячи з того що вони платили „оклад“ на рівні з тяглими посполитими, можна міркувати, що се була людність свобіднійша від підусідків, хоч від них біднійша, бо підусідки мали не раз дворове господарство. Посполиті займались виключно управою рілі, лишень мала частина чумакувала; одначе назва „чумак“ ніде в книжці не згадуєть ся, приходить лишень назва „Коломийців“, себто тих, що їздили по сіль до Коломиї. Видно, що се були люди заможні, бо мали власних підусідків і дуже важні на ті часи жерела доходів — млини (с. 203, 150). Иньших відомостей про них нема. Про козаچه господарство теж не можна більше сказати, понад те що вже було згадано.

Міщанами звались посполиті, що „прислушали ратуші“, в місті, що мало самоуправу і своїх урядників: війта, бурмистрів, райців і писаря. Тут зазначую, що самоуправа міст існувала лишень номінально, бо вже при кінці XVII в. мійська управа і судівництво стратило своє значіне *in gratiam* полкової канцелярії і військового суду (с. 93). До міщан зачислявались також ремісники, що були з'організовані в цехи. В Прилуці таких цехів з початком XVIII в. було 6 (с. 98). Цехи ті мали деякі вигоди в тім, що мали в своїх руках ремесло, котрого по за цехом нікому не було вільно провадити. Мали окрім того ще й иньші полекші, хоч се не приходило їм даром. І так прим. цех кравецький в Прилуці був увільнений від підводів і робіт на полі на потреби полку, але за те був обовязаний шити за дармо „барву“ на піхотне військо і на „двір“ полковника (с. 96). Панські піддані, що мешкали в місці, не мали права зачисляти ся до міщан, не були ними теж козаки.

Лишаєть ся тепер сказати кілька слів про козацьку старшину. Тут загально можна сказати, що старшина до часів Мазепи або до Скоропадського брала участь в політичнім житю України і мала вплив, пізнійша-ж старшина обмежила свою діяльність майже виключно до нагромадження в своїх руках як найбільше землі. Ся ріжниця часу різко зазначаєть ся й на прилуцьких полковниках, бо підчас коли полковник Дмитро Горленко (1692—1708) був одним з найгорячійших приклонників мазепинської справи і її чинно підпомагав, то один з його наступників Галаган, 14 літ пізнійше не уважав за відповідне хоч одним словом відповісти на зазив Полуботка ратувати українську автономію. За те Галаган лишив своему синові в спадщині не тільки полковницький пернач, але масу сіл і 6400 руб. в готівці — а його син повіставив своїм потомкам 4000 кріпаків (с. 51). В 1684 полковник Лазар Горленко

подає скаргу до полкового суду, що козак Валько захопив частину ґрунту полковника і при тім еще „п. полковника примовками уципливими началъ озлословляти“. Суд рішив, що як Валько в друге так поступить то заплатить десять талярів (с. 13—14). А в 1740 р. „абшитованийий“ полковник Галаган висилає на козаків, що не хотять „подписать ся ему въ подданство“ своїх людей і наказує „разоряти“ хати і забирати їх майно до свого двора (с. 45). Справді ріжниця! Ся зміна в відносинах старшини до справ політичних і до людности була наслідком двох причин: політики російського правительства і походження самої старшини. Правительство, що попеклось нераз на змаганю гетьманів і старшини до задержаня автономії України, ослаблювало з одного боку власть гетьманів, а з другого старалось притягнути до себе старшину надаванем її численних маєтностей, хочаби тим способом звирнути її увагу з політики на справи економічні. Ще з початком другої половини XVII в. усю старшину так полкову як сотенну вибирало само козацтво з поміж своїх таки людей. Таким чином старшина була досить тісно звязана з місцевою людністю — значить старшина в великій мірі була демократична. Та з кінцем XVII в. і на початку XVIII в. вироблюють ся великі старшинсько-панські роди, котрі усі важнійші уряди беруть в свої руки; дуже часто російське правительство само іменує старшин, а козацтво тратить свої права, дістаючи в полковниках панів-державців, що не мали жадних з ним спільних інтересів. Се вже та друга категорія старшин, і та удержалась до 1782 р. Супроти тих добродіїв гетьман був безсильний, на що вказує те, що коли один з таких панів підбив собі кілька козацьких родин і забрав у них весь їх добуток, то гетьман Апостол міг лише здобутись на раду, щоб „комісар“ (який прибув на розсліджене сеї справи) забрав яким способом „исправно“ у пана тільки добутку, кілька були варті заграблені козацькі „статки“ (с. 387). Така сама переміна зайшла і між низшою старшиною, а головню сотниками. Тих теж, як звісно, вибирали козаки, головню з поміж місцевих людей. Та коли на Україні по смерти Скоропадського Румянцов а потім малоросійська колегія запровадила російські бюрократичні канцелярійські порядки на Україні, а передусім в генеральній канцелярії — то се відбилось тяжко на людности. По канцеляриях товпилась маса „канцеляристів“, котрі з'єднавши собі прихильність „сильних міра“, діставали сотничі уряди для доходу. В Прилуччині майже всі сотничі місця займали бувші канцеляристи — і ся власне старшина була найтяжшою для людности. В книжці Лазаревського знаходимо цілий ряд жорстокостей поповнюваних такими сотниками (с. 138—9, 141—2, 359—60). Жалоб вони теж жадних не боялись, бо їм відомі були всі штучки канцелярійні, при помочи котрих

кожду жалобу можна було зробити нешкідливою. Тимчасом виростало нове покоління старшинської верстви, котре виховавшись в російських полках, так як колись Велямінов на Полуботка, кричало на українську старшину: „Вѣдаешъ де ты, что я офѣцеръ! а ты послѣднѣйшій бездѣльникъ и некчемнѣй дуракъ“ (с. 139).

Тут занотую ще, що в ряді прилуцьких полковників був Петро Дорошенко (1657—8), а також Дмитро Горленко (1692—1708) і Гнат Галаган (1714—39) — знані учасники замислу Мазепи. Між красно-колядинськими сотниками знаходимо Івана Самойловича (1665), що був пізніше гетьманом.

Що до самої книжки Лазаревського завважу лишень те, що хоч як цінний в ній матеріял, то одначе він не щасливо зложений та так помішаний, що годі в ній з'орієнтуватись. Укладане матеріялу відносно до давнього адміністративного поділу полка, що найменше без рації, бо той поділ не мав найменшого впливу на формоване тих власне обставин, які хотів автор представити в своїй книжці. Що до поглядів автора на дану епоху і на її ріжні прояви, то їх майже зовсім нема, видно, що він старавсь обмежити ся виключно лишень до зібраня матеріялу. Та всеж таки з висказаних принагідно уваг, можна бачити, що автор уважає причиною всего злого козацьку старшину і як де инде так і тут дивить ся на неї дуже не симпатично. Деякі висновки вражають своєю апріорністю. Говорючи приміром про надане Прилуки Виговським задає собі автор питанє: яку власть задумував він дістати в випрошених маєностях. На се питанє так відповідає: „Нам здає ся (кажеться), що у Виговських рисувалась картина такого самого державства, яке посідали що йно вигнані польські пани“. З того „здаєть ся“ робить він такий висновок: Значить у репрезентантів висвободженого народа не було жадних демократичних ідеалів — вони хотіли замінити польських панів собою (с. 84 нотка). Не входжу в те, чи воно так дійсно було, вказую лише, на якій дивній підставі автор робить такі загальні висновки. Дивно також, що автор не доглянув ніде тих впливів, котрі виробили старшину такою, якою вона потім була. *Ів. Джиджора.*

Jan Leszczyński. — Rządu rosyjskie w kraju Tarnopolskim 1809—1814 (Monografie w zakresie dziejów nowożytnych T. III.), Краків, 1903, ст. XXX+271.

Два перші розділи сеї книжки (ст. 1—45) були вже друквані в Kwartalnik-u historycznym за 1902 р. п. з. Cesia wschodniogalicyska na rzecz Rosyi і була обговорена на сторінках Записок т. XLIX. На ново появилася тут „передмова“ видавника „Монографій“ проф. Ш. Аскенази ст. I—XXX, дальші шість розділів самого автора ст. 45—152 та „жерела й додатки“ ст. 152—271.

Зачнемо від передмови. Тут подає проф. Аскенази історію змагань російської політики за всяку ціну добути для себе східну Галичину з українською людністю. Зразу, як Польща стрімголов летіла до упадку, у російських політиків виринула гадка, заволодіти цілою польською державою. Та Австрія і Пруси помішали тим плянам. Щоб хоч в часті зрівноважити ту втрату, російські політики стремлять до того, щоб Польщу розбити етнографічно: саме правительство намагаєть ся позбути ся зі своїх границь польських країв, а за те захопити весь елемент український і білоруський найбільш податливий для обрусіння. Та й тут російські бажання не сповнили ся — східна Галичина з українською людністю припала Австрії. Від тої хвилі зродила ся для Росії дражлива задача, вправді не явна, та ніколи не кидана з уваги — відібрати від Австрії східну Галичину.

Що воно так справді було, показують заходи Александра I замінити Галичину за Шлезек і Баварию. Коли то не вдало ся, домагаєть ся він шість років опісля відступлення Галичини за молдавсько-волооським відшкодованєм. По упадку Наполеона стремління Росії забрати Галичину мало не довели до російсько-австрійської війни. За пановання Миколи I постановляють в Петербурзі розслідити настрій галицької людности до Росії, що й виконуєть ся. Незабаром по тім в генеральнім російським штабі розважають деталічно плян оружного нападу на Галичину. Вкінци ще раз в 1841 р. цар предкладає в мирній дорозі Австрії в заміну за західну Галичину, Польщу до Баури і Висли („забрав би я зарас Галичину, бо то наш старий край“...). Правда, всі заходи дістати східну Галичину зістались без'успішними, та одного разу вдало ся Росії таки ступити один крок наперед, дістати „завдаток“ на цілу східну Галичину. Той крок, то російська окупація „Тернопільського краю“ в 1809 р.

Край, відступлений Росії, мав вид чотирикутника, на 17 миль довгого а 7 широкого, замкненого межирічем Збруча і Стрипи, від півдня бігом Дністра, а від півночи сухою границею, що йшла близько водного ділу і жерел Гориня, Ікви, Серету і Збруча. Цілий простір мав 121 кв. миль, $\frac{1}{20}$ часть тодішньої Галичини. Коли візьмем нинішний поділ Галичини, то тодішній тернопільський округ містив цілий повіт збаражський, тернопільський, скалатський, теребовельський, гусятинський, чортківський, борщівський і заліщицький, а в повітів підгаєцького і бережанського східні части, що лежать по правім березі ріки Стрипи. Цілий відступлений простір обнимав 516 місцевостей, а то: 7 міст, 25 місточок і 484 сіл разом з прилежними землями, найурожайнішими в цілої Галичини. Там управляли велику скількість тютюну, конопель і льну. Крім того цвело в тім окрузі на початку XIX ст. пчільництво.

Що до числа людности, то по §. III шенбрунського трактату мало воно виносити кругло 400.000 людей. Та тільки воно ніколи так високим не було. Кілько воно дійсно виносило, нині годі нам знати, бо директор австрійської комісії для переведення конскрипції ужив всіх способів, щоб показати високий процент приросту людности. А дворазова проба російського уряду, хоч вже по окупації, таки не вдала ся. Австрійська статистика в 1808 р. в цілім Тернопільськiм краю виказала 349.015 мешканців. Коли до того додати процентову надвижку за майже півтора року, то всіх мешканців на відступленій території було по австр. обчисленню 400.023 душ. Та не багато помилимо ся, коли приймем 350.000. На одну кв. милю припадало 2.892 мешканців. Якої народности було населення того краю? Що до того, то австрійська статистика не подає нічого. Більш цікавим і старанним в тій справі був уряд російський. Навіть в військових справах була тоді в Росії така статистика. На се вказує рекрутацийна книга, яку в 1815 р. знайшов там австрійський уряд. Тут побіч імени, віку і ин. було подане також віроісповідання, що хоч не докладно, та все дуже близько скаже нам про даний процент. З числа взятих до війська 2235 людей було 1731 гр. кат., а 504 рим. кат. обряду. З того документу виходило-б 75% Русинів, а 25% Поляків. Тут зазначає д. Лещинський, що цифри рекрутських книг обіймали тільки селян, як виключно обов'язаних до служби, а не обіймали ні шляхти, передовсім численної тоді ще дрібної шляхти ходячкової, ні Жидів. „Тим чином в дійсности — мудрує автор — треба би прийняти в Тернопільськiм краю в розбираніи нами періоді правдиві відносини уніятсько-руської людности на які 60%, а чистий елемент католицько-польський менше-більше на звиш 30%^a. Та тільки ту ми запримітимо, що не вся тоді численна ходячкова шляхта була римо-католицького обряду, а було між нею багато й руської віри, а також і того не треба забувати, що не всі римо-католики мусіли бути Поляками. Маючи все то на увазі не багато помилимо ся, коли скажемо, що української людности було 70—75%, польської 10—15%, а жидівської 5- 10%. Зрештою на рекрутацийних книгах, а ще в тих часах, ніхто серіозно не опре статистику.

Коли між комісією австрійською і російською вели ся у Львові переговори в справі передання Росії Тернопільського краю, то тодішний галицько-руський митрополит А. Ангелович вислав до надворної комісії письмо в дн. 4 лютого 1810 р. в справі 540(?) руських парохій та 365 священників, вихованих переважно на публичний кошт в генеральному семінарі. („Ich zähle dort 540 Pfareien und 365 Priester... ст. 173). Тимчасом д. Лещинський вчисляє на ст. 133 всі гр.-кат. парохії і начислює їх 260. Чи се помилка митрополита, чи д. Лещинського,

годі сказати. Взагалі тут щось не ясне, тим більше, що автор не подає жерела, в відки взяв число парохій 260. Деякі зі свьщенників висловляли перед митрополитом свої побоювання, чи не будуть перепинювані в своїх функціях, що вже декуди й лучило ся, і тому митрополит просив, щоб надворна комісія застерігла в цесійному трактаті свободу віри для уніятського українського населення в Тернопільському краю. Крім того митрополит застерігав собі над вірними дальшу юрисдикцію так, як генерішній вроцлавський єпископ над австрійським Шлезком. Меморіял запевнює, що гр.-кат. духовенство буде так само вірне новому цісареві, як дотеперішному. І се порушили на спільній конференції. Російські заступники запевнили уніятм свободу віри, але не допустили втягнути се до протоколу, бо через те, мовляли, нарушило би ся упривильшоване становище православя. Австрійські комісарі не бажаючи перепон, а ще більше в наказу цісаря Франца, усунули то питання з порядку. Вкінці скінчило ся на тім, що митрополит листом пастирським з 9 мая 1810 р. передав свою юрисдикцію на цілім просторі, відступленім Росії, Григорієви Ганкевичови, парохови і деканови в Теробвлі. Отже упір російських урядників дотикав не запоручення свободи віри уніятм, а тільки що до втягнення тої запоруки в протоколи комісії. Чому одначе цісар Франц заборонив відновляти в якій будь формі справи юрисдикції обох львівських архієпископів, се не досить ясне. Про ту справу от що пише М. Гарасевич: „Initio a regimine russo haud pretendebatur, ut nexus cleri et populi rutheni uniti cum Metropoli Leopoliensi rumpere- tur. At cum ipsum austriacum regimen ejusmodi nexum haud optaret... то тоді установлено заступника (Annales Ecclesiae Ruthenae ст. 936). Простір, на який простягала ся юрисдикція Ганкевича, обіймав 17 деканатів (д. Лещинський каже, що 15, хоч подає на ст. 252 оригінальний лист Ангелловича, де як раз вичислюєть ся всі деканати числом 17, а й Гарасевич згадує про 17 деканатів). Деканатів латинських було 2, а парохій 33.

Одначе така церковна організація не довго тривала. Львівський лат. архієпископ Тит Кіцкій зівсім не установляв в окупованім краю свого заступника, а юрисдикція над лат. вірними була на разі в завішенню, поки не унормувала її римо-католицька колегія в Петербурзі, піддаючи їх юрисдикції римо-католич. митроп. консисторії в Могилеві. Так само з поручення петербурського уряду, а в порозумінню з греко-католицьким департаментом духовної колегії в Петербурзі зніс новоіменованій митрополит уніятських церков в Росії луцький єпископ Гр. Коханович уставилену Ангелловичом делеговану консисторию в Теробвлі, а на її місце установив „тернопільський духовний уряд“

залежний від єпископа в Луцку. Чому львівський лат. архієпископ не обстоював за своїм правом, і чому зайшла така зміна з заступником Ангелловича, то д. Лещинський поминає мовчанкою. Та цікаву відповідь подає на то М. Гарасевич: „*Et revera Iudicium hoc Delegatum cum mediata dependentia a Metropolita Leopoliensi ulterius et fors per integrum temporis intervallum, per quod provincia Tarnopoliensis sub Dominio russo existebat, permansisset, si clerus rit. latini a dependentia Consistorii rit. lat. Leopoliensis sese subducere, et longe visito Metropolitae r. l. Mohiloviensi Siestrzencewicz subesse non desiderasset, quod etiam occasionem dedit regimini russo clerum ruthenum Tarnopoliensem unitum proximo Episcopo unito Luceoviensi Kochanowicz subordinandi, quod anno 1811 fiebat, quum ab Episcopo Kochanowicz desideratum fuerit, ut sibi iurisdictio spiritualis per Metropolitam Angellowicz super partem dioeceseos Metropolitanæ per formale Instrumentum cederetur*“ (Annales Ecclesiae Ruthenae ст. 936—937). Значить, саме латинське духовенство не хотіло дальше віставати під юрисдикцією львівського лат. архієпископа, а бажало бути підвласним далекому митрополитови в Могилеві. Що тому було причиною, Гарасевич не каже, а тільки стверджує, що той крок латинського духовенства мав такі наслідки, що російське правительство зівсім аналогічно поступило з уніятським духовенством. Цікаве й те, що спонукало лупцького уніятського єпископа домагати ся від російського уряду передачі собі юрисдикції по львівським митрополиті? Про те також нема певних відомостей; може бути, що тут грало ролю те, про що згадує М. Гарасевич, а чого не знає д. Лещинський. „*Brevi autem — говорить в своїх Annales ст. 937 Гарасевич — Episcopus nonunitus Camenecensis Ioannicius mittebat suum Vicarium Archimandritam Tarnopolim ad Gubernatorem Theils, cum proposito faciendae apud unitos Ruthenos missionis fine eorundem ad disunionem pertrahendorum, at Gubernator Theils cum increpatione eundem domum relegerat*“... Отже чи не страх перед перетягненням тамошніх Русинів на православє спонукав митр. Кохановича, домагати ся прилучити Тернопільський край до своєї архидиєцезії?

Відносини нового правительства до віроісповідних справ взагалі, а до духовенства обох обрядів з'окрема, були не лихі. Навіть виринула гадка, яка й переводила ся в жите, позискати для уряду симпатії духовних за ціну економічних уступок, пр. знесенне Йосифінського патенту. Та за те — як каже автор — відносини між самим духовенством обох обрядів були далеко не добрі. Латинські духовні заносили часто жалоби (подано один тільки факт) до римо-католицької митро-

полицієї консисторії в Могилеві, наслідком чого появилo ся розпоряджене з „konsystorza rzymsko-katolickiego unickiego (а то що за дивогляд?!) luckiego“ (vide ст. 254), щоб ніхто з уніятського духовенства не важив ся робити латинським вірним ніяких духовних послуг без виразного дозволу латинських парохів. „Ograniczamy się do skonstatowania tego znamiennego faktu — каже д. Лещинський — już pod datą 1814 r.; skądinąd (ніде не подано, звідки саме) zaś wiadomo, że chodzi tu o sprawę, która podobno na całej przestrzeni Galicyi Wschodniej po dziś dzień, niestety, nie straciła swej aktualności“. Таке інтерпретованне історичних фактів зівсім не приносить користі для історії. Зрештою що до нинішних часів, то занадто звісно, хто саме кпить собі в римського конкордату.

Що до материяльних відносин людности Тернопільського краю, то вони були зівсім лихі. Та частина Галичини була шпихлірем для цілого краю. Та тільки з того шпихліру не користали його властители, а австрійські, російські, а навіть польські воєнні полки. Протягом минулої короткої воєнної кампанії витягли звідти за квітами вартість двох мільонів вол. різними продуктами, збіжем, поживою для численних армій та величезні доставки без ніякого поквітовання. Сі негідні „операції“ австрійських орґанів в великій мірі причинили ся до підкопання материяльного біту мешканців. Крім того державні податки, яких тоді накладали дуже багато, змушували селянина продавати й ті останки збіжа, яких не забрали військові фюршпани. Та коби хоч податки справедливі! А то „Тернопільський комітет“, автономічна власть краю під панованнем Росії, по переведеному слідстві ствердив, що австрійські власти вже в 1809 р. встигли вибрати від людности всі податки аж по день 1 мая 1811, причім виявило ся, що переважна частина контрибуентів не дістала належних їм посвідок заплаченого податку, а касові книги забрав потім зі собою австрійський комісар Дике, уступаючи з того краю, так що російський уряд попав нараз в трудне й сьмішне положення, бо не знав, які на кого і за який час наложити податки і мусів наче в нововідкритім краю переводити фінансову орґанізацію на ново ab ovo. Та знаєм ще й те, що той самий австрійський уряд не вагав ся устами Ст. Юлієна і гр. Вурмзера другий раз „рекламувати згаданих сум у російського уряду на основі буцімто не-васпокоєних своїх претенсій, як незаплачених податків“ і т. ин. і що ті реклямації навіть трактували ся досить серйовно. Що до нерухомого маєтку, то всіх будинків було в Тернопільському краю 60.508, а родин 80.502. З живого інвентару було: коний 54.711, овець 98.433, волів 38.030, коров 35.028, і навіть 9 мулів. Бачимо, що австрійська статистика була далеко точнійша що до худоби, як що до людей, бо вкінци по

кілька каравоній копскрипції ми все таки не знаємо, бо кілька було мешканців в цілім окрузі. Бе в очи велика скількість овець, — значить продукція вовни була досить висока, а се вияснюєть ся тим, що в містечку Залізнях була найбільша фабрика сукна в цілій Галичині, а одна з найбільших в цілій монархії. Ми додали-б до того ще й Тисьменицю, де давнішими часами цвило кушнірство. За Залізці довго й оперто сперечали ся обі комісії, австрійська й російська, при означуванню границь Тернопільського краю. Обі держави хотіли дістати те містечко і хто знає, чи прийшло би було до згоди, коли-б не був помер властитель фабрики, лишаючи 13,000.000 ар. довгу і до того ще малолітних дітей. Що до коний, то акти комісій з натиском зазначають добрий рід подільських коний, яких уживав місцева людність. Все те занотував автор, та не занотував одного — далеко більшої скількості волів, чим коров, хоч звичайно повинно бути навпаки, бо хованне волів в Галичині стало майже монополем торговців товару і тому не багато знайдесть ся волів в руках селян. Та сей факт, що в Тернопільським краю було далеко більше волів, чим коров, каже здогадувати ся, що в тім окрузі були великі пасовиска, де можна було випасати таку скількість волів. Той наш здогад потверджує голосне заграблюванне в селян пасовиск в 1815 р.

Властителів більшої посілости було в цілім Тернопільським краю 270, отже видко, що там не було властителів більших обшарів землі, а тільки кождий дідич мав переважно по одному селу. Властителями деяких сіл було кілька осіб до спілки.

Не малу страту потерпіло при тій окупації Тернопільського краю духовенство обох обрядів; тратило воно подвійно, бо на сторону австрійську і російську. Те духовенство, що лишило ся при Австрії, тратило всі нерухомі добра та іпотечні і десятинні суми на цілім просторі, відступленім Росії, а знов духовенство, що переходило під Росию, тратило все те, що лишало ся із його дібр по стороні Австрії. Саме руське духовенство тратило нерухомі добра на сторону Австрії вартости 3.015 ар. 40 кр. з річним доходом 149 зл. 80 кр., а на сторону Росії 26.290 зл. з річним доходом 1.314 ар. 30 кр., разом 29.305 ар. 40 кр. з річним доходом 1.464 ар. 10 кр. Ціла та страта — то були два василянські села Зелена і Звенигород. Ще більшу страту мало та-мошне духовенство в іпотечних сумах, уміщених по противних сторонах кордону. Тут духовенство обох обрядів в куші втратило на сторону Австрії і Росії разом 167.075 ар. Коли взяти ті страти разом, а ще розважити, що ті добра були оцінені радше за низько, як за високо, то загальна сума страт духовних обох обрядів буде близько 300.000 ар. Чи оба уряди винагородили за се духовенство — поки що годі знати. Одначе не дуже хочеть ся вірити, щоб вони були до того покванні.

Не менше цікавими будуть дані про шкільництво. По офіційному виказу з 1808 р. в Тернопільському краю було два циркулові уряди, дві цирк. каси, дві цирк. школи і мостова будка. Крім того було 6 поштових урядів і 28 тютюнових складів. От й все на цілім окрузі 121 кв. миль! Стільки передав австрійський уряд на полі адміністрації і шкільництва після 37 літної управи краєм. Та тільки не одна Австрія так дбала про просьвіту; ще менше дбанне в тім напрямі було за управи російської. Стан просьвіти в Тернопільському краю під управою Росії можна схарактеризувати одним словом: ніякий. Російський сенатор Тайльс, що управляв Тернопільським краєм, вважав, здасть ся, за річ не зівсім потрібну видавати на ту ціль гроші із державної, правда — скупі каси. Тому навіть ті дві циркулові нормальні школи в Тернополі і Заліщиках, які були за австрійських часів, він замкнув так, що австрійський комісар в 1815 р. давав рапорт своєму урядови: „dass in der ganzen Tarnopoler Landschaft keine derlei Schulanstalt besteht“. За те дозволив Тайльс засновати в Тернополі приватну жидівсько-німецьку школу.

Першою діяльністю нового уряду було вивести значну частину окупаційних військ з забраної території, щоби не нищити мешканців. Цивільним управителем нового краю став сенатор Тайльс. Він мав за задачу перевести реформу на адміністраційнім і законодапнім полі, одначе з добре зрозумілого інтересу полишив поки що status quo, щоб незамітними змінами сформуванати переходову провізоричну організацію, а потім уже й зовсім завести державний російський устрій. Передовсім найнижші категорії урядів, що безпосередно стикали ся з людністю, зістали ся поки що ті самі. З найвизначнійших шляхтичів в окрузі утворив Тайльс верховну адміністраційну і судову власть „Тернопільський комітет“. Цілий Тернопільський край поділено на 2, а пізнійше на 3 адміністраційні округи, кождий коло 40 кв. миль. В кождім з тих трьох округів був російський циркулярний уряд з начальником зв. „городничим“, що був заравом й полцімайстром. Крім нього не було иньших державних урядників, а тільки декілька дрібних бюрократичних посад. Цілий Тернопільський край був весь час принципіяльно під законами і політично-адміністраційними розпорядками австрійськими. Одначе се не спиняло користувати ся в практиці „Литовським кодексом“ і кримінальними російськими законами. Через цілий час російської управи в Тернопільському краю стояв гарнізонний батальйон піхоти, коло 1000 людей. В самім Тернополі була головна квартира і батальйонова команда. Крім того в Городку над Дністром був невеликий відділ артилерії, а по краю були поровкидані дрібні відділи козаків. Вся військова сила була зложена в Росиян.

Який був настрій мешканців Тернопільського краю в хвилині, коли вони переходили під російську управу та за цілий час тої управи? Треба сказати, для Австрії неприхильний. В тих часах вела Австрія численні війни в Наполеоном; про те, щоб покрити величезні видатки, накладала на населення краю великі податки та брала багато рекрутів. А в тих часах чинна військова служба обов'язувала 14 років. От за те простий народ не благословив австрійської управи. Не була в неї вдоволені й місцева шляхта: велике число урядників Німців, що обсіли були цілий той край, не були зівсім прихильні тамошній польській шляхті. Характер адміністрації краю був німецько-бюрократичний. Инакше воно було під управою Росії. Російські податки, без порівняння менші від австрійських, настрйоували людність прихильно до нового уряду. Прихильно настрйоувало також і те, що російський урлд не брав зараз по обняттю краю рекрутів. Перша бранка, а заравом і одинока, переведена російським урядом аж 1813 р., отже аж 3 роки по окупації. Вправді військова служба в Росії була 7—9 років довша від австрійської, та се не могло зразу вплинути неприхильно на місцеву людність. Тут треба згадати, що рекрутів в Тернопільського краю заганяли далеко в глибину Росії і коли Тернопільський край назад в 1815 р. переходив під управу Австрії, австрійські дипломати зовсім забули упімянути ся про рекрутів того краю. Аж в 1816 р. російське правительство зі самої своєї ініціативи звернуло Австрії її підданців, звернуло, та далеко не тільки, кілька забрало. Із 2235 забраних перед трьома роками звернула Росія тільки 113, иньші погинули в борбах з східними народами. Також і шляхта не мала причини банувати за бюрократично-центрлістичною Австрією, бо під управою Росії дістала наче рід шляхотської автономії; зі шляхти зложено „Тернопільський комітет“, всі уряди передано в руки шляхти, урядовою мовою була зразу навіть польська. Сам сенатор старав ся прихилити до себе шляхту, відбудував старинний тернопільський замок, запрошував шляхту на часті бенкету та пири. Так само роздавав шляхті незнані в Австрії титули почесних маршалків шляхти. І дійсно, через се здобув собі у значної її часті прихильність. Проте сьміло міг в 1828 р. тодішний російський посол у Відні гр. Татіщев, якому поручено розслідити ту справу, рапортувати до Петербурга, що „мешканці Тернопільської та Заліщицької землі благословлять роки, пережиті під російським скиптром і оплакують ту добу свого щастя...“

На тім скінчили би ми перегляд тої цікавої праці. Що неприємно вражає в ній, то названне Тернопільського краю на (ст. 72) „ziemia polska“, хоч ми ніяк не розуміємо, на якій воно основі. Прецінь Польщі тоді вже не було, Тернопільський край належав раз до Австрії, другий

раз до Росії, а що до людности, то сам автор каже, що Русинів там було 60%. Звертаєм на такі факти увагу молодого автора, бо старших польських істориків хиба могила поправить. Праця його набирає ще більшої ваги, коли нагадаєм, що в в'ясненню того періоду історії ніхто ще не забирав голосу, а автор безпосередно оперує на архівних жерелах, в яких що важніше, публікує при кінці книжки. За те й дяка йому.

Ів. Кравецький.

Józef Krajewski. — Tajne związki polityczne w Galicyi od roku 1833 do roku 1841. Według niewydanych źródeł rękopiśmiennych oraz aktów rządowych i gubernialnych, Льв., 1903.

Про галицько-польські конспірації в часі від упадку польського повстання 1831 р. до 1841 р. появило ся в остатніх роках ХІХ віку багато польських праць. Початок зробив М. Сала, який для своєї „Історії польського повстання 1846 року“ перший використав багатий актовий матеріал, хоч надав йому досить фальшиве освітлене, а при тім із суперечних зізнань підсудних конспіраторів не все міг видушити верно дійсної правди. Хоча многі учасники конспірацій, що ще жили і могли читати Сальову книжку, признавали її тенденційною та багато деви́м невірною, то про те від часу появи його книжки (1867) минуло майже 20 літ, заким серед польської суспільности збудив ся живіший інтерес до прослідження тої доби. Правда, була чутка, що Генрик Богданський збирає матеріали до повної історії конспірацій; рівнобіжно в ним торкнув ся сеї доби Ф. Відман у своїй біографії Смольки, а кс. А. Юзефчик розпочав ряд споминів очевидців та учасників тих конспірацій. Пізнійше заняв ся дослідом тої доби пильний компілятор Ст. Шнір-Пепловський, який вертав до неї кілька разів, у своїй двотомовій книзі „Z przeszłości Galicyi“, в монографії про 1846 рік та в біографіях поодиноких героїв тих часів, прим. Теофіля Вісньовского (Życie za wolność). Доторкнув ся конспірацій також Осташевський - Баранський у своїй історії 1846 р. (Krwaawy rok). Обік тих друкованих матеріалів полишило ся не мало в рукописах. Просторі спомини Богданського закупив від його сина в переважній части заклад Оссолінських (одну частину його рукопису, що належить до рівні 1846 р., закупив я); в тім же рукописнім відділі Оссол. знайшли ся спомини Клеменса Мохнацконого писані 1883 р., далі рукописні нотати Ришарда Германа і т. и. В остатніх роках вибрано з архіва краєвого суду всі акти політичних процесів аж до р. 1861 і вложено їх у краєвім (тзв. бернардинськім) архіві, де вони зробили ся приступні для наукового дослідю. Се все уможливило появу праці д. Кравецкого, якої титул виписано више.

Праця д. Краєвського призначена, як сам автор подає в передмові, для ширшого загалу читачів і була друкована первісно як додаток до щоденної політичної газети „Słowo Polskie“; тим то може й не слід ставити до неї надто острих вимогів як до наукової розвідки. Але з другого боку жереловий характер, який зазначає сам автор у титулі та його проби глянути декуди критично на матеріял зібраний у його руках дають право науковій критиці також придивити ся, на скільки автор відповідно й повно використав свій матеріял і на скільки змальований ним образ даної епохи відповідає тій дійсности, яку неупередженим оком можемо відтворити на основі того матеріялу. Поперед усього що до жерел. Автор користав, як сам каже в передмові, „з невиданих рукописів і з актів суду карного та політичних властей“, та „з цілого ряду друкованих праць“. Тих друкованих праць він на жаль не називає, а під текстом цитує лише книги Салі, Відмана та ще дві-три праці, що лише дуже здалека доторкають справи галицьких конспірацій; натомість декуди (прим. на стор. 56) він цитує якісь неозначені ближше „приватні записки“. Взагалі на цитоване жерел д. Краєвський дуже скупий; суперечностей у жерелах не зазначає та не дискутує, а силкуєть ся з усіх реляцій склеїти одну прагматичну цілість, щось немов свій мемуар. Розумієть ся, що задля сього йому приходиться ся надштуркувати звістки одного жерела іншими, а декуди урізувати та пропускати подані в жерелах деталі, що з такої чи іншої причини не вміщують ся в рамки його оповідання.

Найважнійше жерело, якого держить ся д. Краєвський, се згадані вже спомини Генрика Богданського, двотомовий рукопис бібліотеки Оссолінських, ч. 3486. Звістки сього рукопису лиш декуди доповняє автор датами з урядових актів, із яких важнійші публікує в додатку до своєї праці (стор. 110—134), та іншими рукописними споминами і звістками Салі та Відмана. Певна річ, спомини Богданського дуже цінні, але характер їх зовсім не такий, як подає наш автор у передмові. Каже він там, що Богданський „в часі свого ув'язнення в рр. 1843—1844 списував крадькома різні деталі, що належали до тих часів, на дрібних шматочках паперу і давав їх неспостережено жінці в часі відвідин, а по своїм увільненню зібрав їх у спомини“ (стор. 4). Маємо повну підставу дивити ся на се оповідане дуже скептично. Одно те, що таке списуване деталів у криміналі і передаване жінці і переховуване записок у тих часах ненастанних ревізій було дуже небезпечно і мало правдоподібне; а друге те, що сам Богданський у передмові до своїх записок заявляє виразно, що ті його буцїм то первісні записки, уложені на підставі тих карточок, пізнійше згоріли, і він значно пізнійше, в 60-их і 70-их роках ув'язав ся на ново збирати звістки, спису-

вати свої спомини і на їх основі зложив ті мемуари, які мав у руках д. Краевский. І коли, як показує Краевский, уже фактичні звістки Богданського декуди не зовсім вірні, хоча він на зібране та перевірене тих звісток повернув більше як 20 літ, то тим більше треба се сказати про ідейний підклад його оповідання. Важкі досвіди 1846 і 1848 років показали ілюзійність многих поглядів, що в часі конспірацій уважали ся непорушними догмами; сі досвіди збогатили думку давніших конспіраторів такими комбінаціями, про які в часі конспірацій нікому й не снило ся. Історик повинен бути дуже обережний супроти такого мемуариста, що пише 20—40 літ по самих подіях, і тут приходиться докорити д. Краевському, що не заховав відповідної обережності супроти своїх жерел. І так говорячи про товариство „Przyjacioł ludu“ в р. 1834 і висловляючи як головну його мету „przygotować szlachtę do usamowolnienia i uwłaszczenia włościan, aby ich w tem rząd z wielką szkodą dla sprawy narodowej nie uprzedził“ (стор. 21) автор очевидно й не думає, що висловлює (за Богданським) погляд вироблений досвідом 1848 року, а майже зовсім неможливий у 1834 р. Так само погляди на руську справу, висловлені у Краевського і в його жерелах, сильно забарвлені антагонізмом сплдженим 1848 роком, а епізод з Погодіним, його візитом у Львові та його конференціями з конспіраторами може навіть зовсім фантастичний, бо в дневнику Погодіна не знаходимо про се ніякої згадки.

Праця д. Краевського складаєть ся з коротенької передмови, з 5 довгих розділів і невеличкого закінчення, де подано немов резюме цілоти, загальну характеристику конспіраційних заходів; на закінчене подано пять урядових актів, що належать до історії конспірацій Перший розділ говорить про початок конспірацій, що явили ся безпосереднім продовженням повстання 1831 р. і перенесли на галицький ґрунт не лише ідейну боротьбу між аристократією і демократією, що розгоріла ся була в варшавських клябах, але також заходи коло оружного повстання, зверненого на разі против Росії в формі партизанських походів, а по упадку тих походів перехід космополітичного „Вуглярства“ на „Польське Вуглярство“, розширене й упадок тої конспірації (стор. 15—30). Не можна сказати, щоб сей розділ був оброблений повно й плястично. Не зовсім ясно виложено основи карбонарства, що пришло до Австрії вразу з Італії, а потім із Франції; фальшиво представлено „звязок двацять і одного“ (стор. 17), що мав виразно шляхетський характер; се був той сам звязок, до якого писав Міцкевич свій „Лист до галицьких приятелів“. Правдоподібно наслідком заходів сього звязку була діяльність закладу Оссолінських, що повела до його замкнення та арештованя його директора К. Слотвіньського; основою для

такого згоду може служити те, що заклад таємно видав ряд брошур призначених для люду, і то по пляну відповідному до того, який зазначив Міцкевич у своїм листі до галицьких приятелів (див. мій переклад того листу та вступні уваги до нього).

В тім першій розділі важна для нас згадка про належність цілого ряду руських питомців (двох Мохнацких, Осина Шухевича, Слопецького, Крижановського, Гречанського і префекта семінарії Миколи Гординьського) до Вуглярства, а також про першу суперечку в руській дух. семінарії на тлі національним, коли супроти тих, що стояли в рядах польської конспірації, виступив Маркіян Шашкевич (стор. 27). Розуміть ся, автор не обзнайомлений з руською літературою, не вважає потрібним контролювати або доповнювати звістки своїх жерел тим, що говорять руські жерела. Відомість, що Шашкевич виступав против польських конспірацій серед руського духовенства, вистарчає для нього, щоб на иншім місці зачислити Шашкевича до завзятих москвофілів (стор. 89), хоча сей самий Шашкевич стояв у дуже близьких і щирих відносинах до такого горячого і правого польського патріота, як Тадей Васілевський і хоча літературна праця Шашкевича була власне першим ударом нанесеним москвофільству на галицько-руським ґрунті.

В роз. III оповідає автор про арешти і процеси, які потягла за собою партизантка, а також про катастрофу, яка впала на заклад Осолінських, замкнений за друковане нелегальних книжок. Не бачу, щоб автор використав для сього розділу безіменну брошуру „Cztery lata 1833, 34, 35, 1836 w Galicyi Austryackiej. Przez jednego z więźniów. Bruxella 1838“, де міг би був знайти масу деталів.

В розд. IV оповідаєть ся про ті конспірації, що почали ся по упадку Вуглярства Польського в Кракові, а потім віссали в себе Вуглярство Польське у Львові, а далі розпресли ся на кілька нових паростий. Для нас цікава тут особливо конспірація в Самборі, де головним керівником був Каспер Цєнґлевич, а його найвиднійшим учеником Михайло Попель (стор. 58—60), та автор збув сей епізод досить коротко, не покористувавши ся такими важними матеріялами для характеристики того руху, як текст „Вказівки“ Цєнґлевича та поема Попеля „Русин на празнику“, що були опубліковані мною в „Житю і Слові“. Також не видно, щоб при обробленю сього розділу автор використав спомини Ювефчича, друковані в початку 80-тих років у краківськіт „Przegląd-i polski-m“.

В розд. V оповідає автор дальший хід конспірацій, особливо детально зупиняючи ся при конспіраціях військових та при невданих плянах замахів на архикнязя Кароля та окружного комісаря Ґута. Сей розділ інтересний для нас хіба тим, що згадуєть ся тут про тайний

зв'язок „Вільні Галичани“, заснований у Перемишлі руськими теологами Маркилом Ланчинським та Венедиктом Кущикевичем для пропаганди революційних ідей серед ремесників та приватних офіціалістів з гаслом „аристократію в пень“ (ст. 71).

Та найцікавіший для нас розд. VI праці д. Краєвського, якого перша половина присвячена характеристиці участі Русинів у польських конспіраціях (ст. 84—88) і побуту Погодіна у Львові 1838 р. та його розмовам з Русинами й Поляками (ст. 88—90). Автор не силкується ставити справу польсько-руських відносин принципіально, станути вище понад свої жерела, а бодай сконтролювати їх твердження иньшими. І так він твердить преспокійно, що „z księży ówczesnych tylko starsi mówili po rusku, młodszym szedł język ten trudniej, gdyż pod rządem austriackim nie uczono po rusku“ (стор. 85), хоча се очевидна неправда, бож власне за Польщі по руськи не вчили, а за Австрії були у-перве заведені руські виклади на львівськiм університеті і тревали від р. 1786 до 1808. Автор не знає очевидно, що від закінчення наполеонівських війн до 1830 р. руське духовенство та руські громади здвигнули вже були пару сот руських народніх шкіл, а руські духовні власти перевели не одну боротьбу за руську мову з польськими та кепсько поінформованими німецькими властями (див. Матеріали до історії осьвіти в Галичині XVIII—XIX в., Збірник істор.-філо. секції Наук. Тов. ім. Шевченка т. V).

Автор з певним задоволенем підносить, що в ту пору „kazania po wsiach odbywały się w języku polskim, a lud je rozumiał; w gronie rodzinnym księża ruscy mówili po polsku, językiem towarzyskim był również polski; język ruski był narzeczem prowincjonalnem chłopów ruskich“ (ст. 85), хоча всі ті твердження в тій категоричній формі невірні, бо маємо цілі купи проповідий із часів перед 1820 і перед 1830 роками списаних і голошених по руськи; до того часу належить перша проба руської граматики, зладжена о. Іваном Могильницьким і то відразу з ясним зрозумінем відрубности руської мови як від польської, так і від московської. Не вміючи чи не хочучи бачити маси фактів, що пхали галицько-руську інтелігенцію на шлях національного руського відродження (в тім числі й таких фактів, як збірки руських пісень опубліковані Поляками Вацлавом з Олеська та Жеґотою Павлі, як впливи закордонових Українців, особливо писань Котляревського та граматики Павловського, як істноване „української школи“ та українських мотивів у польській поезії і т. и.) наш автор схиляється до того, щоб бачити у всіх тих регенераційних заходах галицьких Русинів 30-их і 40-вих років московську агітацію відплачувану рублями. Недорічність такого погляду видно вже хоч би з того, що наш автор преспокійно скидає

в одну купу таких людей, як Яхимович, Малиновський, Нападівич (зійманий Русин), Зубрицький і Шашкевич! Тверджене нашого автора, що ті люди вже в 1837 р. творили якусь спілку, укладали якісь „пiani приготования руського клиру для московських цілій і відірвання його від польщини“ (ст. 86) треба признати зовсім фантастичною видумкою, так само як фантастичним видаєть ся мені друге тверджене — про істноване в мурах дух. семінарії (чи може де инде? автор не каже де) якогось „Кола руського“, „що реагувало на замахы і пропаганду Москалів“ (ст. 87). Як одинокий прояв діяльности того „Кола“ і разом з тим одинокий доказ його істнованя автор наводить розпочату Йосифом Лозіньским кампанію за заведенем латинського абецадла в руських книжках. Алеж ми можемо вважати майже певним, що Лозіньский розпочав сю акцію на власну руку, незалежно від якого будь „Кола“. Так само фантастичним видаєть ся мені й те тверджене нашого автора, що М. Шашкевич видав свою брошуру против проєкту Лозіньского „*przejęty zasadami swoich przełożonych, na ich polecenie i pod ich osobistem kierownictwem*“ і що президент губ. Кріґ „*bojąc się połączenia narodowości polskiej z ruską*“ дуже похваляв Шашкевичеву брошуру (ст. 87). В таких разі мусів би був Шашкевич тішити ся великим довірем і ласкою своїх настоятелів — а ми знаємо, що було зовсім навпаки, тай бар. Кріґ мусів би бути дуже наївним чоловіком, коли-б вірив, що через зрівнане азбук можуть зілляти ся дві народности. Надтож ми знаємо напевно, що австрійський уряд у Галичині до самого 1848 року був не менше неприхильний розвозви руського національного почутя й письменства, як польські конспіратори та руські москвофіли в роді Зубрицького.

Друга частина сього розділу оповідає коротко про упадок конспірацій, масові арешти та засуди. І тут автор уриває, не згадуючи про ухвалу станового сойму, який зважив ся просити в цісаря помилуваня засуджених, не згадує про багато інтересних деталів, прим. про шпійонську ролю Едварда Дунаєвского, брата Альбіна Дунаєвского¹⁾, або про погану ролю, яку грала в тих конспіраціях мати відомого польського письменника і також потроха конспіратора, Люціяна Семєньского. Вона, як оповідає Клеменс Мохнацкий, грала ролю великої патріотки, в її домі збирали ся конспіратори, емігранти та емісарії, жили жінки та сестри арештованих, її називано загально „матірю“, а потім показало

¹⁾ Сей Едвард, належачи до конспірації, на пропозицію свого брата Альбіна і за згодою заряду товариства зголосив ся до поліції, щоб нібито стати шпійоном, а на правду шпійонти поліцію і доносити про все конспіраторам, але швидко засмакував у шпійонським хлібі і зробив ся дійсним аґентом поліції, див. спомини Кл. Мохнацкого.

ся, що вона була на услугах поліції. Їй завдячував між иншим своє арештоване по втечі в поліції Каспер Ценглевич. Отим то коли Ценглевич 1848 р. вернув із Куфштайну і Семенська не можучи дочекати ся його візити сама прийшла до нього, він показав їй двері і крикнув: „Шпіонів не приймаю!“ Семенська пішла до дому й отруїла ся опієм.

Взагалі треба сказати, що цікаві спомини Клеменса Мохнацкого наш автор використав за мало тай загалом за слабо підмалював соціально й політичне тло подій, не звязав їх не то з ходом иньших тогочасних європейських конспірацій, але навіть з історією польської еміграції, з якою галицьких конспіраторів раз-у-раз вязали численні нитки. Закінчене, в яким автор силкував ся висловити деякі загальніші погляди на змальовані ним події, не може заступити того браку ширшої перспективи при самім малюваню, тай само воно не далеко вибігає поза просте категоризоване фактів.

Зазначу ще пару дрібних lapsus calami. Спомини, про які у нас була мова, не походять від Дмитра Мохнацкого, як каже наш автор на стор. 26 у ноті, але від Клеменса, як сказано вірно в передмові. Архикнязь Райнер, що мав за жінку доньку княгині Монлеар, не був братом цісаря Франц Йосифа, як каже д. Кр. на ст. 41, а братом цісаря Франца і губернатором Льомбардії, і т. и.

З усім тим праця д. Краєвского — се цінний причинок до виясненя історії Галичини в однім із найтемніших десятиліть. *Ів. Франко.*

Dr. Zbigniew Pazdro — Strejki rolne w Galicyi wschodniej w r. 1902 i 1903. No podstawie materyałów urzędowych (Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, wydane przez krajowe biuro statystyczne pod redakcją Prof. D-ra Tadeusza Pilata, tom XX, zeszyt I, Льв., 1903, стор. 1—68).

Dr. Jan Rozwadowski — Ruskie bezrobocie w r. 1902. Uwagi o jego terenie, Льв., 1904, стор. 110.

Соціална статистика, себто статистичні досліди над суспільними верствами людности нашого краю, її занятями й обопільними відносинами, над краєвою продукцією та її чинниками в Галичині й доси не вийшла поза стадію слабих початків і не знайшла собі такого розвитку, якого би слід бажати з огляду на важність власне сеї галузи дослідів. Заведене при гал. Виділі краєвим краєве статистичне бюро, що отсе вже звиш 30 літ тішить ся управою і проводом проф. д-ра Тадея Пілята, служить цілям більш адміністраційним, ніж соціально-науковим. Хоча його дотація не так то й мала, то все таки воно навіть у своїм обяві, в обяві автономічно-адміністраційної статистики не здохло ся доси на розсліджене многих основних питань, і навіть така для

нашого автономічного життя переважна справа, як автономічне функціоноване громадських та повітових організацій, не знайшла собі докладного вияснення, а присвячена спеціально громадському життю книжка „Wiadomości statystycznych“ виявила радше великі прогалини в досліді, ніж дійсний стан життя. Не диво супроти того, що бюро, завалене різними біжучими працями адміністаційної натури (що так мусить бути, на се маємо доказ хоч би в тім, що оброблене результатів конскріпції по-являє сб звичайно частками і то аж у 5—8 літ по доконапю конскріпції, тоб то в такім часі, коли добуті з неї цифри вже перестаріли і не відповідають дійсности), не може взяти ся до трудніших дослідів над різними питаннями нашого соціального життя, або коли й візьме ся до них, то докаже зараз неможність їх опрацювання в відповідній широкости і мусить задоволити ся роботою частковою, шабльоновою, зробленою так, ut quidquid fecisse videatur, але позбавленою живого значіння для дійсности, того що по вислову Кетле робить статистику „найбільше революційною з усіх наук“. Статистика нашого Виділу краєвого зовсім не революційна; навпаки, вона дуже сумирна і добродушна і все потверджує те, що пани статистики знали й без неї, що в краю „пересічно“ все стоїть у нормальнім стані, що бувають зрештою надужитя, про які одначе не говорить ся докладніше, бо вони „należą do wyjątków“, а ceterum censeo — módl się i rąsuj, і все буде добре. Певна річ, тут основна хіба лежить не так у способі оброблення матеріалу, як радше в способі його збираня. Краєве статистичне бюро, як інституція наскрізь автономічна, знає (крім випадків, де можна черпати дані з архівів, прим. при конскріпціях та перерібках даних зібраних Центральною статистичною комісією в Відні) тільки одну дорогу для збираня статистичних дат: розсилане квестіонарів до Виділів повітових, зверхностей громадських та двірських обшарів. З уваги на те, що в тих автономічних тілах сидять люди в тайни наукових дослідів непосвячені а надто заняті масою всякої писанини, квестіонарі укладаєть ся по змові скупі та прімітивні, бо инакше на них або не буде ніяких відповідей, або відповіди будуть такі баламутні, що ніякий статистик не зуміє дати собі з ними ради. Коли по численних ургенсах нарешті надійде відповідне число відповідей, бюро бере ся до їх оброблення по прийнятому шаблону, при чім дуже часто показує ся, що за масою віставлень і таблиць і процентових обрахунків, пересічних та приблизних обчислень забуто про найважніше, без чого весь зібраний цифровий апарат не має ніякого значіння.

Так було й сим разом зі справою селянських страйків 1902 року. Ся справа заскочила наших адміністраторів і офіціальних соціольогів зовсім неприготованими. Пару місяців перед тим, здаєть ся, зимою

1901 р. зібрала ся була у Львові з ініціятиви краківського консервативного клубу анкета для наради в справі аграрних відносин краю. І щож? По кількодневих горячих дебатах показало ся, що ані для одного з піднесених на нарадах питань нема зібраного матеріалу на стільки повного і певного, щоб анкета могла згодити ся на яку будь одну резолюцію, і голова нарад, маршалок ґр. Бадені нарешті закryw наради тою характерною заявою, що порушені консервативним клубом справи аграрних реформ очевидно ще не дозріли. Може вірнійше було б сказати, що ті, хто порушив ті справи, ще не дозріли до їх полагодження, бо самі справи наболіли вже на стільки, що почали проривати ся періодичними масовими вибухами, такими як еміґрація до Росії 1894 р., потім еміґрація до Бразилії, а нарешті селянські страйки 1902 р.

Страйки одначе нарobili шуму не лише в Галичині, але й у цілій Европі. В Галичині вони переполошили головню властителів більших посіlostей, які в першій хвилі почали чути себе непевними не лиш економічних користей із своїх посіlostей, але й свого житя, і думали лише про одно — зломити страйки і нагнати страйкарям такого страху, щоб відбити їм охоту до дальших подібних рухів. Дуже в пригоді їм станули голоси руської преси і деяких горячих руських публіцистів, які в страйках бачили й вибубнювали рух чисто політичний, національний руський, „еманципаційну боротьбу руського хлопа против Польщі“ і тим замаскували економічний характер руху. Вхопивши ся ва ті оклики преси, польські патріоти почали добирати способів, щоб разом з елементами охочими до страйків зломати в повітах обнятих страйками, а далі й у цілій східній Галичині руський елемент, руський національний рух. Таким робом страйки руських селян посередно нагнали значну часть польської інтеліґенції в табор т. зв. „wzschpolaków“, партійки, що доси устами декількох Варшавяків у журналіку „Przegląd wszechpolski“ в досить слабим успіхом силкувала ся пропаґувати конечність для східно-галицьких Поляків екстермінаційного походу на Русинів. Під впливом отсих популярних окликів стоїть і праця д. Паздра, в якій подано матеріал зібраний Виділом краєвим про страйки. Матеріал зібрано на підставі квестіонарів уложених крайне прімігівно, без думки про ширший соціальный підклад явища, з головним оглядом на інтерес дворів. Усіх питань у квестіонарі 28, з яких властиво тільки 5 доторкає безпосередно страйків, тай то лиш з одного боку їх феноменології: 15. коли вимовлено роботу? 16. причини, 17. жаданя страйкарів, 18. чи і на яких умовах уложено угоду? 19. чи спроваджено чужих робітників, відки і на яких умовах? Про генезіс і організацію страйків серед селян, про страйкові комітети ані слова, — то й не диво, що в фантазії д. статистика ті комітети потім нараз „jak z pod ziemi wyrosły“. Але се ще

не таке важне. Квестіонар Виділу кравого зовсім не завважив економічних відносин людности, що робила страйк. Або ні, він завважив ті відносини виключно з точки погляду дідича: яку плату побирали ті, що робили на панських ланах, у р. 1901, яку в 1902 — той годі. Групуване та перемелюване тих відомостей, се головна частина змісту праці д. Паздра. Не порівняні ні з чим, не освітлені нічим крім утертих фраз про лінивство і недбалство руського селянина та про малу видатність його праці ті цифри не навчають нас нічого ісінько і д. Паздро задовольняється выводами, що руському зарібникови на панських ланах живеться не вте, що відповідно до своєї непорядної та мало видатної праці він плачений „нормально“ або навіть дуже добре, що страйки не принесли йому ніякої поправи в платі, не досягнули або їй не мали на оці економічної цілі і були викликані виключно національно-політичною агітацією. Се дуже вигідно, бо національну агітацію можна зломити, підрубати в самім корени. Правда, при кінці своєї праці д. Паздро таки пригадає собі, що навіть для такої агітації, коли вона має проявити себе таким фактом, як страйки, мусить бути „podatny grunt ekonomiczny“ і характеризує той ґрунт загально двома тезами: „zbytnie rozdrobienie ziemi włościańskiej i licha wskutek niemożliwości utrzymania inwentarza produkcyą, a z drugiej strony brak zarobku poza okresem żniw i zbioru ziemniaków“, — але на жаль навіть тих тез він задля браку аграрної статистики не міг ілюструвати відповідно; поминув прим. такий многоважний факт, як той, що в околицях обнятих страйком більша часть селянської людности або зовсім не має ґрунтів, або має лиш мінімальні шматочки (нижше 2 морґів і навіть нижше 1 морґа на родину). Розуміється, що їй науки, які д. Паздро витягає з цілого досліду про страйки, стоять на тій самій науковій висоті, що їй весь дослід. Досвід селянських рухів (еміґрації до Росії і страйків) по думці д. Паздра, були наукою для селян, „że fałszem jest, iż ziemię można zyskać bez pracy lub za bezcen, czy to idąc za kordon rosyjski (а до Канади?), czy też wstrzymując się od pracy na polach dworskich, że zaś powodzenie w targu o płacę zawisło od użyteczności i niezbędności usług, za które płaca jest żądana. Dla społeczeństwa owe doświadczenia są przestrogą, że... poza dążnością do poprawy całego bytu ekonomicznego ludności wiejskiej pozostaje jeszcze konieczność usilnej pracy nad podniesieniem jej poziomu moralnego i umysłowego“ (стор. 68). Се вже досить старе явище, що хто не вмів дати поради в однім спеціальному випадку, перебігає на поле загальних рад, бо такі ради не говорять нічого конкретного і не обов'язують ні до чого, а хто не має що сказати про економічні та соціальні болячки, той перескакує на поле моралізації. Се так вигідно і так до лиця!

Праця д-ра Розвадовського являєть ся не так доповненем, як радше тихим протестом проти праці д. Паэдра. Др. Розвадовський лишає майже зовсім на боці матеріал зібраний Виділом кравчим і вказує, хоч не в постулятовій формі, потребу иншого способу збирання матеріалів для статистичного досліду таких делікатних і складних явищ, як були наші страйки. Сей спосіб — практикований деінде спосіб анкет вложений із людей спеціально підготованих для такого досліду, зорганізованих у експедицію, отже обовязаних особисто об'їхати і звідати дотичну місцевість, а надто уповажнених цитувати і під присягою переслухувати людей, вглядати в їх діла й рахунки і т. и. Правда, др. Розвадовський не висловлює бажаня, щоб у нас заведена була подібна організація, якій — скажемо до слова — Англія завдячує в значній частині могутній розвій свойого промислу і нормальне поставлене робітницького та загалом соціального законодавства, — але з його брошурки довідуємо ся, що сам він у купі з иншими людьми приватно зорганізував щось в роді такої анкети і запевнивши ся співробітництвом численних людей на провінції розіслав їм квестіонар далеко детальнійший від квестіонаря Виділу кравчого (69 питань), одержав 2084 відповіді, в яких подана була „повна статистика для 46 судових повітів“. Показує ся, що при добрій волі та рухливості можна б і без великих коштів зробити далеко більше, ніж робить кравче статистичне бюро. Праця д-ра Розвадовського інтересна в многих поглядів. Автор виступає явно як член „всепольского“ табору (його праця первісно друкувала ся в „Słowie polskiem“). В відносинах до Русинів у східній Галичині він стоїть на становищі воєнним: „tak, wojna otwarta, wojna o pańó i ziemię“, і бачить кінець тої війни лиш тоді, коли „nie będzie w Galicyi wschodniej człowieka, który by się nie czuł zdecydowanym Polakiem lub zdecydowanym Rusinem“ (стор. 32). Автор обурює ся на те, що в східногалицьких повітах стрічає ся більше шкіл руських, ніж польських, що менші громади з руською людністю мають школи, а більші з польською не мають, що руських парафій більше, ніж польських і т. д. Він готов навіть краєвій раді шкільній закинути „świadomą politykę rusyfikacyjną“ (стор. 26) і зовсім недвозначно вмовляє прим. у графів Баденіх форитоване Русинів. Та по за тими вибриками зеленого всепольського доктринерства в розділах присвячених дослідюви „страйкового терену“ стрічаємо багато цінних даних, хоч для їх перевірки автор переважно не мав можности. Особливо важні його уваги про роздроблене селянської земельної власности, про число безземельної селянської людности, про державців і обдовжене великої посілости, про господароване Жидів на тих посілостях, про жите двірської служби і т. и. Лишаючи на боці коментарії, які додає автор до тих своїх дослідів і які по нашій думці мають хіба публіцистичне значінє і не видержують

наукової критики, ми мусимо піднести, що по дослідіах самогож д-ра Розвадовського страйковий терен являєть ся страшною соціальною небезпекою для краю, що відносини там дуже погані, що їх детальний дослід не способом автономічного шлендріану, а при помочи спеціально зорганізованої і авторізованої анкети повинен бути одним із перших завдань краввої репрезентації, за яким слідом повинна піти детально обдумана праця над реформою й уздоровленням тих відносин. Скиданем вини на агітацію, на лїнївство та неморальність люду далеко не зайдемо — хїба від одной катастрофи до другої.

Ів. Франко.

Rozprawy Akademii Umiejętności — Wydział historyczno-filozoficzny, том 43—44 (Serya II том XVIII—XIX), Краків, 1902—3, ст. 375 і 405.

43 том „Розправ“ не дає нічого, щоб доторкувалось безпосередно нашої історії, в виїтком хїба одной розвідки Войтіха Кентшинського про початки Славян. Зміст сього тому ось який: 1) S. Zakrzewski, ze studyów nad bullą z r. 1136; 2) K. Potkański, Opactwo na łączyskim grodzie; 3) W. Kętrzyński, Co wiedzą o Słowianach pierwsi ich dziejzisarze Prokopiusz i Jordanes? 4) S. Kętrzyński, O palliusza biskupów polskich XI wieku; 5) S. Kętrzyński, O zaginionym żywocie św. Wojciecha; 6) W. Kętrzyński, Swewowie a Szwabowie.

Пригляньмось їм: В першій із них Закшевський піддає критичному розборови акт булї Іннокентія II для архієпископа гнєзненського, якої дату автор кладе за проф. Абрагамом на рік 1136. Булїа ся безперечно дуже інтересна з політично-церковного боку. Бачимо в нїй будь що будь знак безпосередніх відносин польського костела до римської курії в сих часах, хоч би сї відносини й годї було в булї близше визначити. Автор одначе не займаєть ся сим питанням докладнійше, лише натякає на нього, а всю силу своєї критики звертає на вїясненне деяких темних місць булї та передовсім вїясненне справи надїлення архієпископства маєтностями. Людність Жніна, одной з тих маєтностей, її подїл та організація, далї стан господарки займає головне місце в розвідці й мабуть найцікавійше.

Студія Потканьского про абацтво на Ленчицькім гроді вяжеть ся своїм характером з працею Закшевского. Її матеріалом рівнож між иньшим служить булїа з 1136 року. Автор дає погляд на історію повстання отсього бенедиктинського аббатства (доволї темну), розвиток його маєтностей, маєтків та становище його між иньшими польськими монастирями. Від огляду маєтностей аббатства переходить автор до господарки, до людности та її організації в сих маєтках. Ся частина праці найвартїйша, як ввагалї економічно-побутовий елемент повинен

бути в подібних працях все найсильніше підчеркуваний та досліджуваний.

З двох розвідок Станіслава Кентшинського, перша доторкуєть ся дуже неясного питання про значінне „паллія і хреста“ наданого єпископови краківському Аронови, якого імя, як єпископа, згадуєть ся вперше 1046 року. Автор думає, що се палліум не було архієпископським, себто таким що управнювало митрополитів до уживання титулу архієпископа, хоч жерела називають його таким (*insignia archiepiscopatus*). В XI віці не прибирали вже єпископи, що набули палліум, імени архієпископа та не відбували архієпископських функцій, не маючи власної митрополітальної провінції. Була се в сім часі лишень звичайна папська відзнака. Сам Арон навіть не уживав титулу архієпископа, як се видно з одного кодексу капітульної краківської бібліотеки. Опісля займаєть ся автор питанням дволітньої перерви в обсадженню краківського єпископства по смерті Арона 1059 року та переходить до наступника його Лямберта Зуля, першого мабуть по думці автора єпископа краківського Поляка, який одначе не мав палліюма, мабуть через зміну відносин з Заходом. Цілий особний розділ посв'ячує автор архієпископству гнєзненському, якого креованне мусіло мати для політичного становища Польщі в Європі велике значінне, коли розважить ся, що наданне князям королівської корони залежало головню від сього, чи була в їх краю самостійна митрополія, якої архієпископ доконував акт коронації. Нарешті кінчить свою розвязку оглядом питання, чи сьв. Бруно висланий до Польщі дістав палліюм, наче єпископ, якому призначено якусь дієцезию на власність, чи теж може як єпископ міссійний *ad gentes* дістав сей титул, для улєкшення міссійної праці. Розвязанне сього питання кинулоб яснійше сьвітло на значінне паллія. Автор лишає се питання отверти.

Друга розвідка сьогож автора дає критично-порівняний огляд хроніки Аноніма Галля, Тітмара й хроніки Ademar'a з Chabonnes, монаха монастира Saint-Cybard в Аквітанії (перша половина XI в.) які містять в собі анальоґічні уступи про сьв. Войтіха та вказують на істнованне якоїсь одної або більше житєписей з перед року 1000-го, не вчисляючи сюди двох звисних досі в ґаґіоґрафічній літературі. Автор стараєть ся підтримати гіпотезу про істнованне одного спільного жерела згаданих висше згадок про Войтіха, одної житєписі з перед 1000-го року. Докази на се змагаєть ся найти передовсім в стилізації згаданих творів. Хто був автором сеї житєписі, незвісно. Поки що се тільки одна іпотеза більше!

Перша з розвідок Войтіха Кентшинського дає огляд звісток Прокопія та Йордана. Під Склябенами Проконій, по гадці утора, розумів

Славян західних на території, яку по римських письменниках заселяли Схеви. Схеви-ж се ніхто иньший тільки Славяни, на що й етимологія слів „Slaw“, „Suavus“, „Suevi“ моглаб вказувати, і т. д. Йордан мішає вже відомости грецькі та римські. Знає вправді Складенів і Антів, але знає теж з римських письменників про Венетів, знає з них, що Висла — се границя Германії, отже кладе Венетів над Вислою і посуває далі на схід Складенів і Антів. Знає теж Схевів франконських таї иньших.

Друга розвідка сього-ж автора „Swewowie a Szwabowie“ се свого рода синтеза всіх попередніх праць автора над історією початків Славянства. Ще раз стараєть ся він розмежити й угруновати Схевів-Славян і Схевів-Швабів. По однім боці ціла маса словянських тубильних племен, Семнони Лянгобарди (Duri minores), Гермундури (Duri maiores), Нарісти, Маркомани, Квади, Ліги — по другим тільки Алямани, Шваби, Баварці¹⁾.

Далеко більше інтересного дає т. 44 Rozpraw, але за те й наша мова про нього буде коротка. Уміщена тут статя проф. Чермака про становище православних в в. кн. литовськїм була вже обговорена в Записках (т. LIII), статю Боратинського про Баторієві пляни ліги протів Турків обговоримо незадовго осїбно. Осїбного обговорення варта також статя Кутшеби про торговлю Кракова в середніх віках і мабуть також незадовго діждеть ся осїбного обговорення, тому й не буду тут подавати її змісту.

Ф. М.

Видання й статї обговорені в сїм томї:

Часописи за р. 1903: Літературно-Науковий Вістник

Дїло

Руслан

Буковина

Молода Україна

Учитель

Богословскїй Вїстникъ

Памяти Гоголя. Научно-литературный сборникъ изд. Истор. обществомъ Нестора Лїтописца, 1902.

1852—1902. Гоголевскїй Сборникъ, изданный состоящей при Истор.-филол. Институтѣ, кн. Безбородко Гоголевской комиссіей подъ редакцією проф. Сперанскаго, 1902.

Гоголевскїй сборникъ. Изданіе русскаго бібліологическаго Общества, 1902.

¹⁾ Див. про сї розвідки ще Наук. Хронїку Записок т. L.

Д. Овсяннико-Куликовский — Н. В. Гоголь, 1903.

Н. В. Гоголь — рѣчи, посвященные его памяти въ публичномъ соединенномъ собраніи отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи наукъ и историко-филологическаго факультета СПетербург. университета, 1902.

В. Мочульскій — Малороссійскія и петербургскія новѣсти Н. В. Гоголя, 1902.

А. Ефименко — Национальная двойственность въ творчествѣ Гоголя, 1902.

И. Мандельштамъ — О характерѣ Гоголевскаго стиля, 1902.

В. Гошкевичъ — Клады и древности Херсонской губерніи, 1903.

F. Hirth — Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu, 1900.

К. Иностранцевъ — Хунь-ну и Гунны, 1900.

И. Шишмановъ — Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на Праболгаритѣ отъ савково гледище и етимологитѣ на името „Българинъ“, 1900.

И. Смирновъ — Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ, 1900—1903.

В. Ламанскій — Славянское житіе св. Кирилла какъ религіовно-эническое произведеніе и какъ историческій источникъ, 1904.

Н. Никольскій — Матеріалы для исторіи древнерусской духовной письменности, 1902.

А. Соболевскій — Мученіе св. Вита въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ, 1902.

И. Срезневскій — Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, 1902.

Н. Оглоблинъ — Обзоръніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго при-кава, IV, 1902.

В. Нарбековъ — Южно-русское религіовное искусство XVII—XVIII вв., 1903.

Ал. Лазаревскій — Описание Старой Малороссіи, III, 1902.

J. Leszczyński — Rządy rosyjskie w kraju Tarnopolskim, 1903.

J. Krajewski — Tajne związki polityczne w Galicyi od roku 1833 do roku 1841, 1903.

Z. Pazdro — Strejki rolne w Galicyi wschodniej w r. 1902 i 1903, 1903.

J. Rozwadowski — Ruskie bezrobocie w r. 1902, 1904.

Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział hist.-filozoficzny, т. 4. 1902—3.

НБ ПНУС

249231

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иншими отсі книжки :

	Корон
Адріан, Аграрний процес у Добростанах	1.—
Барвінський В., Досліди з поля статистики	0-20
Бодянський О., Українські казки, зі вступом і поясненнями	0-50
Боровиковський Л., Маруся, тех	0-26
Брайтенбах В., Біологія в XIX в.	0 26
Будиновський В., Хлопська посилаість	2.—
Верхратський Ів. — Начерк соматології	3.—
„ Знадоби для пізнання угро-руських говорів, т. 1—2 по	2.—
„ Про говор долівський	1-30
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношик в народній поезії	0-50
„ Русини Пришівської епархії і їх говори	0-70
„ Словаки чи Русини?	0-80
„ Hungarico Ruthenica	0-20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ. словесности	0-50
„ Ужуроруські духовні вірші	2-50
Грушевський М, Історія України-Руси, т. I—IV — див. Збірник іст.-філ. секції.	
„ Ілюстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Війми з жерел до історії України-Руси, ч. I, до пол. XI в.	2-00
„ Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, II—IV	9-00
„ Останні романи Г. Сінкевича	0-40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0-20
„ Хмельницький і Хмельницзна	0-20
„ Звенигород галицький	0-70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0-60
„ Описи Ратенського староства	0 60
„ Хронологія подій Галицько-волинської літописи	1-00
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в.	0-20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0-20
„ Рай і поступ 2 вид.	1 00
„ Микола Ів. Костомарів	0-16
„ Переписка, т. I.	1-80
Еман Е., Економічне положенє руських селян на Угорщині	0-26
Енгельс Ф., Людвіг Фаєрбах	0-50
„ Початки родини, приватної власности і держави	1-50
Етнографічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3.— кор. т. V, VI і XIII—XV по 4-00 кор., т. XI	6-00
Ефремов С., Національне питанє в Норвегії	0-30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Ілюстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	4-00
„ т. II Ілюстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4-00
„ т. III, тех — в землях Холмській, Львівській і Белзьській	5-00
„ т. IV Галицькі акти в р. 1648—9	4-00
„ т. V тех — з р. 1649—51	4-00
„ т. VII — Ілюстрація королівщин з р. 1570	4-00
Житє і Слово, вістник літератури, історії і фольклору, рік 1 і 2 по 10, рік 3	5.—
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	0-40
Заневич — Знесєня панщини в Галичині	1-00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII і XXV—XXX XXXIII, XXXIV XXXVII — LVIII по 3 00, т. XXIII — IV 5-00, т. XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5-00, комплетт I—XX по 48-00 I—L по	120-00
Збірник фільологічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I., нап. О. Кониський, 3.—, на ліпшій папері 4-00, в оправі	5.—
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3-00, на ліпшій пап.	4-00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. II 3-00, на ліпшій папері	4 00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. II., нап. Кониський	
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верг	
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева	

- Збірник історично-філософичної секції т. I: Історія України-Руси, нап. Грушевський, розійшов ся.
- " т. II: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. II. — 2-00
- ліпшим папері 5-00, в оправі
- " т. III—IV: Історія України-Руси т. III, на звич. пап. 5-00, в оправі
- " т. V: Матеріали до історії духового життя Галицької Русі XVIII—XIX ст.
- " т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV. на ліпшим папері

- Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по
- „Зоря“ письмо літературно-наукове р. II, V без Бібліотеки по
- " " " " " р. VI, IX по
- " " " " " літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII

Руська історична бібліотека:

- т. I. С. Качала — Коротка історія Русі
- т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновки Нарис народ. історії
- т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Русі
- т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографія історії України-Русі
- т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князів литовського
- т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV ст.
- т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI—XVIII ст.
- IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький
- XIII. " Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького
- XIV—XVI. " Руїна
- XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович Останні часи козаччини на Правобережжі
- XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII в.
- XX. Шульган — Начерк Колятивщини
- XXI і XXII. Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV—XVIII ст.
- XXIII. Розвідки про міста і міщанство, ч. I.

- Інгрет Дж. Історія політ. економії
- Кавцкі Кароль, Народність і її початки
- Калитовський Ом. Др. — Матеріали до літератури апокрифічної
- Кельнер Л. Др. — Історія педагогії
- Карєв М. Філософія історії
- Колесса Ом. Др. — Юрий Косован-Федькович
- Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по
- " Письмо до ред. Колокола
- Левицький Нечуй І. — Сьвітгляд українського народу
- Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар
- " Руська Правда
- Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16-00, повні річніми і —1902 по 16-00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатах в п. редніх книжках статей
- Лясаль Ф. Про суть конституції
- Масарик Т., Ідеали гуманности
- Матеріали до українсько-руської етнології т. I і III.
- " т. II, IV—V і VII (містить монографію проф. Шухевича про Гуцулів)
- Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту
- Міцкевич А., До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями
- Огоновський Ом. Др., Історія руської літератури т. II. 6-00, т. III. 8-00, т. IV. 8-00
- " Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache
- Олехнович В., Раси Европи
- " " " " " бібліотека т. III

... і літератури, т. I. Апокрифи старозавітні т. II і III. Апокрифи новозавітні